

MONITOR ONDERNEMINGS- KLIMAAT 2025

WAARDERING VAN BEDRIJVEN, INTERNATIONALE POSITIE EN
FEITELIJKE TRENDS

RAPPORT

seo • economisch onderzoek

Amsterdam
Centre for
Business
Innovation

AUTEURS

GERBEN DE JONG, STEF KONIJN, JEROEN CONTENT & JULIËTTE TILLIE (SEO ECONOMISCH ONDERZOEK)
HENK VOLBERDA (AMSTERDAM CENTRE FOR BUSINESS INNOVATION)

IN OPDRACHT VAN

MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN

AMSTERDAM, NOVEMBER 2025

Samenvatting

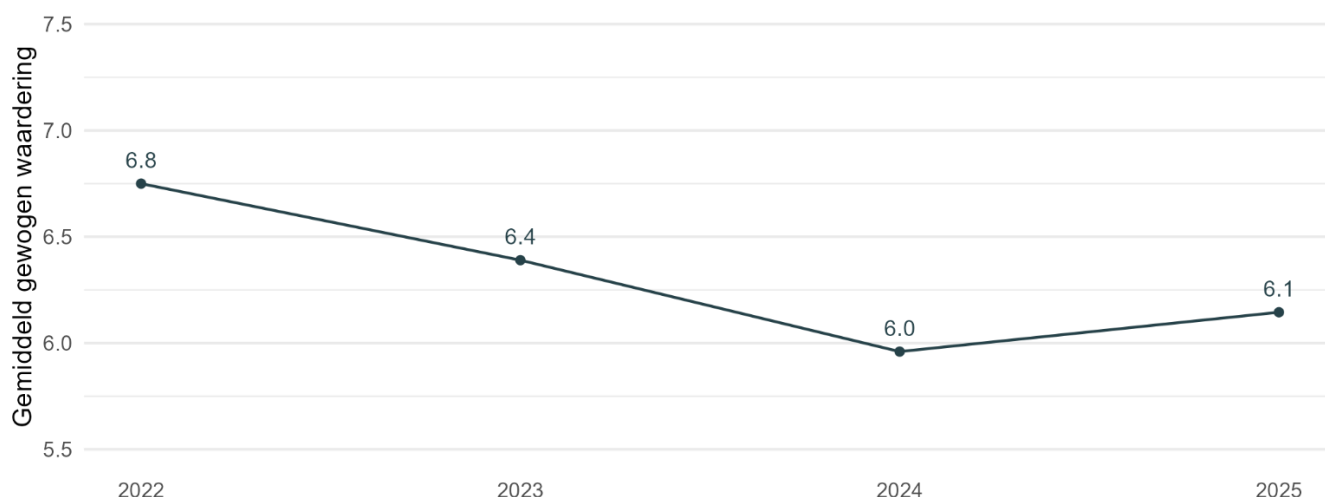
Het Nederlandse ondernemingsklimaat stabiliseert na een periode van daling. Dat geldt zowel voor de waardering van bedrijven als voor de internationale concurrentiepositie. (Snel) herstel blijft vooralsnog uit, terwijl bedrijven nadrukkelijker overwegen om activiteiten te verplaatsen en investeringen vaker naar het buitenland verschuiven.

Het ministerie van Economische Zaken (EZ) heeft in 2023 de *Monitor Ondernemingsklimaat* laten ontwikkelen om regelmatig en evenwichtig inzicht te krijgen in de actuele staat van het ondernemingsklimaat, zodat daar waar nodig tijdig kan worden bijgestuurd. De monitor onderzoekt het ondernemingsklimaat langs veertien dimensies, waarbij de waardering door bedrijven (micro), internationale ranglijsten (macro) en feitelijke indicatoren over actuele binnenlandse thema's (meso) centraal staan. Het ministerie heeft SEO Economisch Onderzoek (SEO) en het Amsterdam Centre for Business Innovation (ACBI) gevraagd een nieuwe meting van deze monitor uit te voeren, met de nadruk op de ontwikkelingen over de tijd. Hieronder volgen de belangrijkste bevindingen.

Waardering voor ondernemingsklimaat stabiliseert na twee jaar van daling

Bedrijven waarderen het ondernemingsklimaat gemiddeld met een 6,1 (op een schaal van 1 tot 10). Dat is een lichte verbetering ten opzichte van vorig jaar, maar nog altijd significant lager dan in eerdere jaren. Het aandeel bedrijven dat een 8 of hoger geeft blijft nagenoeg gelijk, terwijl het aantal dat een 5 of lager geeft is afgenomen. Net als afgelopen jaren zijn bedrijven in 'kantoorsectoren' – zoals de ICT-sector en de zakelijke en financiële dienstverlening – positiever gestemd dan bedrijven in 'fysieke sectoren' – zoals de landbouw, industrie, energie en bouw. Bedrijven die internationaal actief zijn geven vaker een onvoldoende, maar verschillen in hun gemiddelde waardering niet van bedrijven die uitsluitend binnen Nederland opereren.

Figuur S.1 De waardering voor het ondernemingsklimaat stabiliseert na twee jaar van daling

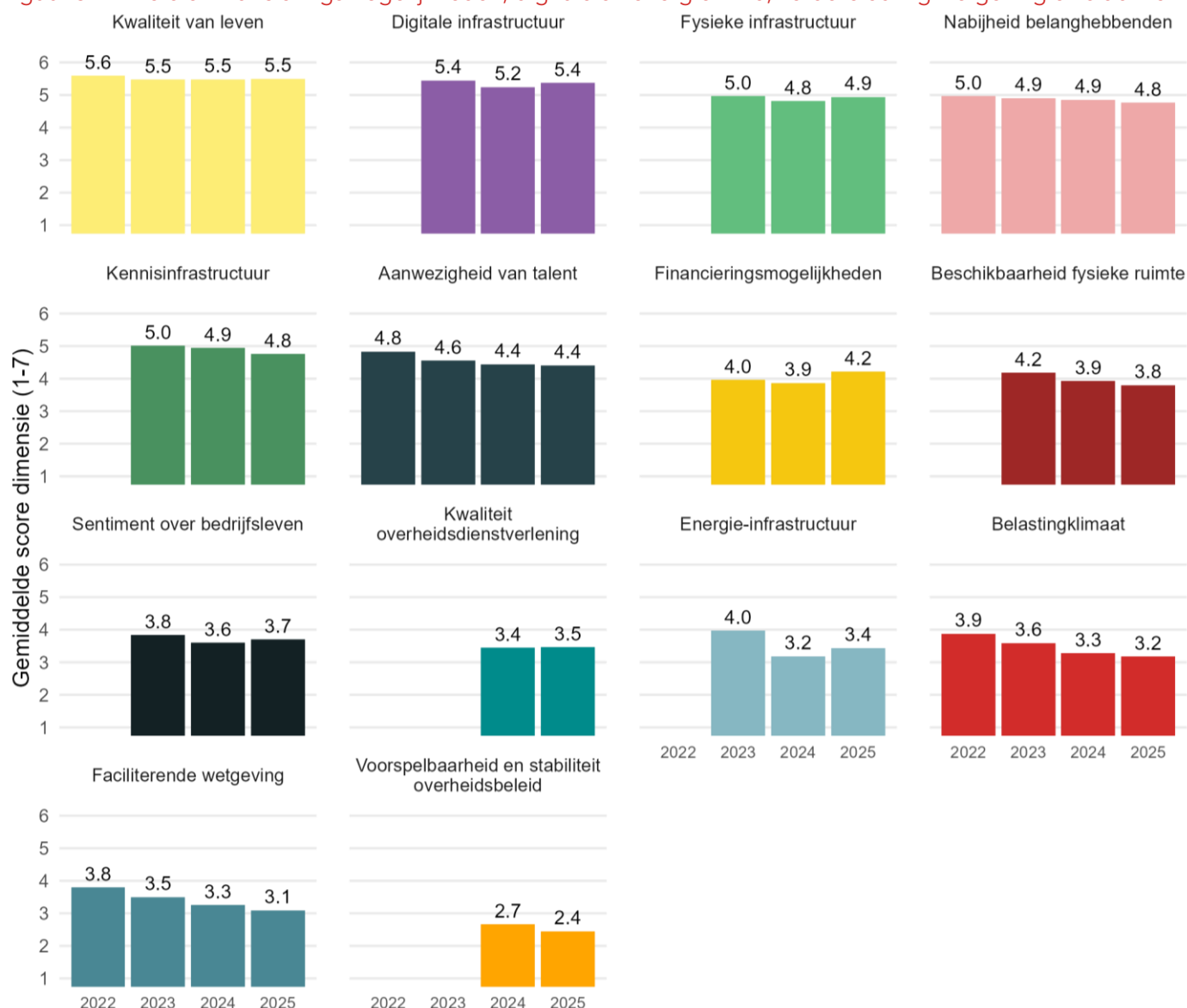
Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2022-2025 en CBS Microdata, bewerking door SEO en ACBI

Noot: De jaren 2022-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 338, 393, 425 en 283 waarnemingen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1). Door afronding en herschatting van het wegingsmodel o.b.v. de nieuwste CBS-gegevens, kan een gewogen gemiddelde licht (+/- 0,1) afwijken van wat eerder is gerapporteerd.

Financieringsmogelijkheden en digitale infrastructuur verbeteren, energie-infrastructuur herstelt licht, terwijl faciliterende wetgeving en beleidsstabiliteit onder druk blijven

De financieringsmogelijkheden en de digitale en energie-infrastructuur tonen ten opzichte van vorig jaar de grootste stijging ($\geq +0,2$ op een schaal van 1 tot 7). Voor de energie-infrastructuur duidt dit op enig herstel na de sterke daling van vorig jaar, al blijft deze dimensie relatief laag scoren. De waardering voor faciliterende wetgeving en voor de voorspelbaarheid en stabiliteit van overheidsbeleid is daarentegen het sterkst gedaald ($\leq -0,2$), terwijl deze onderdelen al tot de minst positief beoordeelde dimensies behoorden. De resterende dimensies blijven in veel gevallen gelijk aan vorig jaar, maar nog onder het niveau van eerdere jaren. Over de breedte ontstaat daarmee een gemengd beeld dat aansluit bij de stabilisatie in de algehele waardering, zonder dat sprake is van groot herstel. De sterkst gewaardeerde dimensies blijven kwaliteit van leven, digitale, fysieke en kennisinfrastructuur en nabijheid van belanghebbenden, terwijl belastingklimaat, faciliterende wetgeving en beleidsstabiliteit achterblijven.

Figuur S.2 Herstel financieringsmogelijkheden, digitale en energie-infra, verdere daling wetgeving en stabiliteit

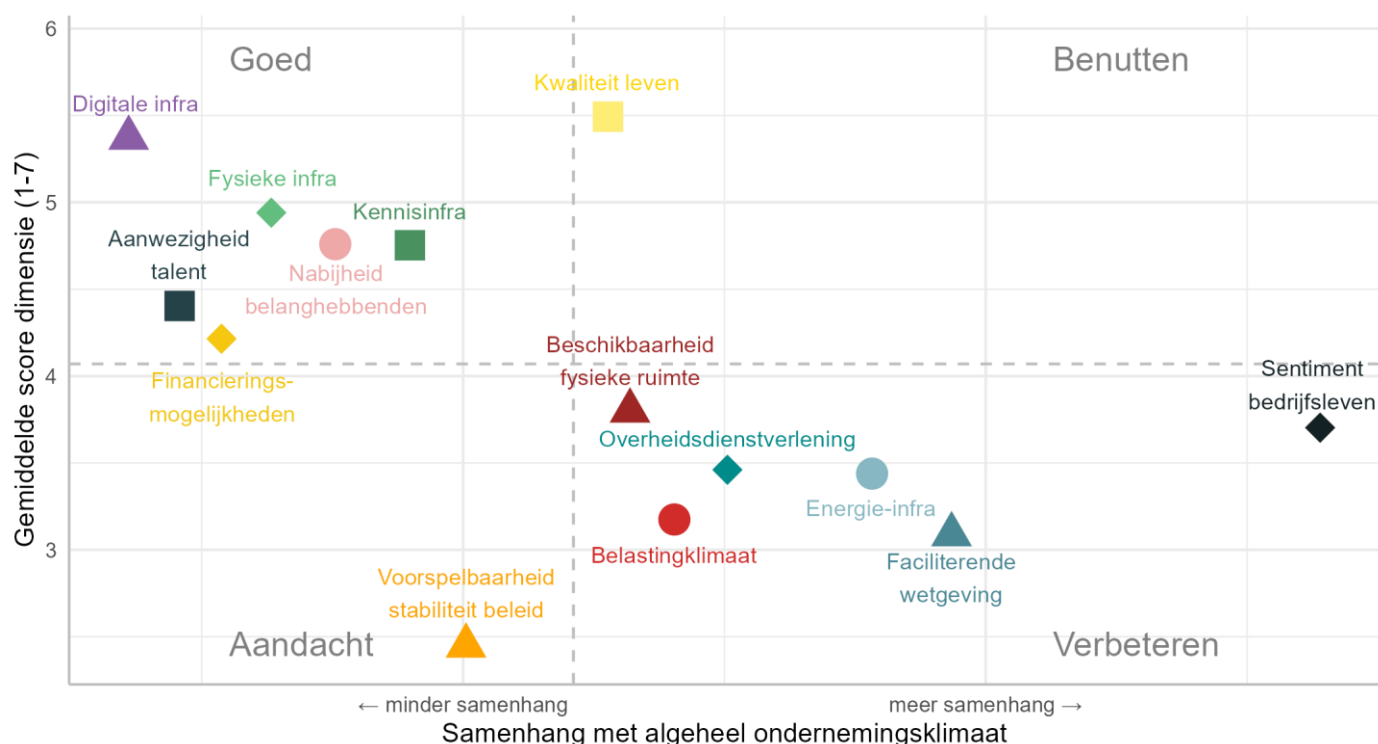
Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2022-2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: De jaren 2022-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 338, 393, 425, en 283 waarnemingen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1).

Sentiment over bedrijfsleven, wet- en regelgeving en energie-infrastructuur vormen de grootste verbeteropgaven volgens het bedrijfsleven

Deze dimensies van het ondernemingsklimaat scoren ondergemiddeld en hangen tegelijkertijd relatief sterk samen met de algehele waardering van bedrijven. Ook de voorspelbaarheid en stabiliteit van beleid verdient aandacht, omdat dit veruit de laagste waardering krijgt van alle dimensies, zelfs van bedrijven die een relatief positief oordeel hebben over het ondernemingsklimaat. In positieve zin valt de kwaliteit van leven op, die door veel bedrijven wordt gewaardeerd en ook belangrijk wordt geacht voor het ondernemingsklimaat. Dit kan beschouwd worden als een belangrijke pijler van het Nederlandse ondernemingsklimaat.

Figuur S.3 Sentiment over bedrijfsleven hangt het sterkst samen met algehele waardering ondernemingsklimaat

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

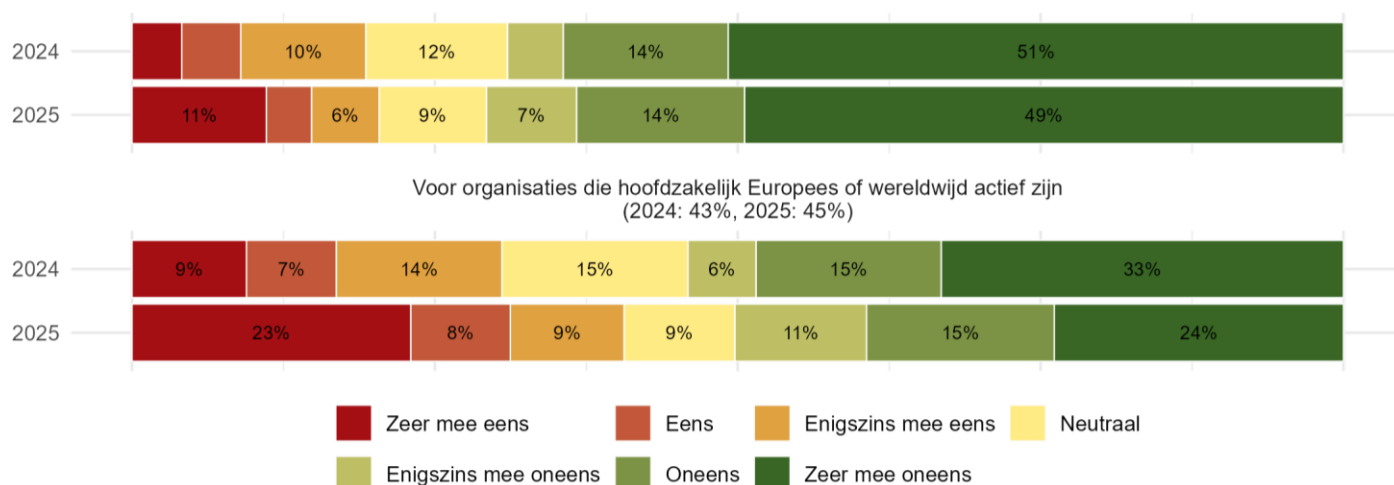
Noot: Gebaseerd op 283 waarnemingen, gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en niet-bedrijfsleven (zie Bijlage A.1).

Verplaatsingsoverwegingen nemen niet toe in aantal, maar wel in nadrukkelijkheid

Het beeld rond mogelijke verplaatsing van bedrijfsactiviteiten is genuanceerd. Het aandeel bedrijven dat overweegt activiteiten (deels) naar het buitenland te verplaatsen is niet toegenomen. Net zoals vorig jaar geldt dit voor ongeveer één op de vijf bedrijven. Wel denken meer bedrijven er nadrukkelijk over na: waar vorig jaar minder dan 5 procent het zeer eens was met de stelling "Onze organisatie overweegt om in de komende twee jaar activiteiten naar het buitenland te verplaatsen", is dat inmiddels ruim 11 procent. Onder internationaal actieve ondernemingen is dit aandeel gestegen van 9 naar 23 procent. Binnen deze groep is bovendien ook het aantal bedrijven toegenomen dat een (gedeeltelijke) verplaatsing overweegt.

Figuur S.4 Verplaatsing van activiteiten wordt sterker overwogen dan vorig jaar

Onze organisatie overweegt om in de komende twee jaar activiteiten naar het buitenland te verplaatsen
Voor alle organisaties

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2024-2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

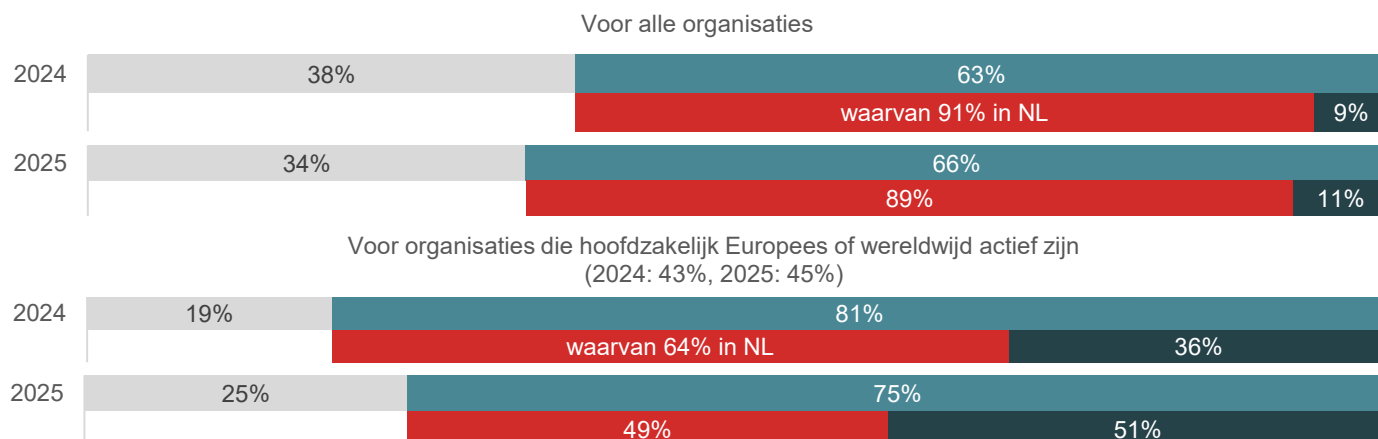
Noot: De jaren 2024-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 425 en 283 waarnemingen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1).

Investeringsbereidheid stijgt licht, al verschuift de focus naar het buitenland

Het aandeel bedrijven dat overweegt de komende twee jaar te investeren in groei en/of uitbreiding is gestegen van 63 naar 66 procent (Figuur S.5). Onder internationaal opererende bedrijven is echter sprake van een daling, van 81 naar 75 procent. Het doorsnee bedrijf met investeringsplannen verwacht 11 procent daarvan in het buitenland te realiseren, tegenover 9 procent vorig jaar. Bij internationaal actieve ondernemingen is de verschuiving naar het buitenland sterker: het aandeel investeringen dat in het buitenland wordt gedaan stijgt van 36 naar 51 procent. Daarbij is relevant dat deze cijfers niet zijn gewogen naar investeringsomvang. Daarbij kan een groeiend buitenlands aandeel ook samenhangen met succesvolle Nederlandse bedrijven die verder internationaliseren.

Figuur S.5 Het aandeel dat naar verwachting in het buitenland wordt geïnvesteerd stijgt

■ Geen investeringsplannen ■ Wel investeringsplannen ■ waarvan in NL ■ waarvan in het buitenland

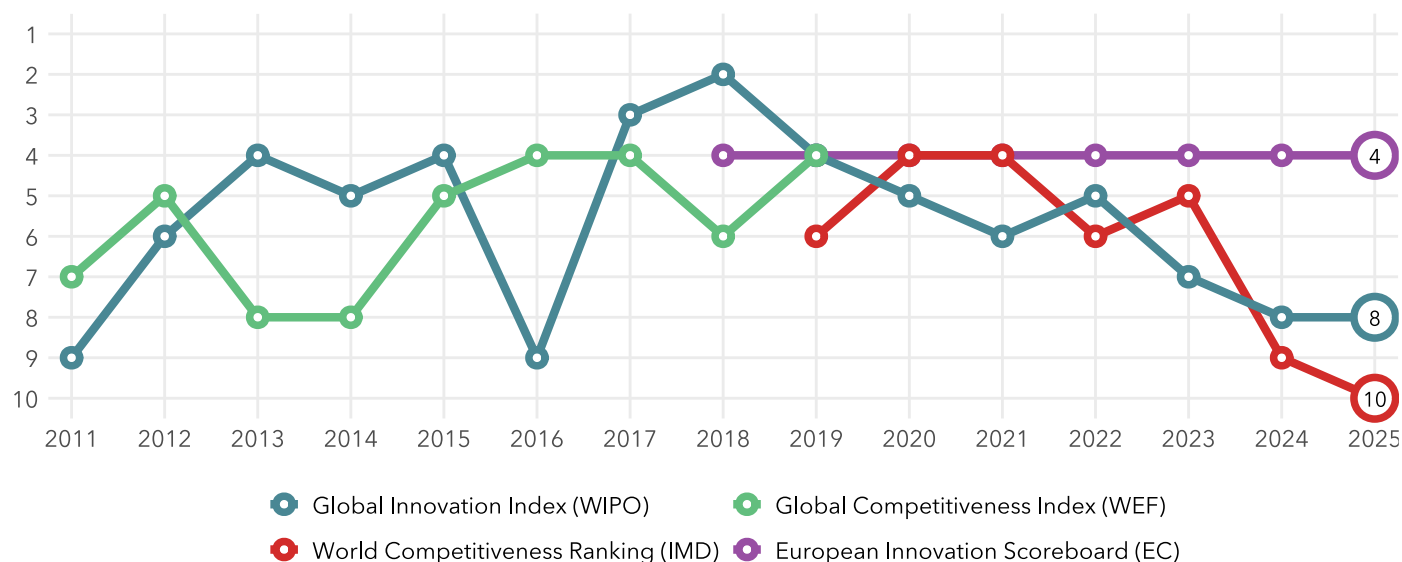
Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2024-2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: De jaren 2024-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 425 en 283 waarnemingen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1). In NL geïnvesteerd aandeel is de gewogen mediaan waarbij niet gecorrigeerd kon worden voor de investeringsomvang.

Internationale concurrentiepositie van Nederland blijft dit jaar grotendeels stabiel

Op internationale ranglijsten blijft Nederland dit jaar grotendeels op dezelfde positie, maar de dalende trend sinds 2018 wordt nog niet gekeerd. In zowel de *Global Innovation Index* van de World Intellectual Property Organization (WIPO) als de *European Innovation Scoreboard* van de Europese Unie (EU) blijft de positie van Nederland ongewijzigd. In de *World Competitiveness Ranking* van het Institute for Management Development (IMD) zakt Nederland in 2025 van de 9e naar de 10e plaats, ondanks een hogere totaalscore. Dit duidt erop dat de absolute concurrentiepositie is verbeterd maar dat andere landen binnen de top-10 (met name Verenigde Arabische Emiraten, Taiwan en Qatar) nog sterkere stijgingen van de absolute totaalscore kennen. De daling van Nederland is daarnaast ook een gevolg van een daling van de score van Nederland op de pijler economische prestaties, voornamelijk door afnemende internationale investeringen (van de 9e naar de 19e plek) en werkgelegenheid (van de 7e naar de 13e plek). Die eerste ontwikkeling kan mogelijk (grotendeels) verklaard worden door een afname van doorstroomactiviteiten als gevolg van de nationale en internationale aanpak van belastingontwijking, terwijl de tweede gerelateerd is aan de aanhoudende arbeidsmarktkrapte in Nederland.

Figuur S.6 Ondanks dalende trend op twee van de drie ranglijsten blijft Nederland tot de mondiale top behoren

Bron: EU (2025), IMD (2025), WEF (2018) en WIPO (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Op indicatorniveau blijft Nederland sterk, maar levert in op niet-Europese landen

Nederland behoudt op veel indicatoren een sterke internationale positie, onder meer op fysieke infrastructuur, kwaliteit van leven, publiek-private samenwerking, onderwijsniveau van de beroepsbevolking en de kwaliteit en effectiviteit van de overheid. Tegelijkertijd neemt de mondiale positie op bijna twee derde van de onderzochte indicatoren (14 van de 24) af, tegenover een toename op een derde (8 indicatoren). Binnen de groep referentielanden is dit beeld meer in balans, al zijn de dalingen daar vaak sterker dan de stijgingen. De grootste terugvallen doen zich voor op indicatoren waar vorig jaar ook een daling zichtbaar was, zoals gemak van overheidsregelgeving (-20 posities), beschikbaarheid van durfkapitaal (-13) en langetermijnvisie van de overheid (-12). Ook op het terrein van politieke stabiliteit verliest Nederland opnieuw terrein, na de sterke daling van vorig jaar. Voor het gemak van overheidsregelingen, de langetermijnvisie van de overheid en de politieke stabiliteit komen de uitkomsten overeen met de percepties van bedrijven en de feitelijke analyses. Opvallend is dat deze analyses voor de beschikbaarheid van durfkapitaal (en financiering in brede zin) juist positieve ontwikkelingen laten zien.

Figuur S.7 Nederland verliest vooral terrein ten opzichte van niet-referentielanden

Bron: WEF (2024), OECD (2025), WGI (2025), IRENA (2025) en WHR (2025), bewerking door SEO en ACBI

Noot: De referentiegroep bestaat uit de volgende elf landen: België, Canada, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Japan, Singapore, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland. Deze landen zijn in samenspraak met de opdrachtgever gekozen.

Arbeidsmarktkrapte, netcongestie en stikstofproblematiek blijven ondernemingsklimaat belemmeren

In een afsluitend hoofdstuk zijn enkele actuele thema's relevant voor (ontwikkelingen in) het Nederlandse ondernemingsklimaat belicht met een feitelijke analyse. Feiten en cijfers rondom deze thema's helpen bij het duiden van de waardering van bedrijven voor de verschillende dimensies van het ondernemingsklimaat en van de ontwikkeling van de Nederlandse internationale concurrentiepositie. Deze laten zien dat Nederland aantrekkelijk blijft door een prettig leefklimaat, sterke digitale en fysieke infrastructuur en een hoog kennisniveau. Tegelijkertijd zorgen aanhoudende arbeidsmarktkrapte, oplopende regeldruk voor bedrijven, netcongestie en stikstofproblematiek voor belemmeringen. Doorbraken op deze terreinen zouden naar verwachting een merkbare verbetering van het ondernemingsklimaat opleveren – zowel in de perceptie van bedrijven als (op termijn) voor de positie van Nederland op internationale ranglijsten.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
1 Inleiding	9
2 Waardering van bedrijven	12
2.1 Algemene tevredenheid over het ondernemingsklimaat	12
2.2 Dimensies van het ondernemingsklimaat	14
2.3 Verplaatsingsoverwegingen buitenland	20
2.4 Groei- of uitbreidingsinvesteringen	24
2.5 Deelconclusies	26
3 Internationale positie van Nederland	28
3.1 Totaalbeeld uit ranglijsten en indexen	28
3.2 Internationale vergelijking op dimensieniveau	34
3.3 Deelconclusies	50
4 Feitelijke trends op belangrijke thema's	52
4.1 Actuele thema's in het Nederlandse ondernemingsklimaat	52
4.2 Deelconclusies	74
5 Conclusie	76
Referenties	78
Bijlage A Onderzoeksverantwoording	84
Bijlage A.1 Microanalyse (waardering van bedrijven)	84
Bijlage A.2 Macroanalyse (internationale positie)	84
Bijlage A.3 Meso-analyse (feitelijke trends)	85
Bijlage B Additionele figuren en tabellen	87
Bijlage B.1 Microanalyse (waardering van bedrijven)	87
Bijlage B.2 Meso-analyse (feitelijke trends)	92

1 Inleiding

Deze derde Monitor Ondernemingsklimaat biedt een actueel en evenwichtig beeld van het ondernemingsklimaat in Nederland. De monitor combineert de waardering van bedrijven met inzichten uit internationale ranglijsten en feitelijke indicatoren op veertien dimensies.

Een aantrekkelijk ondernemings- en vestigingsklimaat stelt bedrijven in staat een waardevolle bijdrage te leveren aan duurzame en maatschappelijk verantwoorde welvaarts-groei. Met het bedrijvenbeleid zet het ministerie van Economische Zaken (EZ) in op het behouden en verder versterken van het ondernemingsklimaat in Nederland.

Het ministerie van EZ heeft in 2023 de *Monitor Ondernemingsklimaat* laten ontwikkelen om regelmatig en evenwichtig inzicht te krijgen in de actuele stand van het ondernemingsklimaat, zodat daar waar nodig tijdig kan worden bijgestuurd. Middels (i) een vragenlijst onder bestuurders en leidinggevenden van Nederlandse bedrijven, (ii) een vergelijking met andere landen op basis van internationale rangschikkingen en (iii) een analyse van feitelijke ontwikkelingen in Nederland op tal van meetbare indicatoren, biedt de monitor een beeld van de aantrekkelijkheid van het Nederlandse ondernemingsklimaat, evenals aanknopingspunten voor beleidsmatige verbetering. Deze monitor is ontwikkeld door SEO Economisch Onderzoek (SEO) in samenwerking met het Amsterdam Centre for Business Innovation (ACBI) en wordt op jaarbasis gepubliceerd.

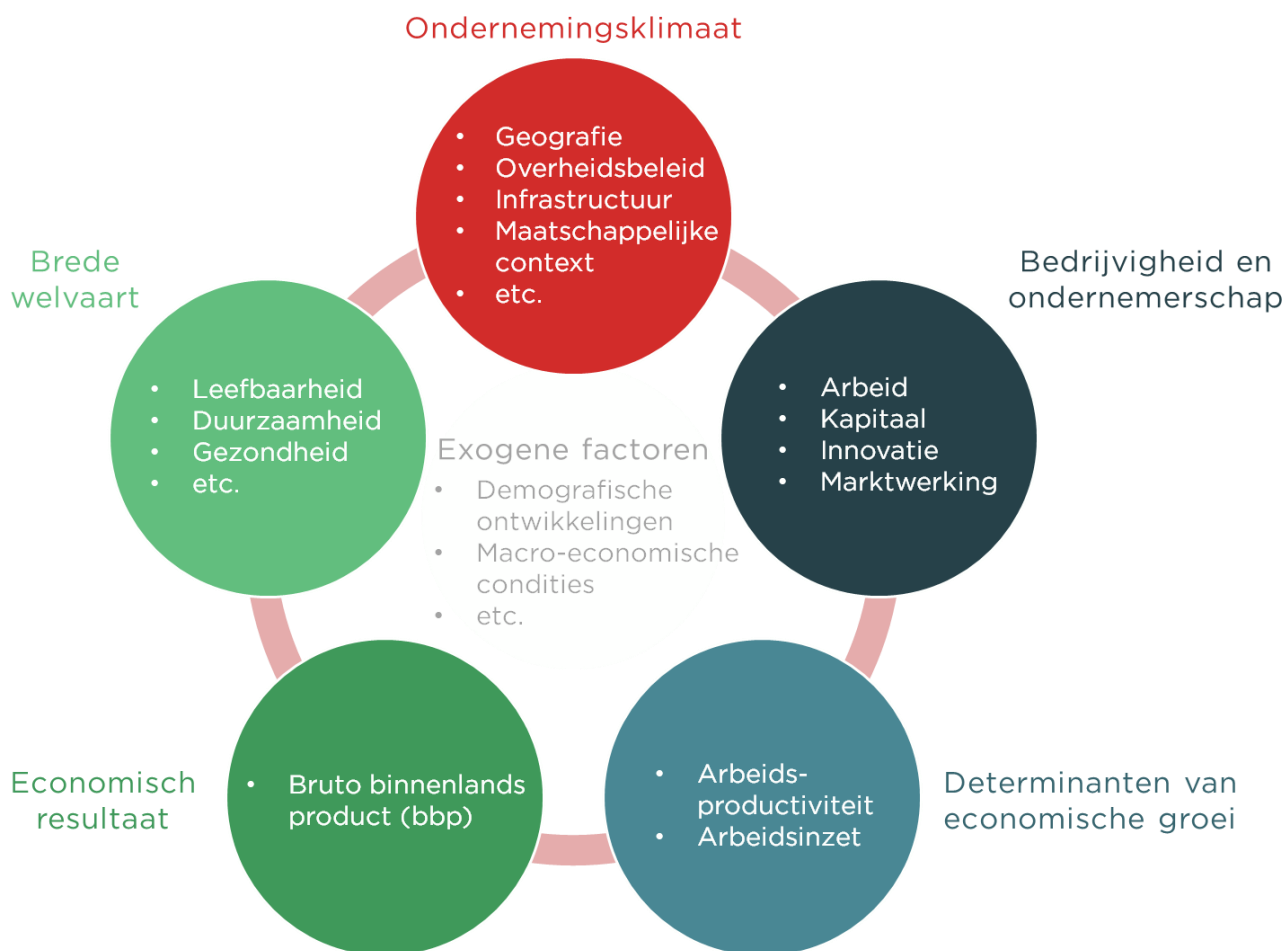
Dit rapport presenteert de bevindingen van de derde meting, uitgevoerd in 2025. De primaire dataverzameling, bestaande uit een bedrijvenenquête, vond plaats tussen mei en juli 2025. Veel van de geraadpleegde secundaire bronnen – zoals internationale ranglijsten, bestaande monitors en statistische databronnen – hebben betrekking op eerdere jaren. Waar mogelijk tonen we de ontwikkelingen over de tijd, zodat veranderingen in het ondernemingsklimaat zichtbaar worden.

Definities en theoretisch kader

Het *ondernemingsklimaat* verwijst naar de omstandigheden en factoren waarmee bedrijven worden geconfronteerd bij het oprichten, laten groeien en exploiteren van hun activiteiten (zie, o.a., Wereldbank, 2022). Het *vestigingsklimaat* beschouwen we als onderdeel van het ondernemingsklimaat, toegespitst op de aantrekkelijkheid van een land of regio voor *internationaal opererende* bedrijven. Het vestigingsklimaat wordt voor een groot deel beïnvloed door dezelfde factoren als het ondernemingsklimaat. Een positief ondernemingsklimaat gaat vaak hand in hand met een gunstig vestigingsklimaat en zij kunnen elkaar wederzijds versterken.

Figuur 1.1 toont schematisch de rol van het ondernemingsklimaat in het bevorderen van economische groei en brede welvaart. Een goed ondernemingsklimaat biedt de juiste randvoorwaarden aan bedrijven en ondernemers, waardoor zij banen creëren (*arbeid*), investeren in machines, gebouwen en andere productiegoederen (*kapitaal*) en nieuwe producten, diensten en processen kunnen ontwikkelen (*innovatie*). Door toetreding te vergemakkelijken stimuleert een gunstig ondernemingsklimaat tevens de bedrijfsdynamiek, waarbij nieuwe bedrijven de –in theorie– minder efficiënte bedrijven vervangen en zo de algehele efficiëntie van de economie verhogen (*marktwerking*). Deze bedrijvigheid heeft positieve effecten op het aantal werknemers in een economie (*arbeidsinzet*) en de gegenereerde toegevoegde waarde per werknemer (*arbeidsproductiviteit*). Samen bepalen deze factoren het economische resultaat (*bruto binnenlands product*), dat op zijn beurt bijdraagt aan een hoger niveau van brede welvaart (*levenskwiteit, duurzaamheid etc.*).

Figuur 1.1 Ondernemingsklimaat als randvoorwaarde van bedrijvigheid, economische groei en brede welvaart

Bron: Conceptueel model gebaseerd op CBS (2013), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI (2023)

Het conceptuele model bevat bewust geen pijlen om aan te geven dat het hier veelal gaat om wederzijdse verbanden – zo kunnen economische groei en een hoger algemeen welvaartsniveau weer het ondernemingsklimaat verbeteren. Ook zijn de verbanden niet per definitie volgordelijk: zo kan economische activiteit bijvoorbeeld ook een directe bijdrage leveren aan maatschappelijke uitdagingen zoals verduurzaming of andere componenten van brede welvaart zonder dat het bruto binnenlands product daarvan groeit. Dit conceptueel model voor het ondernemingsklimaat is gebaseerd op een model ontwikkeld door het CBS (2013), bewerkt en aangepast voor deze monitor.

Opzet en leeswijzer

Het ondernemingsklimaat is, net als vorig jaar, opgedeeld in veertien dimensies (in willekeurige volgorde):

1. **Aanwezigheid van talent:** geschikte/geschoolde arbeidskrachten, hoogte van personeelskosten e.d.;
2. **Belastingklimaat:** hoogte en stabiliteit van belastingen, fiscale regelingen e.d.;
3. **Faciliterende wetgeving:** begrijpelijkheid en uitvoerbaarheid van regelgeving en gedragscodes, ontvankelijkheid overheid op behoeften bedrijfsleven e.d.;
4. **Fysieke infrastructuur:** kwaliteit van wegen, spoornet, luchtvaartnetwerk e.d.;
5. **Digitale infrastructuur:** IT- en communicatienetwerken, technologische dienstverlening e.d.;
6. **Kwaliteit van leven:** kosten van levensonderhoud, criminaliteitscijfers, groen e.d.;

7. **Nabijheid van belanghebbenden:** aanwezigheid van toeleveranciers, distributeurs, partners, afnemers e.d.;
8. **Financieringsmogelijkheden:** toegang tot banksysteem, durfkapitaal, subsidie e.d.;
9. **Kennisinfrastructuur:** universiteiten/hogescholen, (regionale) ecosystemen, samenwerking tussen bedrijven/overheden/kennisinstellingen e.d.;
10. **Energie-infrastructuur:** duurzame energiebronnen, energieprijzen, capaciteit elektriciteits- en gasnet e.d.;
11. **Beschikbaarheid fysieke ruimte:** locaties voor ondernemers, verkrijgbaarheid milieuvergunningen e.d.;
12. **Sentiment over bedrijfsleven:** samenwerking werkgevers-werknemers, publiek/politiek sentiment e.d.;
13. **Stabiliteit en voorspelbaarheid beleid:** duidelijke transitiepaden en langetermijndoelen, eenduidig toezicht en handhaving e.d.;
14. **Kwaliteit overheidsdienstverlening:** toegankelijkheid, vindbaarheid en snelheid van overheidsdienstverlening zoals uitgevoerd door bijv. de Kamer van Koophandel, Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, Regionale Ontwikkelingsmaatschappijen e.d.

Om een zo compleet mogelijk beeld te kunnen geven van deze dimensies maken we gebruik van gegevens en analyses op micro-, macro- en mesoniveau (zie Figuur 1.2). De microanalyse richt zich op de percepties die bedrijven hebben over ondernemen in Nederland ("Hoe denken bedrijven over het ondernemingsklimaat?"). De macroanalyse bekijkt het ondernemingsklimaat door een internationale lens ("Hoe scoort Nederland ten opzichte van andere landen?"). De meso-analyse raadpleegt bestaande kennisbronnen voor feitelijke indicatoren die ten grondslag liggen aan de percepties van bedrijven en veranderingen in de internationale positie van Nederland ("Wat zeggen de feiten en cijfers over het ondernemingsklimaat?"). De bevindingen van deze analyses worden respectievelijk toegelicht in Hoofdstuk 2 tot en met Hoofdstuk 4. Hoofdstuk 5 geeft een overkoepelende synthese en concludeert.

Figuur 1.2 De monitor biedt zicht op dimensies van het ondernemingsklimaat op micro-/macro-/mesoniveau

Bron: SEO Economisch Onderzoek en ACBI

2 Waardering van bedrijven

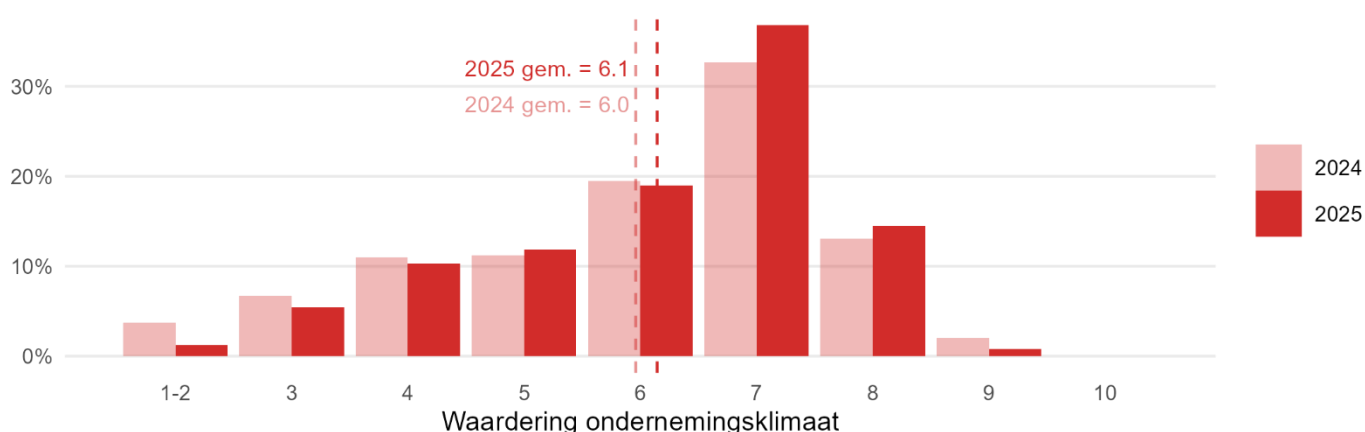
De waardering voor het ondernemingsklimaat is met een lichte stijging van 6,0 naar 6,1 nagenoeg gelijk gebleven aan die van vorig jaar. Tegelijkertijd overwegen bedrijven nadrukkelijker om activiteiten (deels) te verplaatsen of nieuwe investeringen in het buitenland te doen.

Dit hoofdstuk beantwoordt de vraag "Hoe denken bedrijven over het ondernemingsklimaat?". Hiervoor wordt een microanalyse op bedrijfsniveau uitgevoerd waarin percepties over (de verschillende dimensies van) het ondernemingsklimaat worden gemeten. Een groot deel van de onderwerpen is ook in onze meting van vorig jaar uitgevraagd, waardoor ontwikkelingen over de tijd kunnen worden weergegeven. Een aantal vraagstellingen is (licht) gewijzigd ten opzichte van vorig jaar. Ook is er een aantal nieuwe onderwerpen opgenomen, waaronder verdieplingsvragen over de groei- of uitbreidingsinvesteringen van Nederlandse bedrijven in het buitenland.

2.1 Algemene tevredenheid over het ondernemingsklimaat

Gemiddeld waarderen bedrijven het ondernemingsklimaat in Nederland met een 6,1 (zie Figuur 2.1). Respondenten is gevraagd hun waardering over het Nederlandse ondernemingsklimaat als geheel te geven, op een 10-puntsschaal met een '1' als laagste en een '10' als hoogste. Van de gewogen bedrijven geeft 71 procent een '6 of hoger' en 15 procent een '8 of hoger'. Hoewel het aandeel dat een '8 of hoger' geeft vrijwel gelijk is aan vorig jaar (afgerond 15 procent), is het aandeel dat een '5 of lager' geeft gedaald van bijna 33 procent in 2024 naar 29 procent nu.

Figuur 2.1 Het bedrijfsleven geeft het Nederlandse ondernemingsklimaat gemiddeld een 6,1

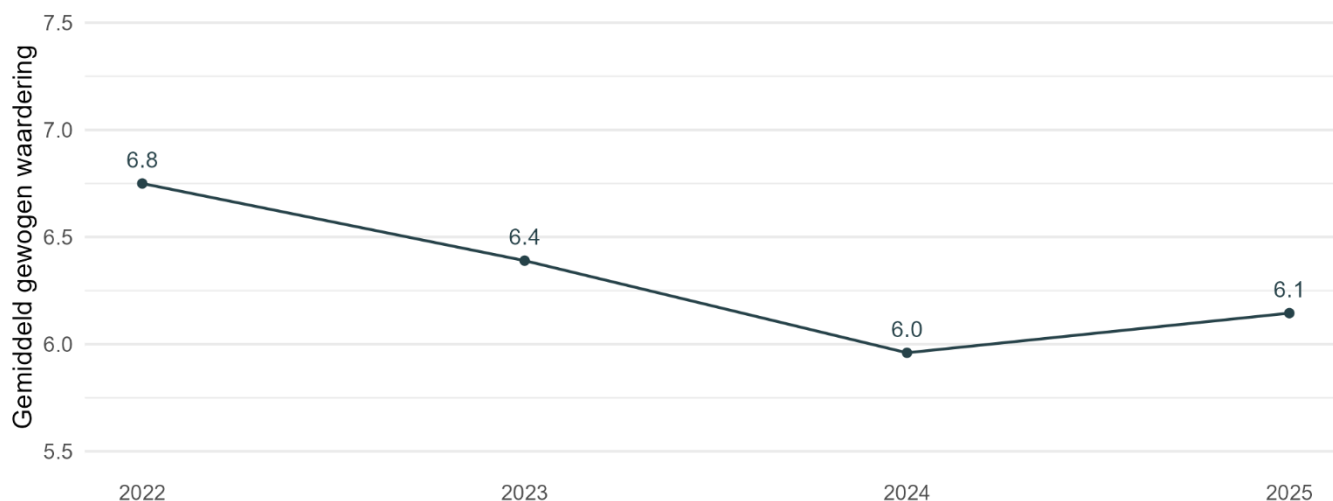
Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2024-2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: De jaren 2024-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 425 en 283 waarnemingen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1). Vanwege vereisten vanuit het CBS zijn de waarderingen 1 en 2 samengevoegd. In 2025 is het gewogen gemiddelde 6,1 en de gewogen standaardafwijking 1,5.

Ontwikkelingen over de tijd

De waardering voor het ondernemingsklimaat herstelt licht van bijna 6,0 naar ruim 6,1 (Figuur 2.2).¹ In 2022 lag de beoordeling nog op gemiddeld 6,8, waarna deze in 2023 daalde tot 6,4. Vergeleken met deze twee jaren is de 6,1 dit jaar nog altijd een significante daling ($p < 0,01$ respectievelijk $p < 0,05$).²

Figuur 2.2 De waardering voor het ondernemingsklimaat stabiliseert na twee jaar van daling

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2022-2025 en CBS Microdata, bewerking door SEO en ACBI (2025)

Noot: De jaren 2022-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 338, 393, 425 en 283 waarnemingen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1). Door afronding en herschatting van het wegingsmodel o.b.v. de nieuwste CBS-gegevens, kan het zijn dat een gewogen gemiddelde licht (+/-0,1) afwijkt van wat eerder is gerapporteerd.

Uitsplitsing naar bedrijfskenmerken

Het rapportcijfer is verder uitgesplitst naar de volgende bedrijfskenmerken: *i)* het jaar waarin het bedrijf is opgericht, *ii)* de geografische markt waarop het bedrijf hoofdzakelijk acteert, *iii)* de sector waarin het bedrijf actief is, *iv)* het aantal medewerkers van het bedrijf, *v)* de regio waar het bedrijf gevestigd is, *vi)* het gebruik van de WBSO-regeling als indicator voor of een bedrijf actief is op het gebied van (technologische) innovatie en *vii)* productiviteitskwantielen. Per bedrijfskenmerk is berekend of het rapportcijfer statistisch significant afwijkt van het gewogen gemiddelde.³ Hierbij wordt elke keer gecontroleerd voor de overige bedrijfskenmerken.⁴ De uitsplitsingen voor het rapportcijfer zijn te vinden in Tabel B.2 in de bijlage, het aandeel dat een '8 of hoger' geeft in Tabel B.3, en het aandeel met een '5 of lager' in Tabel B.4.

De belangrijkste bevindingen van de uitsplitsingen zijn:

¹ Afgerond gaat dit tussen 2024 en 2025 om een stijging van +0,2 (5.96 naar 6.145), wat niet significant is ($p > 0,10$).

² Voor respondenten die ook vorig jaar hebben deelgenomen is de waardering met +0,15 gestegen, maar dit is niet significant ($p > 0,10$; Tabel B.1). Vergeleken met 2022 en 2023 gaat het nog altijd om een significante daling binnen de groep terugkerende respondenten (-0,76, $p < 0,001$ respectievelijk -0,60, $p < 0,001$).

³ De uitsplitsingen zijn geanalyseerd met een gewogen lineaire regressieanalyse. Zie Bijlage A van de Nederlandse Innovatie Monitor 2025 (De Jong et al., 2025) voor een uitgebreide toelichting.

⁴ Door te controleren voor de overige bedrijfskenmerken wordt gecorrigeerd voor een over-/ondervertegenwoordiging van een bepaald bedrijfskenmerk binnen een categorie. Ter illustratie: als er binnen een bepaalde provincie veel jonge bedrijven binnen de ICT-sector opereren die in heel Nederland al positiever zijn over het ondernemingsklimaat, dan wordt hier in de uitsplitsing naar regio's rekening mee gehouden.

- Er zijn dit jaar opnieuw geen eenduidig te interpreteren patronen in de tevredenheid uitgesplitst naar organisatieleeftijd. Net als vorig jaar rapporteren bedrijven die opgericht zijn tussen 1981 en 2000 een significant hogere waardering, terwijl deze voor bedrijven die bestaan sinds 2001-2010 juist significant onder het gemiddelde licht. Voor het aandeel dat een onvoldoende geeft zien we een vergelijkbaar patroon en ook voor het percentage dat een goed geeft ligt het aandeel bij bedrijven opgericht tussen 1981-2000 significant hoger. Voor jonge bedrijven opgericht na 2015, waaronder startups en scale-ups, zien we geen afwijkingen van het gemiddelde. Hierdoor zijn geen eenduidige uitspraken te doen over jongere dan wel oudere bedrijven;
- Gemeten naar geografische oriëntatie zien we dit jaar geen significante verschillen voor de algehele waardering. Het aandeel bedrijven dat een onvoldoende geeft ligt wel significant lager bij bedrijven die hoofdzakelijk lokaal of regionaal actief zijn. Ondernemingen die hoofdzakelijk Europees of wereldwijd opereren geven juist vaker een onvoldoende. Dit onderscheid tussen regionale en internationale bedrijven was eerdere jaren ook zichtbaar, al was het destijds sterker;
- Binnen de industrie, agro & energie zijn bedrijven significant negatiever gestemd en hetzelfde geldt voor de sector handel, vervoer & horeca. Deze sectoren geven ook vaker een onvoldoende en minder vaak een goed. De grootste uitschieter ten opzichte van het gemiddelde is te vinden in de informatie- & communicatiesector en ook binnen de zakelijke & financiële dienstverlening is er een significant hogere waardering. Bij deze sectoren zien we dan ook significant vaker een waardering van 8 of hoger en juist minder vaak een 5 of lager. Dit zijn mogelijk de sectoren die het meest bijdragen aan het herstel van de algehele waardering (van 6,0 naar 6,1). Vorig jaar week de informatie- & communicatiesector niet significant af van het gemiddelde en voor de zakelijke & financiële dienstverlening was er een minder sterke afwijking (+0,4 in plaats van +0,8);
- Uitgesplitst naar bedrijfsomvang, en wederom gecontroleerd voor overige bedrijfskenmerken, zijn er geen significante afwijkingen;
- Gemeten naar regio zien we een significant hogere waardering in Friesland, Groningen, Drenthe & Overijssel, terwijl deze juist lager ligt in Utrecht & Gelderland. Vorig jaar zagen we juist enkel een lagere waardering bij bedrijven uit Zeeland, Noord-Brabant & Limburg. Net als bij vergelijkingen in eerdere monitors is er wederom over de jaren geen consistent beeld op regionaal niveau en blijven verschillen lastig te verklaren;
- Controlerend voor de overige bedrijfskenmerken vinden we geen duidelijke afwijkingen op WBSO-gebruik of arbeidsproductiviteit. Alleen in het derde kwantiel van productieve bedrijven is een significant hogere waardering (waar deze vorig jaar marginaal hoger was). Voor het aandeel dat een onvoldoende of juist een goed geeft zijn voor de productiviteit ook enige verschillen, maar hierin is geen duidelijk patroon te ontdekken.

2.2 Dimensies van het ondernemingsklimaat

Gevraagd naar hun beoordeling over de veertien dimensies van het ondernemingsklimaat blijkt dat de tevredenheid sterk varieert per dimensie (zie Figuur 2.3).⁵ Iedere dimensie is daarbij beoordeeld op een 7-puntsschaal, van een 1 voor 'heel erg slecht' tot een 7 voor 'heel erg goed'. Het algehele beeld is redelijk vergelijkbaar met vorig jaar.

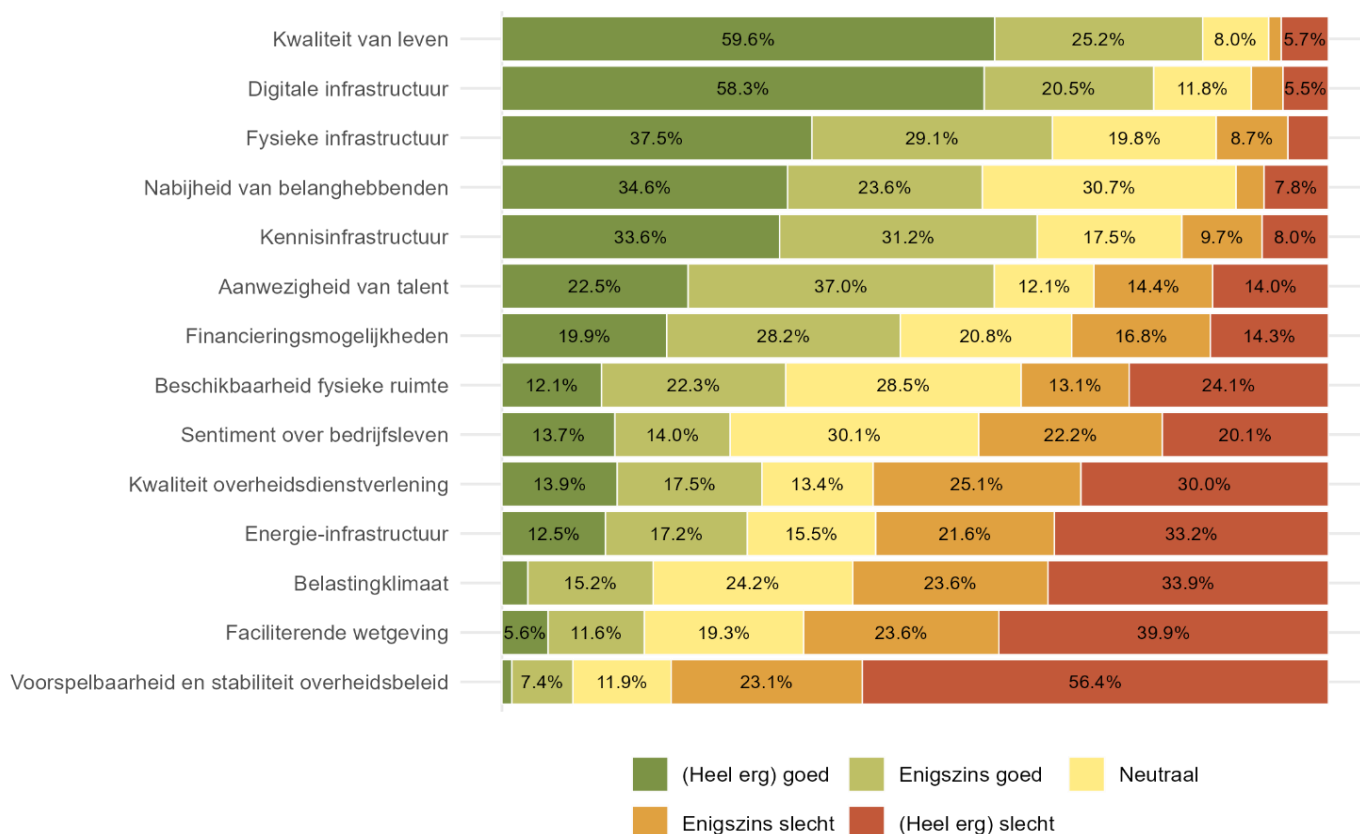
Bedrijven zijn het meest tevreden over de kwaliteit van leven en de digitale infrastructuur. Ook de fysieke infrastructuur, kennisinfrastructuur en de nabijheid van belanghebbenden worden goed beoordeeld. Aanwezigheid van talent en financieringsmogelijkheden worden ook overwegend goed beoordeeld, al ligt het aandeel enigszins ontevreden bedrijven al wat hoger.

⁵ De selectie van specifieke dimensies is gemaakt in overleg met het ministerie van EZ. Ze dekken de breedte van de randvoorwaarden voor ondernemerschap in het conceptuele model uit de inleiding (zie Figuur 1.1), met een focus op dimensies die door beleid kunnen worden beïnvloed.

Over de beschikbaarheid van fysieke ruimte en sentiment over het bedrijfsleven zijn de bedrijven verdeeld met ongeveer evenveel tevreden als ontevreden organisaties en (gemiddeld genomen) een neutrale waardering. Van alle dimensies is voor deze twee het grootste deel van het bedrijfsleven neutraal (29 tot 30 procent). Vorig jaar vielen de mogelijkheden voor financiering hier ook nog onder, terwijl het sentiment juist relatief negatiever werd beoordeeld.

Bij de resterende dimensies is het oordeel overwegend negatief. Dit geldt voor de kwaliteit van overheidsdienstverlening, het belastingklimaat, faciliterende wetgeving, energie-infrastructuur en de voorspelbaarheid en stabiliteit van het overheidsbeleid. Voor voorspelbaarheid en stabiliteit is 80 procent enigszins tot zeer negatief gestemd. Ook voor faciliterende wetgeving (64 procent) en belastingklimaat (58 procent) geeft een ruime meerderheid een slechte beoordeling, al is een redelijk deel ook neutraal gestemd (19-24 procent). Voor de kwaliteit van overheidsdienstverlening en energie-infrastructuur is de waardering gemiddeld genomen ook meer negatief dan positief, maar wel valt op dat een relatief klein deel neutraal is en er daarnaast juist ook bedrijven positief gestemd zijn.

Figuur 2.3 De voorspelbaarheid en stabiliteit van overheidsbeleid worden als het slechtst beoordeeld

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Gebaseerd op 283 waarnemingen gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en niet-bedrijfsleven (zie Bijlage A.1). Gesorteerd op gemiddelde score per dimensie. Vanwege vereisten vanuit het CBS zijn de twee uiterste antwoordcategorieën samengevoegd. In de vragenlijst is de volgende toelichting meegegeven:

a) *Kwaliteit van leven*: kosten van levensonderhoud, criminaliteitscijfers, voorzieningsniveau e.d.;

b) *Digitale infrastructuur*: IT- en communicatienetwerken, technologische dienstverlening e.d.;

c) *Kennisinfrastructuur*: universiteiten/hogescholen, (regionale) ecosystemen, innovatiesamenwerkingen e.d.;

- d) *Fysieke infrastructuur*: kwaliteit van wegen, spoornet, luchtvaartnetwerk e.d.;
- e) *Nabijheid van belanghebbenden*: belangrijkste klanten, toeleveranciers, werknemers e.d.;
- f) *Aanwezigheid van talent*: geschikte/geschoolde arbeidskrachten, hoogte van personeelskosten e.d.;
- g) *Beschikbaarheid fysieke ruimte*: locaties voor ondernemers, verkrijgbaarheid milieuvergunningen e.d.;
- h) *Financieringsmogelijkheden*: toegang tot banksysteem, durfkapitaal, subsidies e.d.;
- i) *Energie-infrastructuur*: duurzame energiebronnen, energieprijzen, capaciteit elektriciteits- en gasnet e.d.;
- j) *Sentiment over bedrijfsleven*: samenwerking werkgevers-werknemers, publiek/politiek sentiment e.d.;
- k) *Belastingklimaat*: hoogte en stabiliteit van belastingen, fiscale regelingen e.d.;
- l) *Faciliterende wetgeving*: gedragscodes, ontvankelijkheid voor behoeften bedrijven, uitvoerbaarheid van regels e.d.;
- m) *Stabiliteit en voorspelbaarheid overheidsbeleid*: duidelijke transitiepaden en langetermijndoelen, eenduidig toezicht en handhaving e.d.;
- n) *Kwaliteit overheidsdienstverlening*: toegankelijkheid, vindbaarheid en snelheid van overheidsdienstverlening zoals uitgevoerd door bijv. KvK, RVO, ROM's e.d.

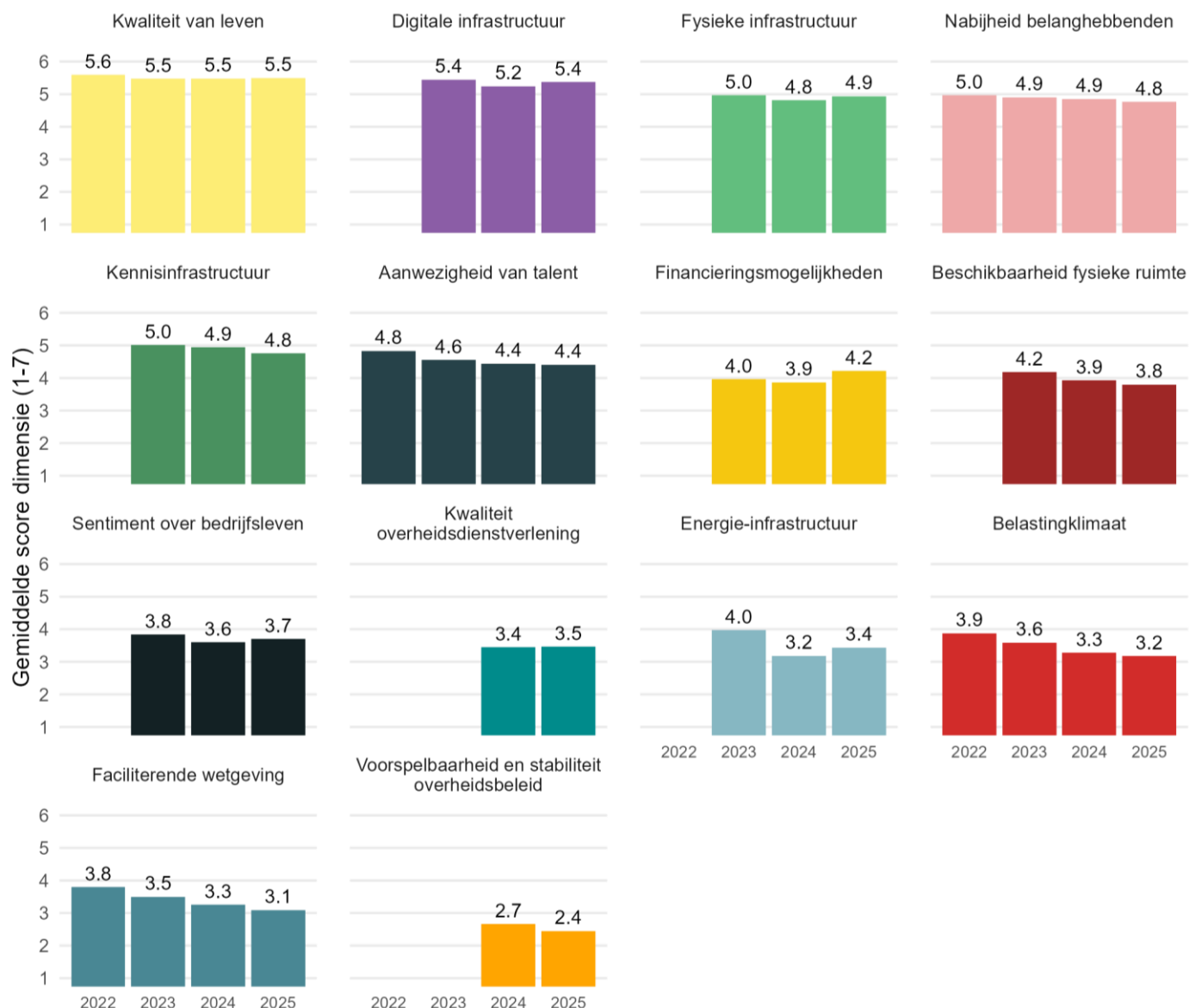
Ontwikkeling over de tijd

De waardering voor de meeste dimensies is dit jaar relatief gelijk gebleven (zie Figuur 2.4). Dit jaar zijn dezelfde veertien dimensies uitgevraagd als in 2024, waarvan er twaalf ook gevraagd in 2023 en zes al in 2022.

Vergeleken met 2024 zien we enig herstel voor enkele dimensies. Zo is voor digitale infrastructuur de waardering na een dip van 5,2 in 2024 (op een schaal van 1-7) terug op het niveau van 5,4, wat het eerder in 2023 ook was. De grootste toename is te zien voor financieringsmogelijkheden die is gestegen van 4,0 in 2023 en 3,9 in 2024 naar 4,2 in 2025 (neutraal tot enigszins goed). Mogelijk hangt dit samen met de gedaalde rentes, al omvatten financieringsmogelijkheden meer factoren. Verder is er een licht herstel te zien voor fysieke infrastructuur (van 4,8 naar 4,9), sentiment over bedrijfsleven (3,6 naar 3,7), kwaliteit van overheidsdienstverlening (3,4 naar 3,5) en energie-infrastructuur (3,2 naar 3,4). Daar staat tegenover dat een aantal dimensies juist is gedaald in waardering. Het meest opvallend is de verdere verslechtering van de dimensies die al het slechtst gewaardeerd werden. Zo is belastingklimaat gedaald van 3,9 in 2022 (net onder neutraal) naar 3,3 in 2024 en nu 3,2 in 2025 (net boven enigszins slecht). Faciliterende wetgeving is gedaald van 3,8 in 2022 naar 3,3 in 2024 en 3,1 in 2025. De minst positief gewaardeerde dimensie, de voorspelbaar en stabiliteit van overheidsbeleid, is dit jaar verder gedaald van 2,7 in 2024 naar 2,4 in 2025 (tussen enigszins slecht en slecht). Mogelijk hangt dit samen met de volatiele en onzekere politieke situatie. Andere dimensies die licht dalen zijn de nabijheid van belanghebbenden (4,9 naar 4,8), kennisinfrastructuur (4,9 naar 4,8) en beschikbaarheid van fysieke ruimte (3,9 naar 3,8).

Ook onder respondenten die in 2022 dan wel 2023 aan de monitor hebben deelgenomen is de waardering van het belastingklimaat en faciliterende wetgeving significant gedaald (Tabel B.1). Voor het fiscaal klimaat gaat het op een schaal van 1-7 om -0,53 in drie jaar tijd ($p < 0,01$) en -0,73 in twee jaar tijd ($p < 0,05$). Onder respondenten die ook vorig jaar deelnamen aan de monitor is de daling niet significant. Voor faciliterende wetgeving is de waardering sinds 2022 gedaald met -0,61 ($p < 0,001$), sinds 2023 met -0,53 ($p < 0,01$) en vergeleken met vorig jaar is de daling marginaal (-0,26, $p < 0,10$). Voor de andere dimensies zijn slechts marginale veranderingen zichtbaar, mogelijk deels te verklaren door de beperkte overlap tussen de verschillende edities.

Figuur 2.4 Herstel financieringsmogelijkheden, digitale- en energie-infra, verdere daling wetgeving en stabiliteit

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2022-2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: De jaren 2022-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 338, 393, 425, en 283 waarnemingen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1).

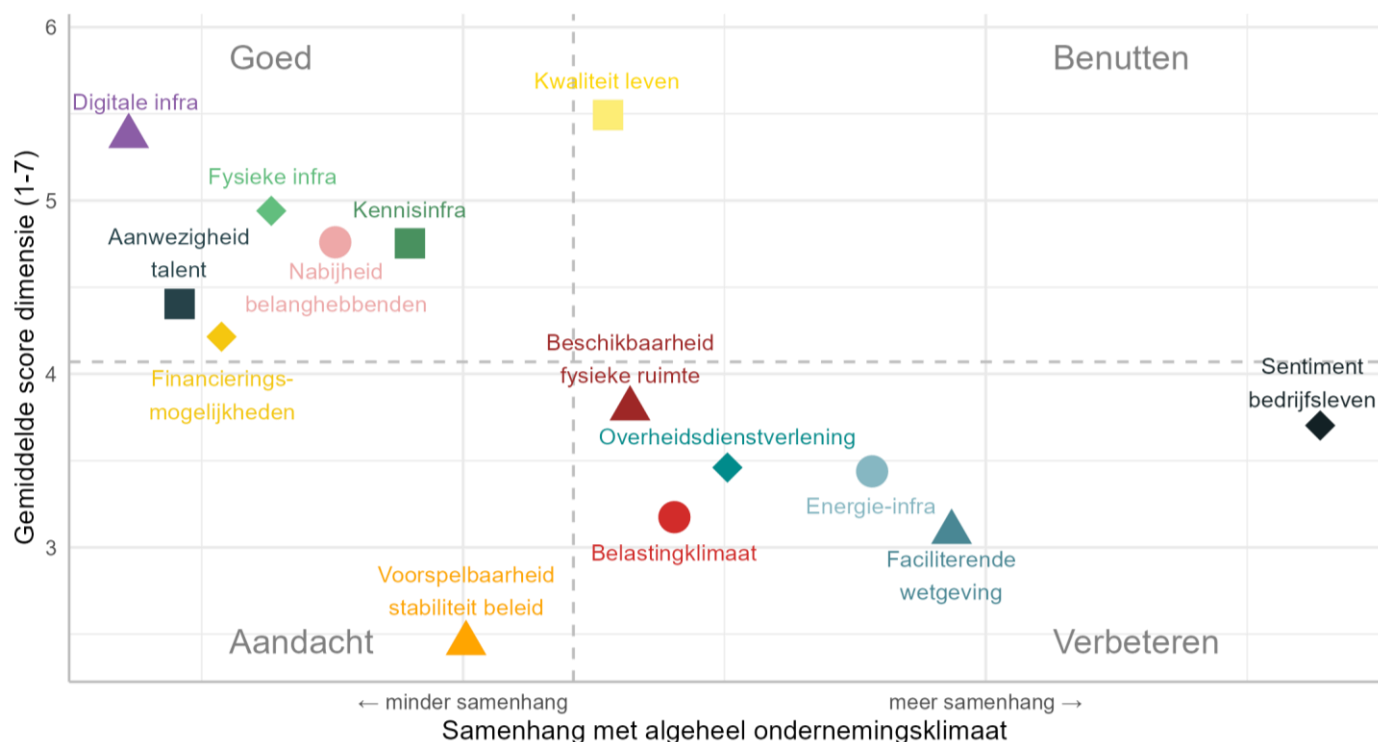
Prioriteitenmatrix

Figuur 2.5 toont de verschillende dimensies in een zogenoemde 'prioriteitenmatrix'. De y-as geeft de gemiddelde score per dimensie en de x-as de correlatie van deze dimensie met het algehele rapportcijfer voor het Nederlandse ondernemingsklimaat. Het figuur is opgedeeld in vier kwadranten door de horizontale en verticale stippellijnen, die respectievelijk de gemiddelde score en de gemiddelde correlatie weergeven.

De verschillende punten in de prioriteitenmatrix vormen opnieuw een duidelijk neerwaartse lijn, wat erop duidt dat dimensies die 'slechter' scoren van grotere invloed zijn op het algehele rapportcijfer voor het ondernemingsklimaat.

– en vice versa.⁶ Dit betekent dat dimensies waar het bedrijfsleven ontevreden over is een grote(re) stempel drukken op de algehele tevredenheid, terwijl voor positief beoordeelde dimensies geldt dat deze minder op de voorgrond treden in de vorming van het algehele oordeel. Vergeleken met vorig jaar is deze samenhang wel minder sterk. Zo zijn er nu ook dimensies in de kwadranten linksonder (bijv. voorspelbaarheid en stabiliteit overheidsbeleid) en rechtsboven (bijv. kwaliteit van leven) van de prioriteitenmatrix. Dit was eerder in 2023 ook het geval, maar in 2024 niet.

Figuur 2.5 Sentiment over bedrijfsleven hangt het sterkst samen met de algehele waardering

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Gebaseerd op 283 waarnemingen, gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en niet-bedrijfsleven (zie Bijlage A.1).

In het 'goed' kwadrant (linksboven) staan de dimensies: de fysieke, kennis en digitale infrastructuur, nabijheid van belanghebbenden en financieringsmogelijkheden. Voor deze dimensies geldt dat zij een relatief grote tevredenheid en relatief weinig samenhang met het rapportcijfer kennen. Daarmee valt net als vorig jaar de energie-infrastructuur als enige van de verschillende soorten infrastructuur buiten het kwadrant dat 'goed' scoort. Dit jaar is de waardering voor financieringsmogelijkheden verbeterd, maar hangt deze tegelijk minder sterk samen met de algehele waardering waardoor deze niet langer onder 'verbeteren' staat.

Anders dan vorig jaar staat er nu ook een dimensie in het kwadrant 'benutten': kwaliteit van leven. De waardering is gelijk gebleven, maar het belang voor het algehele ondernemingsklimaat is gestegen. Dit kan daarmee worden aangemerkt als een belangrijke pijler van het Nederlandse ondernemingsklimaat.

⁶ Deze asymmetrie of 'negativiteitsdominantie' sluit aan bij academische literatuur uit zowel de economie, psychologie als marketing waarin negatieve factoren zwaarder meewegen dan positieve factoren voor de algehele uitkomsten. Zie bijvoorbeeld Tversky en Kahneman (1991), Baumeister (2001) en Mittal et al. (1998).

Ook is er nu een dimensie met een relatief slechte beoordeling in het kwadrant dat 'aandacht' verdient: de voorspelbaar en stabiliteit van beleid. Opvallend is dat deze dimensie het slechtst wordt beoordeeld, maar nu niet sterk samenhangt met het ondernemingsklimaat. Daardoor is het opgeschoven van 'verbeteren' naar 'aandacht'. Dit kan ook komen doordat zelfs bedrijven die relatief positief gestemd zijn over het ondernemingsklimaat deze dimensie momenteel een lage waardering geven.

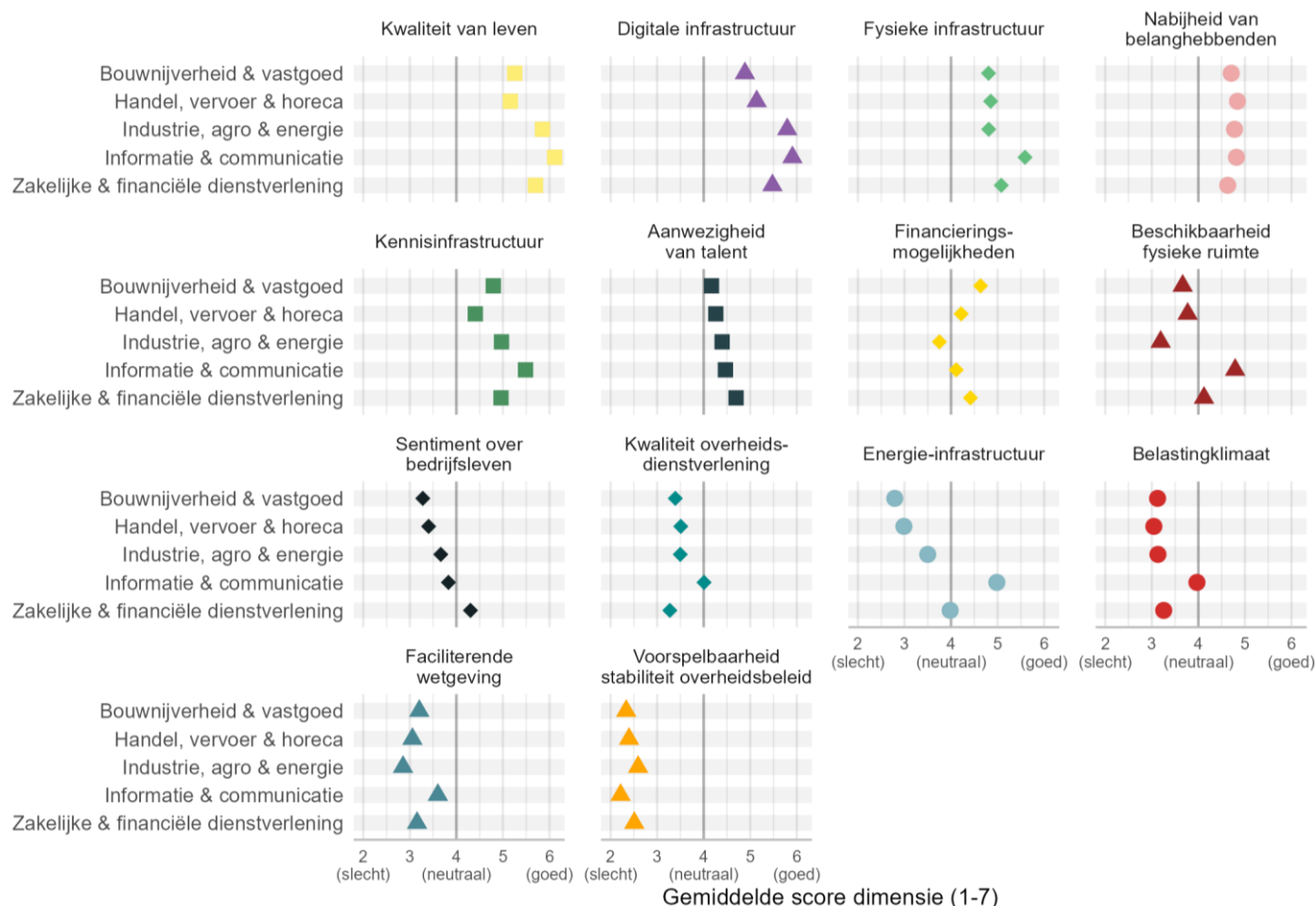
Tot slot is er misschien wel het belangrijkste kwadrant van dimensies die én relatief negatief beoordeeld worden én sterk samenhangen met het ondernemingsklimaat. Deze zijn aangemerkt als het kwadrant 'verbeteren'. Daarbinnen bestaat wel veel variatie. Meer in het midden van de matrix bevinden zich beschikbaarheid van fysieke ruimte, overheidsdienstverlening en belastingklimaat. Voor fysieke ruimte komt de middenpositie mogelijk doordat dit niet voor alle bedrijven even relevant is. Twee elementen hebben een groter belang en worden even negatief beoordeeld: energie-infrastructuur en ook faciliterende wetgeving. Het element dat het sterkst samenhangt met het algehele ondernemingsklimaat is net als in 2023 het sentiment over het bedrijfsleven. Vorig jaar was dat nog faciliterende wetgeving. De dimensies in dit kwadrant zijn voor veel verschillende (typen) ondernemingen van belang en komen daardoor eerder naar voren als algemene verbeterpunten.

Uitsplitsingen naar sector

Uitgesplitst naar sector zien we over het algemeen beperkte verschillen over de tevredenheid voor de diverse dimensies, al is de informatie- en communicatiesector positiever gestemd over een aantal dimensies (zie Figuur 2.6). Ook de zakelijke & financiële dienstverlening is geregeld (een fractie) positiever. Dit komt overeen met de bevindingen in 2023, terwijl de sectorale verschillen vorig jaar relatief beperkt waren. Deze sectoren zijn ook significant positiever over het algehele ondernemingsklimaat.

Zo is de ICT-sector positiever gestemd over de fysieke infrastructuur, kwaliteit van leven, energie-infrastructuur, beschikbaarheid van fysieke ruimte en kwaliteit van overheidsdienstverlening. De zakelijke & financiële dienstverlening is wat positiever gestemd over het sentiment over het bedrijfsleven en de beschikbaarheid van fysieke ruimte. De industrie, agro & energie, die juist significant negatiever zijn over het algehele ondernemingsklimaat, waarderen de dimensies faciliterende wetgeving, financieringsmogelijkheden en beschikbaarheid van fysieke ruimte ook negatiever dan andere sectoren. Binnen de bouwnijverheid & vastgoed is juist een negatiever sentiment over de aanwezigheid van talent, digitale infrastructuur en de energie-infrastructuur.

Figuur 2.6 Beperkte verschillen tussen sectoren, al is de waardering binnen de ICT-sector hoger

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Gebaseerd op 283 waarnemingen, gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1).

2.3 Verplaatsingsoverwegingen buitenland

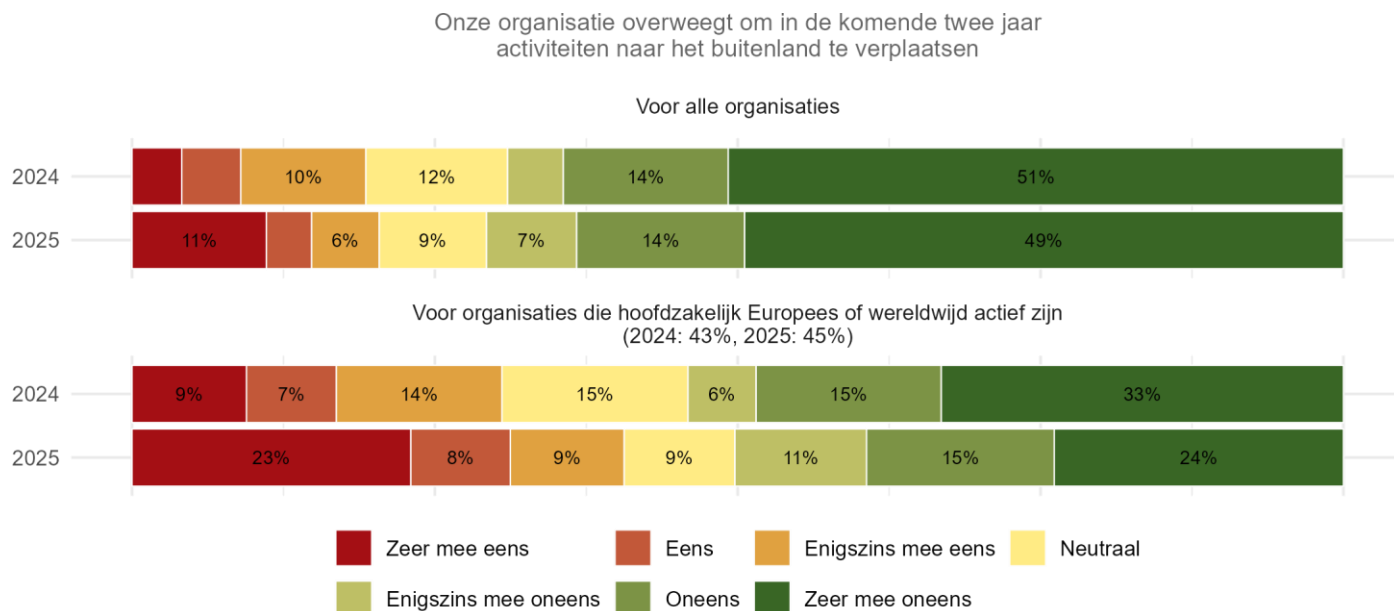
Het overgrote deel van de bedrijven overweegt niet om in de komende twee jaar activiteiten naar het buitenland te verplaatsen (Figuur 2.7).⁷ Net als vorig jaar is respondenten gevraagd of ze dit al dan niet enigszins tot in zeer sterke mate overwegen. De helft van alle bedrijven is het zeer oneens met de stelling dat ze dat zouden overwegen (49 procent). Inclusief degene die het (enigszins) met de stelling oneens zijn, is dat zeven op de tien bedrijven (71 procent) en inclusief de neutrale antwoorden acht op de tien (80 procent). Deze aandelen zijn vrijwel ongewijzigd vergeleken met vorig jaar. Onder bedrijven die op z'n minst enigszins overwegen activiteiten te verplaatsen zijn wel verschuivingen: deze overwegingen zijn sterker geworden. Zo is 11 procent het zeer eens met de stelling terwijl dit vorig jaar nog 5 procent was.

Onder bedrijven die hoofdzakelijk internationaal actief zijn er relatief meer organisaties die (gedeeltelijke) verplaatsing overwegen. Dit jaar is 23 procent het zeer eens met de stelling en inclusief bedrijven die (enigszins)

⁷ Het is belangrijk om te benadrukken dat het hier ook kan gaan om verplaatsing van een deel van de bedrijfsactiviteiten en dit dus niet per se betekent dat deze bedrijven een volledig vertrek (of volledige komst) overwegen.

verplaatsing overwegen is het 41 procent. Vorig jaar betrof was slechts 9 procent van de internationale bedrijven het zeer eens en 31 procent had (enigszins) de overweging om in de komende twee jaar activiteiten te verplaatsen.

Figuur 2.7 Verplaatsing van activiteiten wordt sterker overwogen dan vorig jaar

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2024-2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: De jaren 2024-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 425 en 283 waarnemingen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1).

Voor de gehele steekproef geldt dat 20 procent het enigszins tot zeer eens is met de stelling. Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken zijn dit de belangrijkste verschillen ten opzichte van het gemiddelde (Tabel B.5):

- Organisaties die internationaal actief zijn overwegen significant vaker verplaatsing (+20 procentpunt boven het gemiddelde) dan bedrijven die enkel nationaal (-15 procentpunt) of hoogstens regionaal (-19 procentpunt) actief zijn. Dit komt overeen met de bevindingen van voorgaande jaren en volgt hoogstwaarschijnlijk uit het feit dat internationaal actieve bedrijven al in het buitenland opereren;
- Ook jonge bedrijven opgericht na 2015 overwegen het verplaatsen van activiteiten significant vaker (+17 procentpunt), al is er geen consistent beeld voor de verschillende oprichtingscohorten. Bedrijven met een oprichting tussen 1981 en 2000 overwegen het juist significant *minder* vaak (-8 procentpunt). Zonder duidelijk patroon is dit lastig te verklaren, al zouden jongere organisaties minder geworteld kunnen zijn in Nederland en daardoor eerder verplaatsing overwegen;
- Uitsplitst naar sector zien we enkel dat de industrie, agro & energie significant vaker minimaal enigszins overwegen activiteiten te verplaatsen (+9 procentpunt). Vorig jaar was dat nog de zakelijke & financiële dienstverlening, maar daarvoor zien we nu geen afwijkingen;
- Gemeten naar productiviteit – en ook daarbij dus gecorrigeerd voor o.a. sector en omvang – zien we dat de meest productieve bedrijven, het vierde kwantiel, significant vaker overwegen te vertrekken (+10 procentpunt). Echter overweegt het derde kwantiel (bovengemiddeld productieve bedrijven) juist significant minder vaak te verplaatsen (-10 procentpunt);
- Er zijn geen significante afwijkingen voor de organisatieomvang, de regio en het WBSO-gebruik. Ook vorig jaar waren hier hooguit marginale verschillen zichtbaar. Het is dus niet te zeggen of het bij de bedrijven die vertrek overwegen om veel werkgelegenheid, een bepaalde geografische concentratie of een hoog innovatief vermogen gaat.

Type activiteiten en motivatie

Onder de bedrijven die minimaal enigszins overwegen activiteiten te verplaatsen (zo'n 20 procent van de steekproef), blijkt dat men net als vorig jaar met name overweegt om productieactiviteiten (66 procent) en/of verkoop en marketing (58 procent) te verplaatsen (Figuur 2.8). Deze beide typen activiteiten worden vaker genoemd dan in 2024. Minder vaak overwogen worden management- (29 procent) of R&D-activiteiten (23 procent).

Figuur 2.8 Met name pushfactoren zijn een belangrijke factor om mogelijk uit Nederland te verplaatsen

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2024-2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: De jaren 2024-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 82 en 58 waarnemingen die minimaal enigszins overwegen activiteiten te verplaatsen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en niet-bedrijfsleven (zie Bijlage A.1).

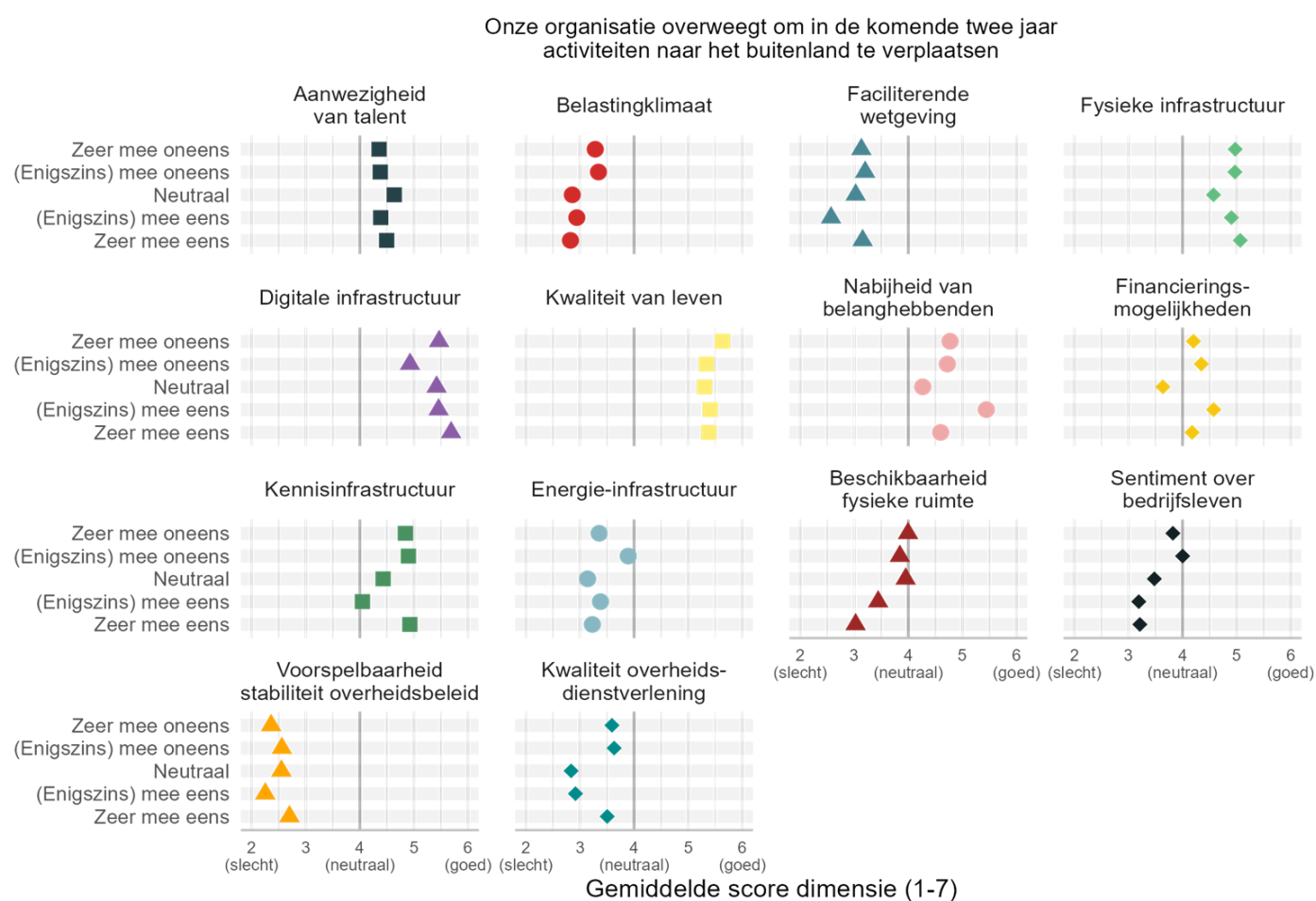
- a) *Pushfactoren Nederland*: onaantrekkelijke dimensies in het Nederlandse ondernemingsklimaat die bedrijven of bedrijfsonderdelen doen uitwijken naar het buitenland
- b) *Pullfactoren buitenland*: aantrekkelijke dimensies in het ondernemingsklimaat van een ander land die bedrijven of bedrijfsonderdelen doen uitwijken naar het buitenland
- c) *Interne strategische overwegingen*: bijv. verbeteren van de efficiëntie van de bedrijfsvoering, vereenvoudigen van de bedrijfsstructuur, beslissingen van het (buitenlandse) moederbedrijf

Gevraagd naar de meest belangrijke factoren die bijdragen aan deze overwegingen blijkt dat name Nederlandse pushfactoren een rol spelen (59 procent). Dit is hoger dan vorig jaar toen 41 procent van de bedrijven die overwegen activiteiten te verplaatsen dit nog noemde. Dit gaat om onaantrekkelijke dimensies in het Nederlandse ondernemingsklimaat die bedrijven doen overwegen (gedeeltelijk) uit te wijken naar het buitenland. Denk hierbij aan de meest negatief beoordeelde dimensies van het ondernemingsklimaat. Veel minder vaak worden nu pullfactoren in het buitenland genoemd: slechts 8 procent dit jaar tegenover 30 procent in 2024. Relatief stabiel is het aandeel dat het overweegt vanuit interne strategische overwegingen (rond de 30 procent).

Relatie tussen overweging om bedrijfsactiviteiten te verplaatsen en ondernemingsklimaat

De duidelijkste verschillen tussen bedrijven die nadrukkelijker (gedeeltelijke) verplaatsing overwegen tegenover bedrijven die dat niet doen, zijn zichtbaar voor de beschikbaarheid van fysieke ruimte (Figuur 2.9). Bedrijven die het zeer oneens zijn met de stelling waarderen dit neutraal (4,0), terwijl bedrijven die in sterke mate verplaatsing overwegen uitkomen op een gemiddelde beoordeling van enigszins slecht (3,0). Een gebrek aan fysieke ruimte kan daarbij gelden als pushfactor om activiteiten uit Nederland te verplaatsen.⁸ Ook bij sentiment over het bedrijfsleven, belastingklimaat en faciliterende wetgeving is een negatievere beoordeling zichtbaar naarmate de verplaatsingsoverwegingen sterker worden. Vorig jaar viel nog op dat er grote verschillen waren voor financieringsmogelijkheden, maar door de herstelde waardering voor deze dimensie lijkt de samenhang met verplaatsingsoverwegingen ook afgenomen. Verder zijn de patronen enigszins vergelijkbaar met vorig jaar.

Figuur 2.9 Bedrijven die verplaatsing overwegen oordelen negatiever over beschikbaarheid van fysieke ruimte

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Gebaseerd op 283 waarnemingen, gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en niet-bedrijfsleven (zie Bijlage A.1).

⁸ Dat het bij de pushfactoren niet per se om dezelfde dimensies gaat als degene die gemiddeld genomen slechter scoren, wordt verklaard door het feit dat deze met name van belang zijn voor bedrijven die verplaatsing overwegen.

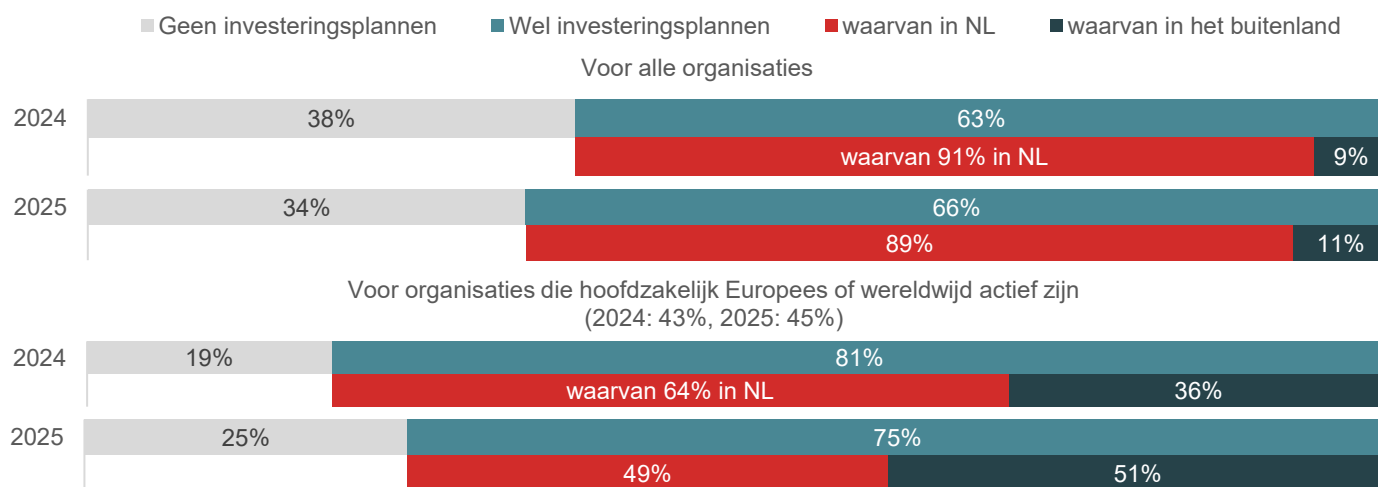
2.4 Groei- of uitbreidingsinvesteringen

De investeringsbereidheid stijgt licht bij het gehele bedrijfsleven (Figuur 2.10). Ongeveer twee derde (66 procent) van alle bedrijven zegt de komende twee jaar te gaan investeren in groei en/of uitbreiding van bedrijfsactiviteiten. Vorig jaar was dat 63 procent. Het doorsnee bedrijf met investeringsplannen verwacht 11 procent in het buitenland te investeren en de resterende 89 procent in Nederland. Vorig jaar was het buitenlandse aandeel nog 9 procent.

Onder bedrijven die hoofdzakelijk internationaal opereren zijn juist minder plannen om te gaan investeren: dit is gedaald van 81 procent in 2024 naar 75 procent dit jaar. Onder deze bedrijven ligt het aandeel van de bedrijven door wie in het buitenland geïnvesteerd wordt hoger. Vorig jaar verwachtten internationaal actieve bedrijven zo'n 36 procent in het buitenland te investeren ten opzichte van 64 procent in Nederland en dat is nu veranderd naar een ongeveer gelijke verdeling tussen investeringen in Nederland versus het buitenland. Dit wordt gedreven door een daling van internationale bedrijven die naar verwachting uitsluitend in Nederland investeren en door een stijging van bedrijven die naar verwachting meer dan 70 procent in het buitenland investeren.

Belangrijke kanttekening is deze bevindingen niet zijn gewogen voor de bedrijfsgrootte en ook niet voor de mogelijke omvang van de investeringen. Ook kan het hogere aandeel dat mogelijk in het buitenland geïnvesteerd wordt betekenen dat bedrijven groeien en er nieuwe kansen ontstaan, waardoor dit niet per definitie als een slecht teken voor het Nederlandse ondernemingsklimaat kan worden geïnterpreteerd.

Figuur 2.10 Het aandeel dat naar verwachting in het buitenland wordt geïnvesteerd stijgt

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2024-2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: De jaren 2024-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 425 en 283 waarnemingen, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1). In NL geïnvesteerd aandeel is de gewogen mediaan waarbij niet gecorrigeerd kon worden voor de investeringsomvang.

Typen activiteiten en motivatie

Onder de bedrijven die overwegen in het buitenland te investeren – 41 procent van de bedrijven⁹ – blijkt dat men met name overweegt om daar te investeren in verkoop en marketing (70 procent) en/of productie (42 procent) (Figuur 2.11). Met name het aandeel dat overweegt te investeren in verkoop en marketing is sterk gestegen ten

⁹ Het betreft hier ook de niet-internationaal actieve organisaties die overwegen om in het buitenland te investeren.

opzichte van vorig jaar. In het buitenland investeren in R&D (16 procent) is juist gedaald. Ook managementactiviteiten (14 procent) in het buitenland worden minder vaak overwogen.

De belangrijkste factor om in het buitenland te investeren zijn interne strategische overwegingen: bij 42 procent van de organisaties is dat het geval. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om beslissingen van het (buitenlandse) moederbedrijf of een oorzaak rondom de bedrijfsvoering of -structuur. De locatie van deze investeringen is niet per se gerelateerd aan het ondernemingsklimaat. Desalniettemin spelen pushfactoren ook een grote rol: bij 31 procent is dit de belangrijkste grondslag om in het buitenland te investeren. Ruim 28 procent geeft aan dat pullfactoren vanuit het buitenland de belangrijkste factor zijn. Het belang van deze verschillende redenen is relatief vergelijkbaar met vorig jaar. Ten opzichte van de redenen voor (gedeeltelijke) verplaatsing naar het buitenland (zie Figuur 2.8) zijn pullfactoren dus minder belangrijk voor buitenlandse investeringen en pushfactoren juist belangrijker.

Figuur 2.11 Interne overwegingen zijn bij investeringen buiten Nederland relatief vaker de belangrijkste factor

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2024-2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: De jaren 2024-2025 zijn respectievelijk gebaseerd op 176 en 125 waarnemingen die overwegen om in de komende twee jaar te investeren in het buitenland, op jaarniveau gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1).

Geen investeringsplannen

De redenen om niet te overwegen om in de komende twee jaar te investeren in groei en/of uitbreiding lopen uiteen (Figuur 2.12). Onder deze 34 procent van de bedrijvenpopulatie is gevraagd tot drie redenen te benoemen. Daaruit blijkt dat het vaak nog onbekend is of ze gaan investeren of ze dragen 'overige' redenen aan. De vaakst genoemde redenen zijn lage of onzekere opbrengsten (12 procent) en negatieve of onzekere economische vooruitzichten (12 procent). Bij de volgende reden, strategische overwegingen (11 procent), wordt deze opvallend vaak als enige reden of één van twee redenen genoemd. De vaakst genoemde reden die als enige genoemd wordt zijn interne capaciteitsbeperkingen (10 procent in totaal, waarvan 3 procentpunt als enige reden). Opvallend genoeg wordt

een beperkte toegang tot externe financiering relatief weinig genoemd: slechts 2 procent en altijd in combinatie met nog twee andere redenen. Dit lijkt dus geen grote belemmering voor bedrijven om niet te investeren.¹⁰

Figuur 2.12 Bedrijven hebben uiteenlopende redenen om geen investeringsplannen hebben

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025, bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Gebaseerd op 96 waarnemingen die *niet* overwegen om in de komende twee jaar te investeren of dat nog niet weten, gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1).

2.5 Deelconclusies

Uit de microanalyse blijkt dat het bedrijfsleven het ondernemingsklimaat gemiddeld waardeert met een 6,1. Ruim 71 procent van de bedrijven geeft een voldoende, terwijl de rest een onvoldoende toekent. De waardering is daarmee licht hersteld na eerdere jaren van daling (6,7 in 2022, 6,4 in 2023 en 6,0 in 2024). Net als eerdere edities blijkt er een tweedeling tussen overwegend positief gestemde kantoorsectoren ('white-collar') en negatiever gestemde fysieke sectoren ('blue-collar'). Uit verschillen van andere bedrijfskenmerken zijn geen eenduidige conclusies te trekken. Er zijn enige aanwijzingen dat internationale bedrijven positiever zijn dan regionaal actieve ondernemingen, maar dit verband is minder sterk dan voorgaande jaren.

Gelet op de verschillende dimensies van het ondernemingsklimaat zien we een verdere verslechtering juist voor de dimensies die al het minst positief werden beoordeeld. Het gaat om een daling voor het belastingklimaat, faciliterende wetgeving en de voorspelbaar en stabiliteit van overheidsbeleid. Faciliterende wetgeving vormt samen met het sentiment over het bedrijfsleven en energie-infrastructuur de belangrijkste verbeterpunten voor het ondernemingsklimaat. Daarnaast is in lijn met het algehele ondernemingsklimaat de waardering voor enkele dimensies gestegen vergeleken met vorig jaar, zoals de financieringsmogelijkheden die mogelijk verbeterd zijn

¹⁰ Uit de meest recente *Conjunctuurenquête Nederland* (COEN) van het CBS et al. (2025) blijkt dat ruim 10 procent van de bedrijven 'financiële beperkingen' als belangrijkste belemmering in de bedrijfsvoering ziet. Dit gaat echter verder dan beperkte toegang tot externe financiering om te kunnen investeren. Het bevat in ieder geval ook onvoldoende interne financiële ruimte en ongunstige financiële voorwaarden. Ruim 6 procent van *alle* respondenten – ook die *wél* overwegen te investeren – geeft één van deze drie oorzaken aan.

door onder andere lagere rentes. Er zijn ook dimensies die goed blijven scoren, zoals de kwaliteit van leven en digitale en fysieke infrastructuur. De kwaliteit van leven wordt daarbij het best beoordeeld én hangt relatief sterk samen met de algehele waardering, en vormt daarmee een belangrijke pijler voor het ondernemingsklimaat.

De overwegingen van bedrijven om activiteiten naar het buitenland te verplaatsen zijn dit jaar sterker geworden. Hoewel nog altijd 71 procent dit niet overweegt en inclusief bedrijven die er neutraal tegenover staan zelfs 80 procent, overweegt de resterende 20 procent dit enigszins tot sterk. Binnen deze laatste groep is het aandeel dat het zeer eens is met de stelling gestegen van 5 naar 11 procent van het gehele bedrijfsleven. Onder bedrijven die hoofdzakelijk internationaal actief zijn is eenzelfde verschuiving te zien, waarbij ook het aandeel dat dit (enigszins) overweegt stijgt. Internationale bedrijven die overwegen te investeren in groei/uitbreiding geven ook vaker dan vorig jaar aan een relatief groot deel daarvan in het buitenland te plaatsen. Voor bedrijven die de komende twee jaar geen investeringsplannen hebben gelden uiteenlopende redenen om dit niet te overwegen.

Bedrijven geven ten opzichte van vorig jaar vaker aan dat 'pushfactoren' in Nederland (ofwel: onaantrekkelijke dimensies in het Nederlandse ondernemingsklimaat) het meest ten grondslag liggen aan de overweging om activiteiten te verplaatsen. Pullfactoren (aantrekkelijke dimensies van een ander land) zijn juist minder belangrijk dan vorig jaar. Bedrijven die (gedeeltelijke) verplaatsing overwegen zijn met name negatiever over de beschikbaarheid van fysieke ruimte, het sentiment over het bedrijfsleven en in beperktere mate over faciliterende wetgeving en het belastingklimaat, dan bedrijven die geen verplaatsing overwegen. Groei- en of uitbreidingsinvesteringen worden daarentegen vaker gedreven vanuit interne strategische overwegingen.

3 Internationale positie van Nederland

Op internationale ranglijsten blijft de positie van Nederland dit jaar grotendeels gelijk, maar de daling sinds 2018 wordt nog niet hersteld. Nederland verliest terrein ten opzichte van niet-Europese landen, vooral op het gebied van regelgeving, langetermijnvisie van de overheid en durfkapitaal.

Dit hoofdstuk beantwoordt de vraag: “Hoe scoort het Nederlandse ondernemingsklimaat in vergelijking met andere landen?” Het gaat hierbij om een macroanalyse op landsniveau, waarbij de positie van Nederland internationaal wordt vergeleken aan de hand van diverse publieke ranglijsten en indicatoren, verdeeld over de veertien dimensies (zie hoofdstuk 1). Deze internationale vergelijking is van belang omdat een uitsluitend nationale blik voorbijgaat aan wereldwijde trends. Bovendien bepaalt juist de relatieve aantrekkelijkheid van het Nederlandse ondernemingsklimaat (ten opzichte van andere landen) in belangrijke mate de beslissingen van internationaal opererende bedrijven.

Het hoofdstuk is onderverdeeld in twee paragrafen. Paragraaf 3.1 analyseert de ontwikkeling in de mondiale positie van de Nederlandse bedrijven op enkele erkende internationale ranglijsten. Paragraaf 3.2 vergelijkt Nederland vervolgens met een groep referentielanden op verschillende indicatoren per dimensie. Net als vorig jaar bestaat de groep referentielanden uit Denemarken (DNK), Zwitserland (CHE), Singapore (SGP), Canada (CAN), België (BEL), Duitsland (DEU), het Verenigd Koninkrijk (GBR), Frankrijk (FRA), de Verenigde Staten (USA), Japan (JPN) en Zweden (SWE).

3.1 Totaalbeeld uit ranglijsten en indexen

De internationale concurrentiepositie van een land verwijst naar de positie en het vermogen van dat land om mondiaal te concurreren. Het omvat verschillende aspecten en factoren die bepalen hoe goed een land presteert in vergelijking met andere landen op het gebied van onder andere de omvang van de economie, infrastructuur, macro-economische stabiliteit, handel, investeringen en/of innovatie. Er zijn verschillende manieren om de internationale concurrentiepositie van een land te bepalen, dit omvat vaak het meten van een grote variëteit aan verschillende indicatoren en die vervolgens samen te vatten in één totaalcijfer of ranglijst. In deze paragraaf beschouwen we drie van deze samengestelde indexen: de *Global Innovation Index* van de World Intellectual Property Organization (WIPO), de *World Competitiveness Ranking* van het Institute for Management Development (IMD) en de *European Innovation Scoreboard Index* van de Europese Unie (EU).¹¹

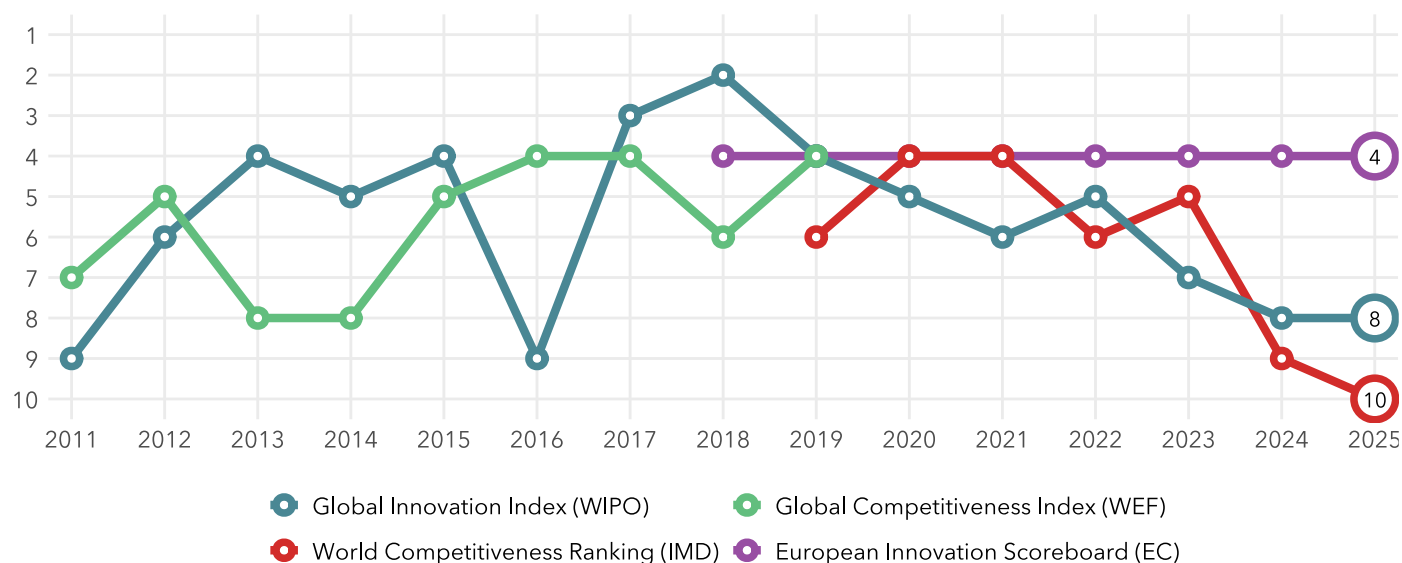
Uit Figuur 3.1 blijkt dat Nederland gedurende de gehele periode van 2011 tot en met 2025 op deze ranglijsten bij de top-10 van best presterende landen ter wereld behoort. In 2018 stond Nederland zelfs op de 2e plek van de *Global Innovation Index*, enkel Zwitserland stond dat jaar hoger genoteerd. Sindsdien is de positie van Nederland geleidelijk achteruitgegaan, in 2025 staat Nederland op deze index op de 8e plek (van de 139 landen in totaal), onveranderd ten opzichte van een jaar eerder. Een vergelijkbaar patroon valt te herkennen wanneer we kijken naar de *World Competitiveness Ranking*. Hoewel Nederland van 2019 naar 2020 in eerste instantie steeg op de ranglijst

¹¹ Voorheen publiceerde het WEF de *Global Competitiveness Index*, welke samen met die van het IMD en de WIPO behoorde tot de bekende(re) ranglijsten. Sinds 2020 publiceert het WEF deze index niet meer. Sindsdien publiceert het enkel nog onderliggende sub-indexen en indicatoren in het *Future of Growth* rapport.

van de 6e naar de 4e plek, is de Nederlandse positie sindsdien verslechterd. In 2025 eindigt Nederland op de 10e plek (van de 64 landen in totaal), na een 5e plek in 2023 en een 9e plek in 2024. Uit de analyse op (sub)pijlerniveau hieronder blijkt dat de daling met één plek in het laatste jaar sterk samenhangt met één specifieke indicator.

Wanneer we kijken naar de *European Innovation Scoreboard* van de EC ontstaat er een iets ander beeld, waarbij Nederland consistent één van de innovatiekoplopers van Europa is. Over de gehele periode dat deze index bestaat eindigt Nederland op de 4e plek (van de 39 in totaal). Het verschil met de andere ranglijsten hangt deels samen met het feit dat deze index enkel Europese landen betreft en Nederland op de andere indexen met name is ingehaald door niet-Europese landen. Dit is in lijn met bevindingen van, onder andere, het Draghi-rapport dat Europa achterop dreigt te raken bij globale rivalen (Draghi, 2024).

Figuur 3.1 Ondanks dalende trend op twee van de drie ranglijsten blijft Nederland tot de mondiale top behoren

Bron: EU (2025), IMD (2025), WEF (2018) en WIPO (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

World Competitiveness Ranking (IMD)

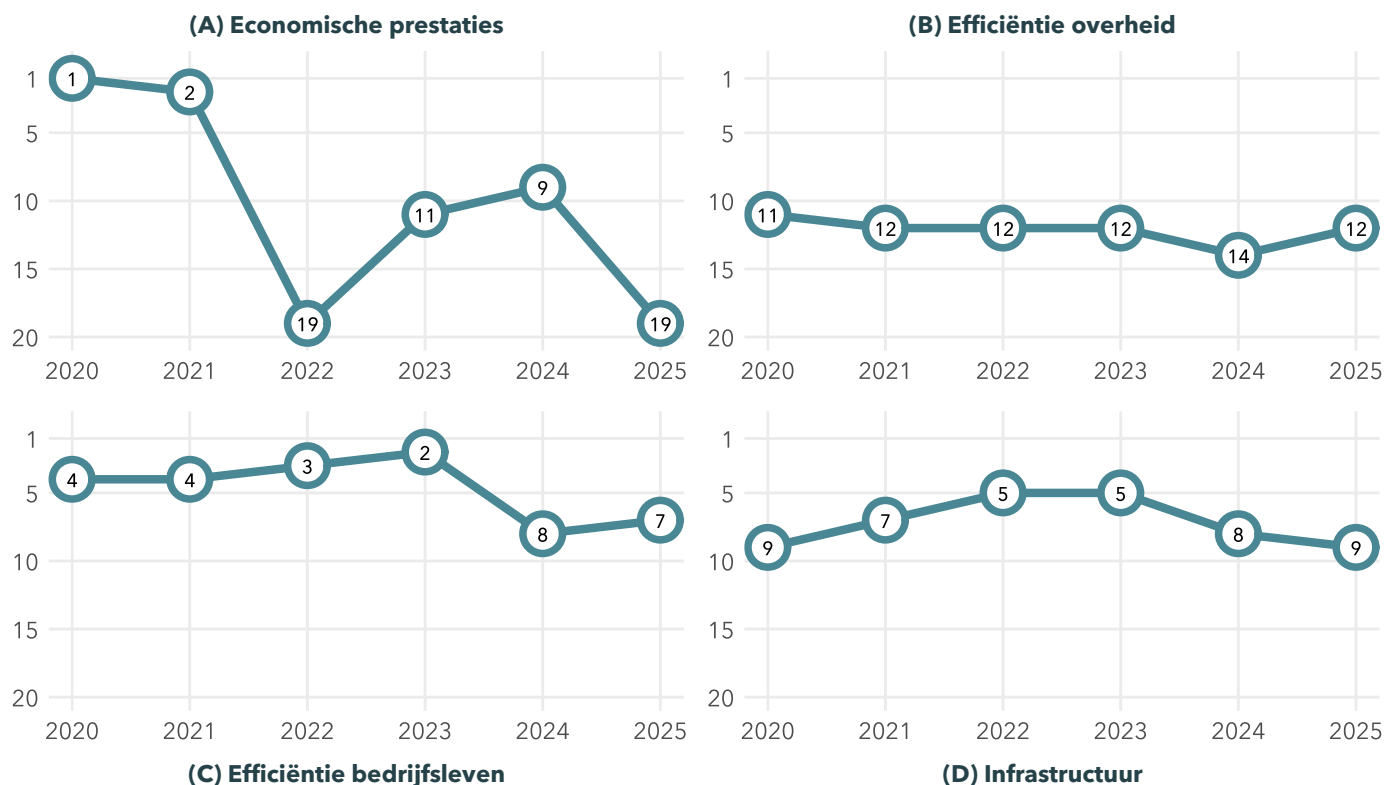
De rangschikking van de *World Competitiveness Ranking 2025* komt voort uit een weging van 262 verschillende indicatoren. De totaalscore komt tot stand vanuit de scores op vier onderliggende pijlers, elk opgebouwd uit vijf sub-pijlers. De indicatoren zijn deels gebaseerd op statistische gegevens en deels op de perceptie van leidinggevendenden uit het bedrijfsleven, verzameld via de *IMD Executive Opinion Survey*. De scores op de indicatoren die gemeten zijn via deze survey kunnen worden beschouwd als de waardering van de aantrekkelijkheid van Nederland als vestigingsplaats voor bedrijven.

Zoals te zien in Figuur 3.1 is Nederland één plek gezakt ten opzichte van andere landen op de ranglijst, van plek 9 naar plek 10. Dat is gebeurd ondanks een stijging van de absolute totaalscore.¹² Vorig jaar werd de daling van Nederland op de ranglijst (van plaats 5 naar 9) deels toegeschreven aan een verslechterde perceptie van respondenten in de *IMD Executive Opinion Survey*. Inmiddels zijn deze percepties grotendeels hersteld tot het niveau van 2023, wat bijdraagt aan de hogere absolute totaalscore in 2025. Dit duidt erop dat het sentiment over het Nederlandse ondernemingsklimaat is verbeterd en de lagere positie van Nederland op de ranglijst wordt veroorzaakt doordat andere landen binnen de top-10 nog sterkere stijgingen van de absolute totaalscore kennen.

¹² De waarde neemt toe van 86,94 in 2024 tot 89,75 in 2025, gemeten op een schaal van 0 tot 100.

Het gaat dan met name om de Verenigde Arabische Emiraten, Taiwan en Qatar, geen referentielanden in deze studie.

Figuur 3.2 Positie Nederland is op twee van de vier pijlers van de IMD-index verbeterd en op twee verslechterd

Bron: IMD (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: De pijlers zijn als volgt vertaald: *Economic performance* als economische prestaties, *Government efficiency* als efficiënte overheid, *Business efficiency* als efficiëntie bedrijfsleven en *Infrastructure* als infrastructuur.

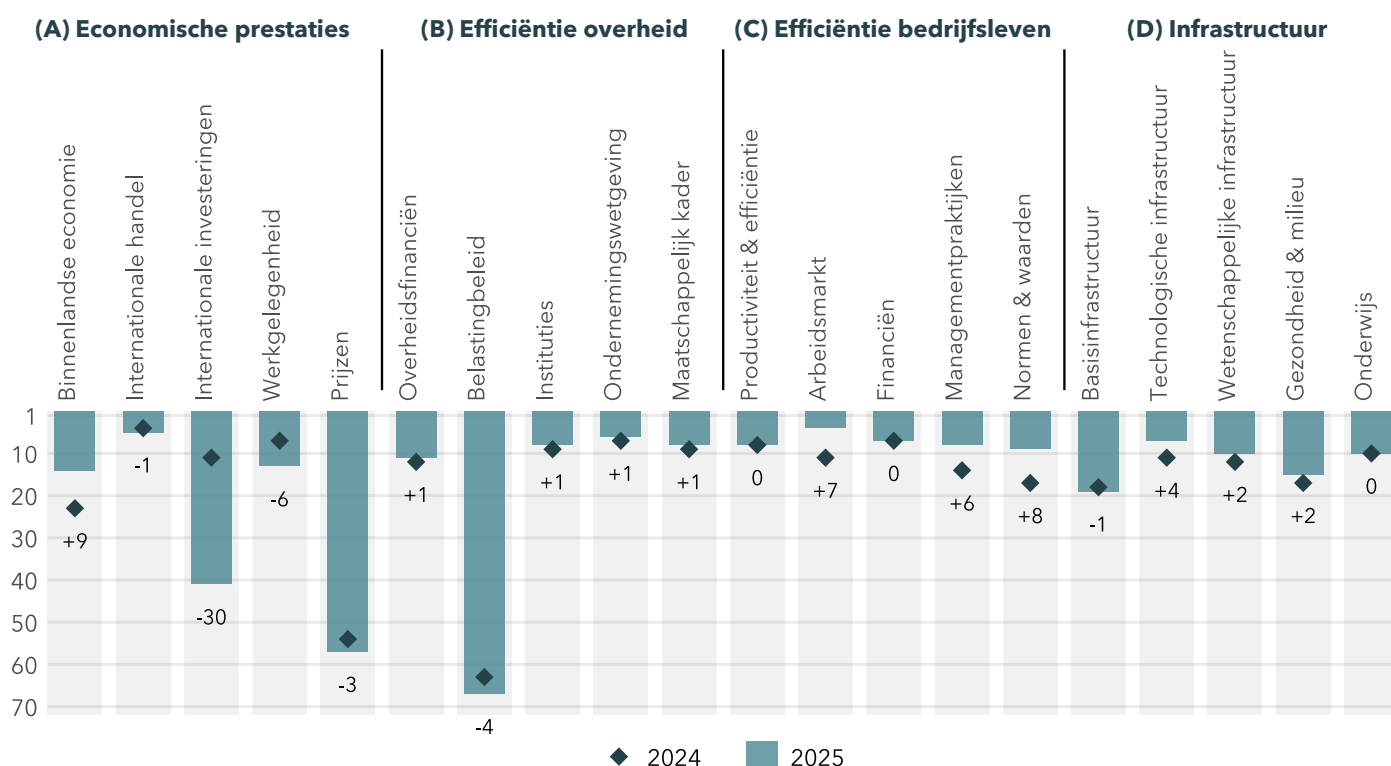
De daling van Nederland is daarnaast ook een gevolg van een daling van de score van Nederland op enkele van de onderliggende pijlers. Figuur 3.2 laat zien dat Nederland op twee van de vier pijlers onderliggend aan de IMD-ranglijst zijn positie heeft verbeterd en de positie op twee andere pijlers is verslechterd. Met name in het oog springend is de daling op de pijler economische prestaties (A), van plek 9 naar plek 19. Deze pijler is gedefinieerd als de mate waarin het economische klimaat groei en welvaart ondersteunt; in de volgende alinea gaan we dieper in op de sub-pijlers die de daling van deze pijler veroorzaken. Verder daalt Nederland op pijler infrastructuur (D) van plek 8 naar plek 9. Op de pijlers efficiënte overheid (B) en efficiëntie bedrijfsleven (C) stijgt Nederland van 14 naar 12 en van 8 naar 7, respectievelijk.

Elk van de vier pijlers is opgebouwd uit vijf sub-pijlers, welke weer zijn opgebouwd uit een veelheid aan verschillende indicatoren (262 in totaal). Figuur 3.3 toont de ontwikkeling van Nederland op elk van 20 sub-pijlers van 2024 naar 2025. Op 6 van de 20 sub-pijlers is een daling waarneembaar. Daarentegen staat dat op 11 van 20 sub-pijlers een stijging is te zien. Wanneer we kijken naar de sterkste dalers vallen de sub-pijlers internationale investeringen (van plaats 11 naar 41), werkgelegenheid (van plaats 7 naar 13), prijzen (van plaats 54 naar 57) en belastingbeleid (van plaats 63 naar 67) het meest op. Met name de daling op internationale investeringen, onderdeel van de pijler economische prestaties (A), springt in het oog. Deze daling wordt met name gedreven voor

lagere instroom en uitstroom van internationale investeringen.¹³ Vermoedelijk hangt dit samen met een afname van zogenoemde doorstroomactiviteiten, waarbij Nederland voor multinationals fungeert als tussenstation voor investeringen in andere landen.¹⁴ Volgens het CBS (2025h) hangen de lagere internationale investeringen in 2023 “voor een aanzienlijk deel samen met de ontmanteling van doorstroomactiviteiten door multinationals” (p.151). De DNB (2024) wijst als mogelijke verklaring op “verschillende nationale en internationale maatregelen die de laatste jaren zijn genomen om belastingontwijking tegen te gaan” (p.21).

Na de internationale investeringen is de grootste daling op de sub-pijler werkgelegenheid, die ook tot de pijler economische prestaties (A) behoort. Deze daling houdt vermoedelijk verband met de aanhoudende arbeidsmarktkrapte. Ondanks de daling blijft Nederland met een 13e plaats internationaal gezien nog steeds relatief goed scoren op deze sub-pijler. De sterkste verbeteringen van sub-pijlers zijn zichtbaar voor binnenlandse economie (van plaats 23 naar 14), normen & waarden (van plaats 17 naar 9), arbeidsmarkt (van plaats 11 naar 4), managementpraktijken (van plaats 14 naar 8) en technologische infrastructuur (van plaats 11 naar 7).

Figuur 3.3 Van 2023 naar 2024 verbetert de positie van Nederland op de meerderheid van de sub-pijlers

Bron: IMD (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Global Innovation Index (WIPO)

Ook de rangschikking van de WIPO bestaat uit verschillende pijlers, gericht op de innovatiekracht van landen, welke vervolgens weer zijn samengesteld uit verschillende indicatoren. Door WIPO worden zeven pijlers onderscheiden:

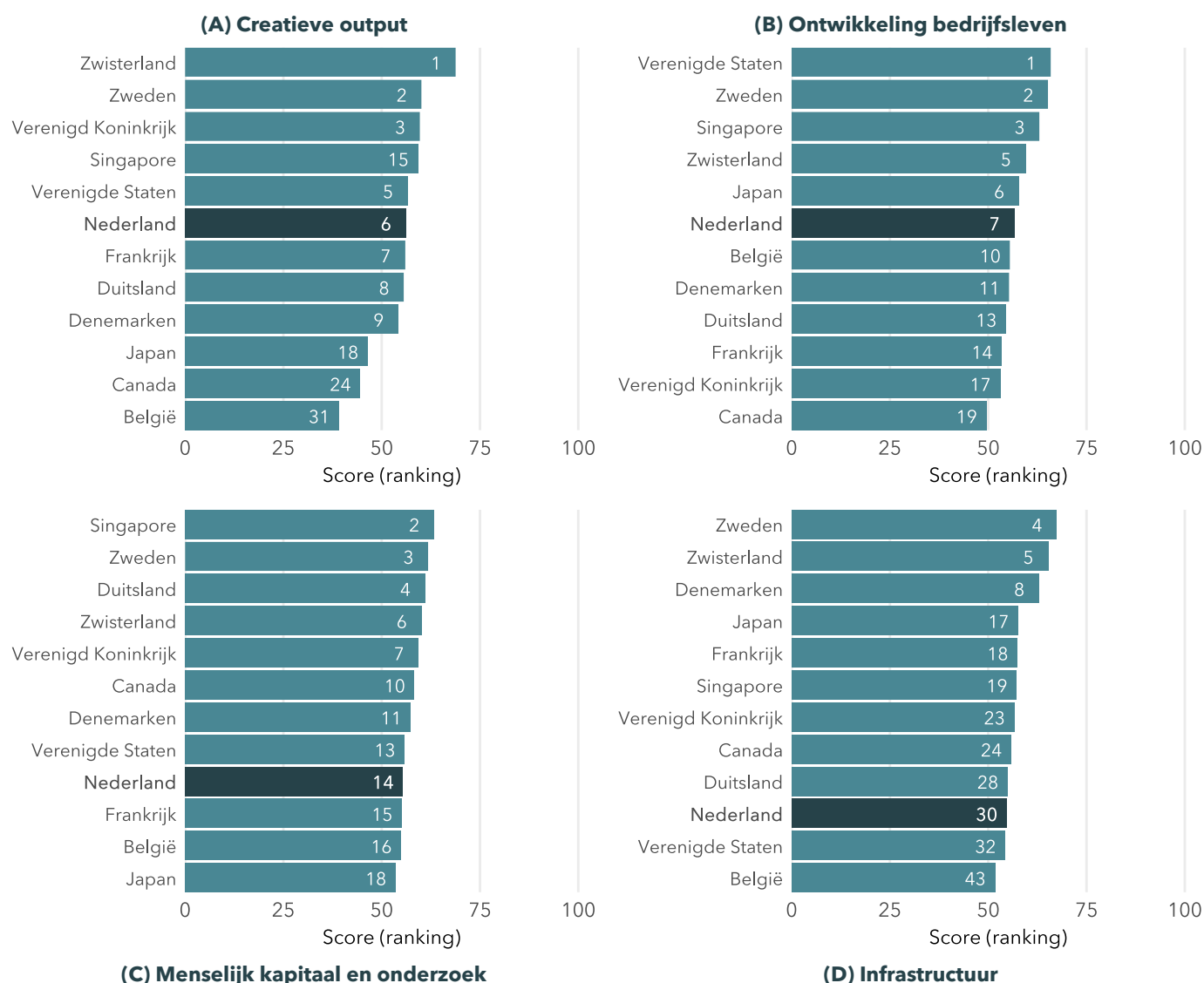
¹³ In tegenstelling tot de investeringsstromen behoren de voorraden van in- en uitgaande internationale investeringen juist tot de sterke punten van Nederland. Op deze twee indicatoren staat Nederland mondiaal respectievelijk op de tweede en vierde plaats.

¹⁴ In die gevallen komen investeringen bijvoorbeeld vanuit buitenlandse moederbedrijven binnen en verlaten het land direct weer als uitgaande investeringen in buitenlandse dochterbedrijven. Zie, o.a., DNB (2024), voor een uitgebreidere beschrijving van de doorstroomsector in Nederland.

instituties, menselijk kapitaal, (innovatie)infrastructuur, marktontwikkeling, ontwikkeling bedrijfsleven, kennis- en technologie-output en creatieve output. Figuur 3.4 toont de twee pijlers waarop het Nederland het best en de twee pijlers waarop Nederland het slechtst scoort. De pijlers waar Nederland in 2025 het best op scoort zijn creatieve output (A) en ontwikkeling van bedrijfsleven (B), op plekken 6 en 7, respectievelijk. Op de pijlers menselijk kapitaal (C) en infrastructuur (D) scoort Nederland relatief slecht, met respectievelijk de 14^e en 30^e plek.

Ten opzichte van 2024 is een verslechtering op de pijler infrastructuur die zich doorzet opmerkelijk; van plek 25 naar plek 30, terwijl Nederland op deze pijler in 2023 nog op plek 14 stond. Wanneer we kijken naar de onderliggende sub-pijlers, blijkt Nederland onder andere op het gebied van IT-infrastructuur te hebben ingeleverd, van plek 8 in 2023 naar plek 12 in 2024 en eindigend op plek 21 in 2025. Ook op duurzaamheid binnen de pijler infrastructuur verliest Nederland terrein, van plek 29 in 2023 naar plek 54 in 2024 en eindigend op plek 53 in 2025. Op de andere pijlers ontstaan van 2024 naar 2025 geen substantiële verschuivingen. Nederland zakt op de pijlers instituties en kennis- en technologie-output twee plekken, van 9 naar 11 en van 8 naar 10, respectievelijk. Op de pijler marktontwikkeling stijgt Nederland van plek 14 naar 12 en op de pijler creatieve output, de beste pijler van Nederland, is een verdere stijging van plek 7 naar 6.

Figuur 3.4 Nederland scoort vooral hoog op ontwikkeling bedrijfsleven en creatieve output

Bron: WIPO (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Figuur toont de twee pijlers waarop het Nederland het best en de twee pijlers waarop Nederland het slechtst scoort

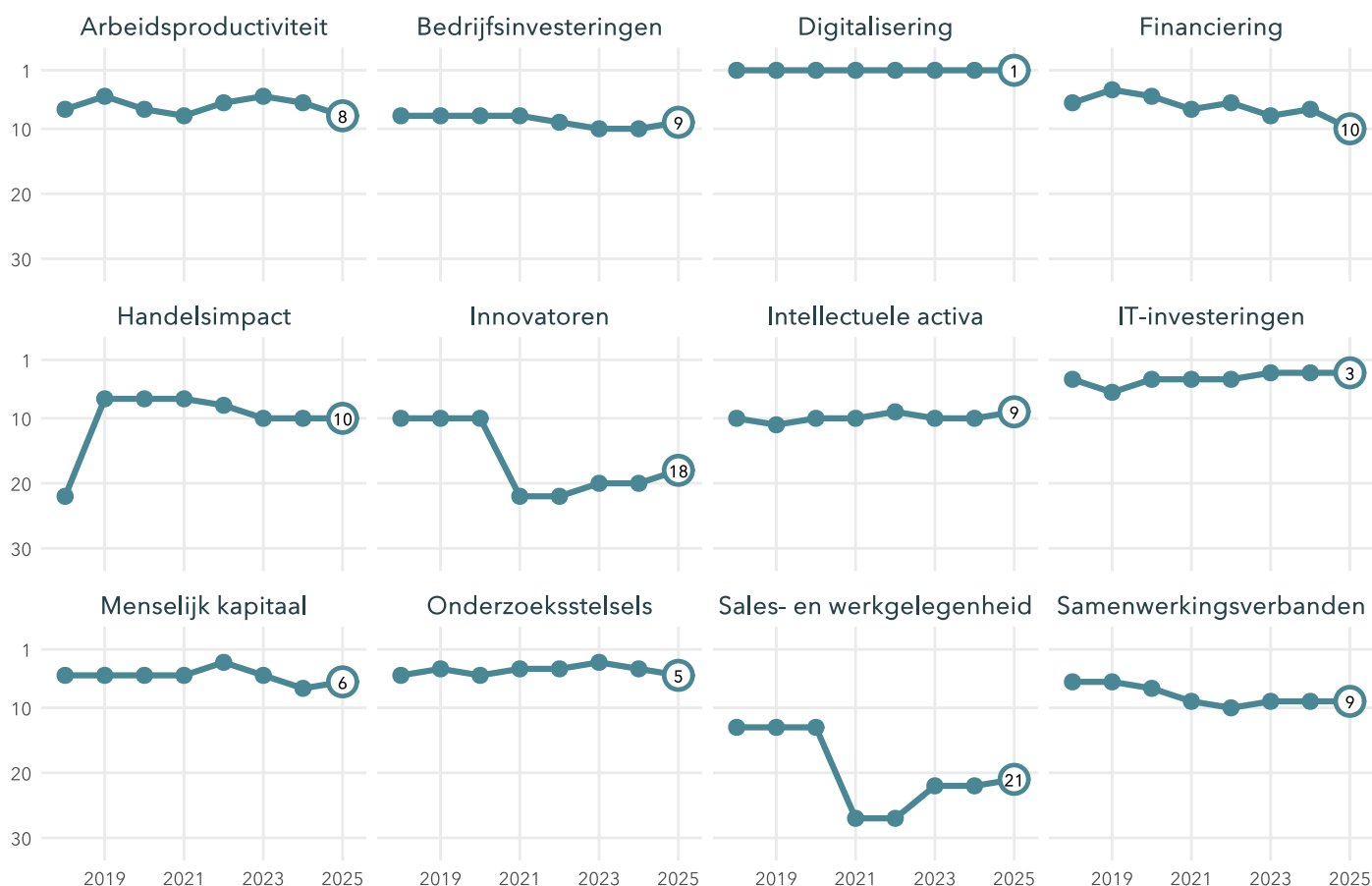
European Innovation Scoreboard (EU)

De *European Innovation Scoreboard* van de Europese Commissie, meet de prestaties van EU- en EU-buurlanden op het gebied van onderzoek en innovatie. Het biedt daarmee inzicht in de relatieve sterktes en zwaktes van het nationale innovatiesysteem van Europese landen. Nederland staat sinds 2018 onafgebroken op plek 4 in deze index. Daarmee behoort Nederland tot de kopgroep van innovatieleiders in Europa, naast Zwitserland, Zweden, Denemarken, Finland en het Verenigd Koninkrijk. De *European Innovation Scoreboard* deelt landen in vier groepen op basis van hun scores: innovatieleiders (met een prestatie boven 125 procent van het EU-gemiddelde), sterke innovatoren (tussen 100 en 125 procent van het EU-gemiddelde), gemiddelde innovatoren (tussen 70 en 100 procent van het EU-gemiddelde) en opkomende innovatoren (onder 70 procent van het EU-gemiddelde).

De *European Innovation Scoreboard* is opgebouwd uit 12 pijlers die gezamenlijk de totaalscore van een land bepalen. Figuur 3.5 laat de relatieve ontwikkeling van Nederland op elk van de 12 pijlers door de tijd heen zien. In 2025 staat Nederland op 10 van de 12 pijlers in de top-10, van in totaal 39 landen. Wanneer we kijken naar de laatste ontwikkelingen van 2024 naar 2025, blijkt dat Nederland op 3 van de 12 pijlers relatief is gedaald op de ranglijst. Daarentegen staat een verbetering op 5 van de 12 pijlers.

Over de gehele periode laat Nederland een vrij stabiele ontwikkeling zien op de meeste pijlers. Opvallend is de sterke daling op de pijlers innovatoren en sales- en werkgelegenheid van 2020 naar 2021. Op beide pijlers herstelt de positie van Nederland in de jaren daarna enigszins. Op andere pijlers zijn er gedurende de periode 2018-2025 geen substantiële veranderingen te zien. In positieve zin valt de stabiele nummer 1-positie op de pijler Digitalisering op.

Figuur 3.5 Ranking Nederland op pijlers van EIS 2018-2025 vrij stabiel over de jaren

Bron: EU (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

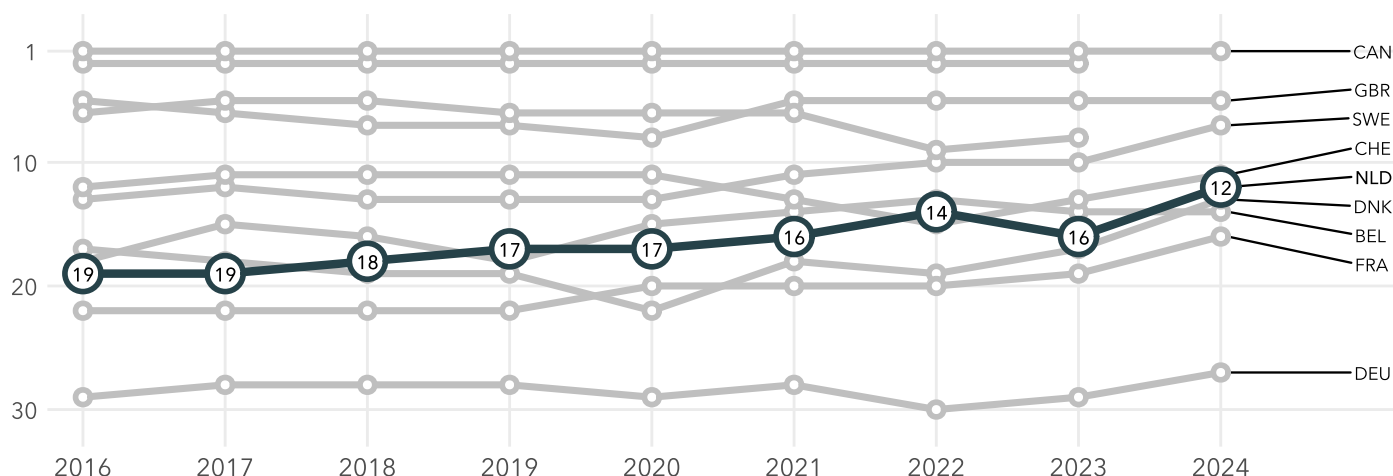
3.2 Internationale vergelijking op dimensieniveau

In deze paragraaf zoomen we verder in en vergelijken we de positie van Nederland met de set van referentielanden op verschillende indicatoren voor ieder van de 14 dimensies. Per dimensie worden meerdere indicatoren gehanteerd die gezamenlijk de internationale positie en ontwikkeling van Nederland op deze dimensie illustreren. De internationale vergelijking is vervolgens gemaakt op basis van de rangorde van landen per indicator, waarbij we in de figuren zowel de positie van Nederland ten opzichte van de referentielanden als de algehele internationale rangorde (van zowel Nederland als de referentielanden) laten zien.

Aanwezigheid van talent

De aanwezigheid van talent is in kaart gebracht met behulp van de twee indicatoren: Het percentage van de bevolking met een tertiaire opleiding (Figuur 3.6) en het gemak waarmee bedrijven gekwalificeerde werknemers weten te vinden (Figuur 3.7). In Nederland omvat het tertiaire onderwijs het hbo en het wo. Figuur 3.6 geeft de ontwikkeling door de tijd van de rangorde van het percentage van de bevolking met een tertiaire opleiding. Deze indicator is gebaseerd op statistische gegevens. Nederland is geklommen op de ranglijst van plek 19 in 2016 naar plek 12 in 2024. Ook ten opzichte van de referentielanden verbetert de positie van Nederland over de tijd. Van de referentielanden doet Canada het zeer goed, gevolgd door het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Zwitserland.

Figuur 3.6 Percentage van de bevolking met een tertiaire opleiding

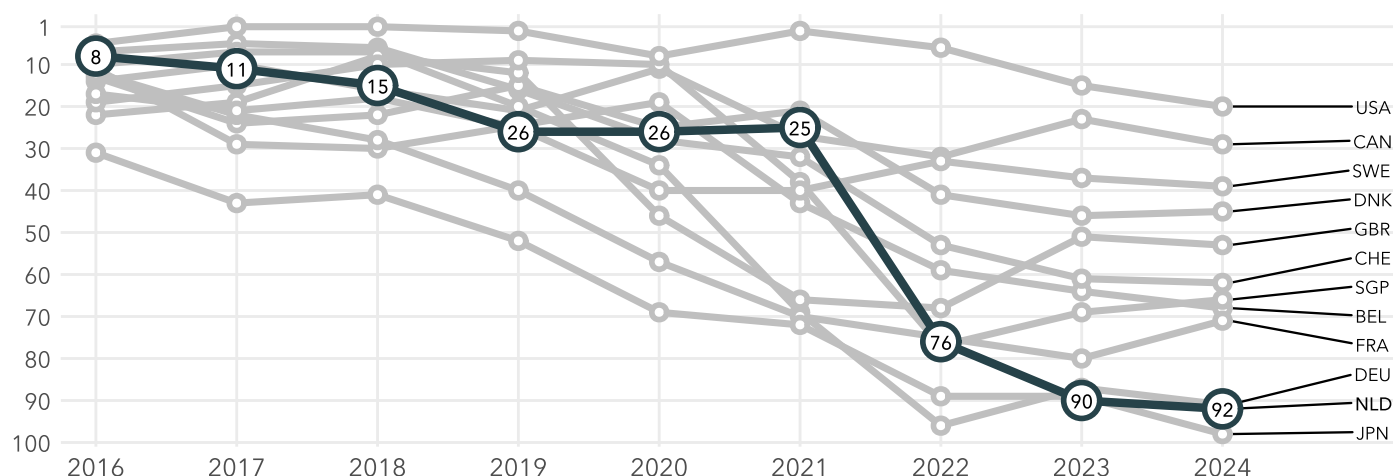

Bron: OECD (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 39 landen.

Hoewel Nederland dus relatief veel mensen heeft die tertiair onderwijs hebben gevolgd, betekent dit niet automatisch dat bedrijven gemakkelijk gekwalificeerd personeel weten te vinden. Figuur 3.7 illustreert dit aan de hand van de rangorde van het gemak voor bedrijven in het vinden van gekwalificeerd personeel. Daaruit blijkt dat met name in de laatste jaren de positie van Nederland ten opzichte van de referentielanden sterk is verslechterd. Nederland staat in 2024 op plek 92 wereldwijd en op de een na laatste plaats ten opzichte van de referentielanden, terwijl Nederland in 2016 nog tot de top 10 wereldwijd en de top-3 van de referentielanden behoorde. Veel van de referentielanden kennen in diezelfde periode ook een daling op deze indicator, alleen is deze daling niet zo sterk als dat voor Nederland het geval is.

Figuur 3.7 Gemak van het vinden van gekwalificeerde werknemers

Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

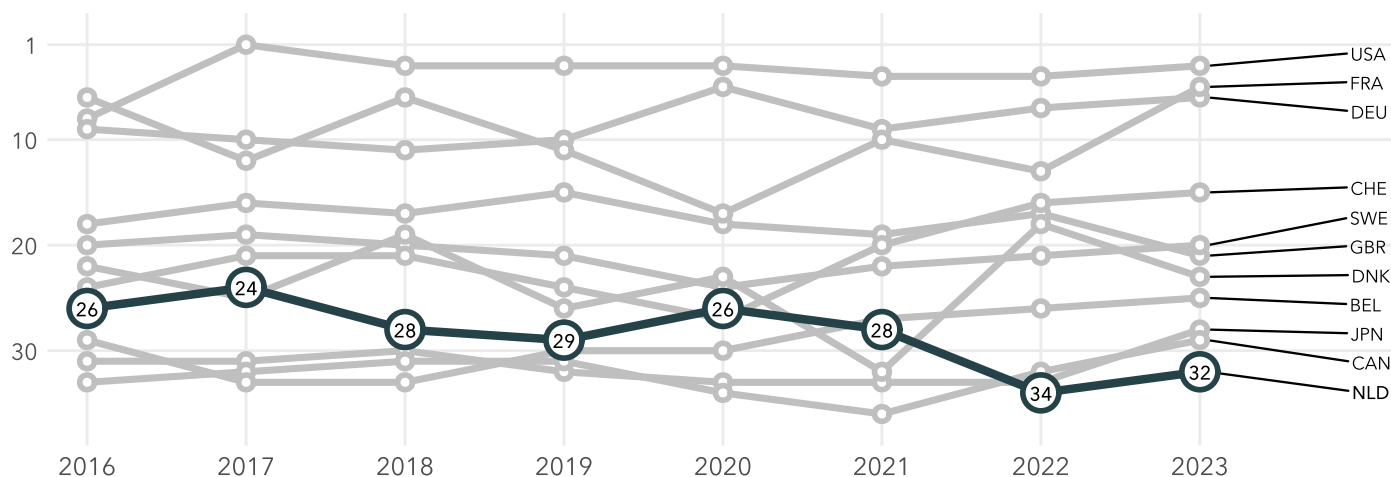
Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

Belastingklimaat

Het belastingklimaat is met drie indicatoren in beeld gebracht: belastingen op bedrijfswinsten als aandeel van het bbp (Figuur 3.8), verstoring effect van fiscale maatregelen op concurrentie (Figuur 3.9) en (percepties van)

onregelmatigheden bij belastinginning (Figuur 3.10). De eerste indicator voor het meten van het belastingklimaat is de hoogte van belastingen op bedrijfswinsten. Belasting op bedrijfswinsten is gedefinieerd als de belastingen geheven over de netto winst (bruto inkomen minus toegestane belastingverlagingen) van ondernemingen. Figuur 3.8 heeft betrekking op het totaal van belastingen geheven over bedrijfswinsten als percentage van het bbp. Het laat zien dat dit in Nederland relatief ten opzichte van andere landen in de wereld en de referentielanden hoog is. In 2023 neemt Nederland daarmee ten opzichte van de referentielanden de laatste plek in.¹⁵

Figuur 3.8 Belasting op bedrijfswinsten als aandeel van het bbp

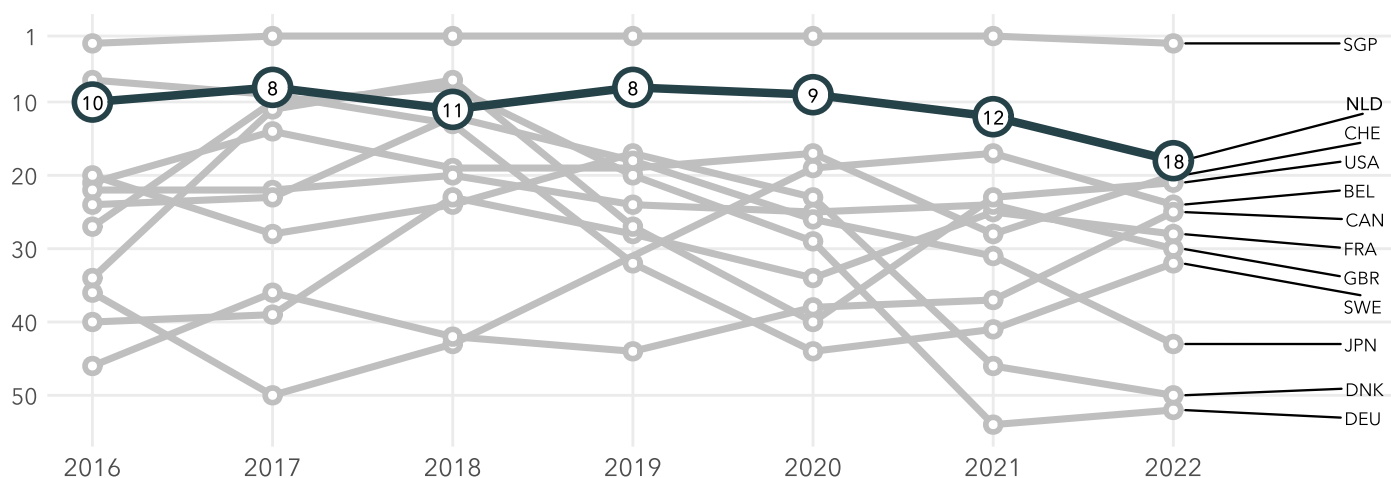
Bron: OECD (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 37 landen.

Figuur 3.9 toont in hoeverre fiscale maatregelen zoals subsidies, belastingvoordelen of coronasteunmaatregelen de concurrentie in een land verstoren of hebben verstoord. Dit is gemeten door in een enquête onder managers uit het bedrijfsleven hun mening te vragen in hoeverre zij vinden dat dit het geval is. Naarmate dit minder voorkomt scoort een land hoger op de ranglijst. Wat dat betreft is de positie van Nederland wereldwijd in de laatste jaren wat verslechterd, in 2022 stond Nederland op plek 18 waar dat in 2016 nog plek 8 was. Dit heeft vooralsnog geen invloed op de relatieve positie van Nederland ten opzichte van de referentielanden, Nederland staat sinds 2019 onafgebroken op de 2e plek.

¹⁵ Een kanttekening bij ontwikkelingen in deze indicator over recente jaren is dat de winsten als percentage van het bbp sterk zijn toegenomen (Box & Soede, 2024). Dit kan er ook voor zorgen dat de belasting op bedrijfswinsten als percentage van het bbp toeneemt, zonder dat dit duidt op een verslechtering van het ondernemingsklimaat.

Figuur 3.9 Verstarend effect van belastingen en subsidies op de concurrentie

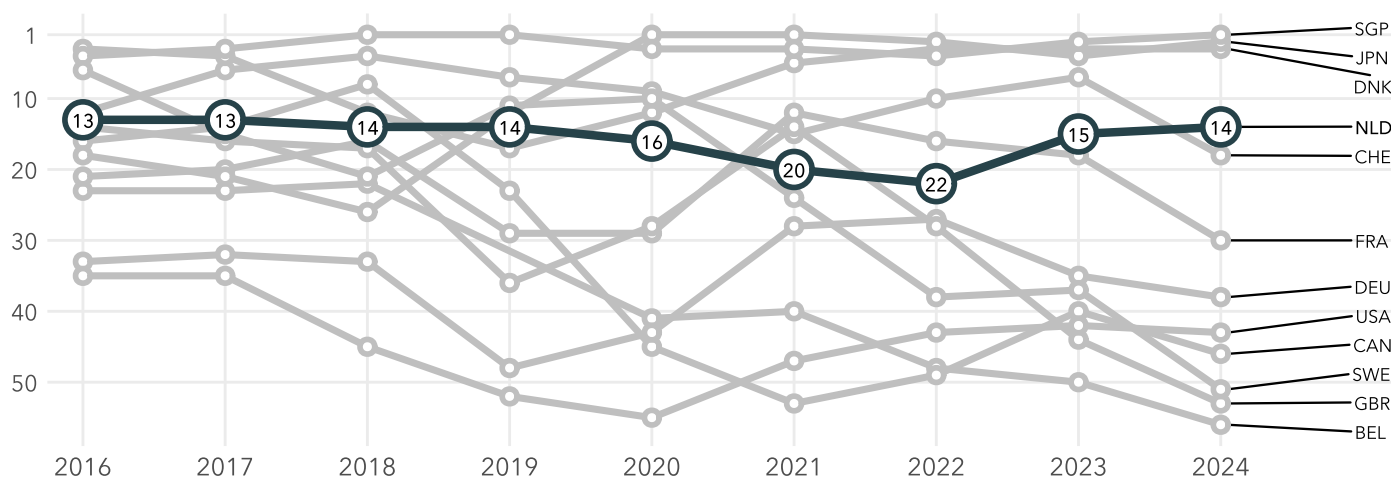

Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 121 landen.

Figuur 3.10 toont de ontwikkeling van de (percepties over) onregelmatigheden bij de belastinginning. Het gaat om hoe leidinggevendenden denken over de mate waarin de belastinginning en het toezicht daarop ordentelijk verloopt, bijvoorbeeld waar het gaat om belastingontwijking, belangenverstengeling en corruptie. De positie van Nederland door de jaren heen op dat vlak is vrij stabiel. Hoewel de positie van Nederland tot en met 2022 jaar op jaar licht daalde is die in 2024 juist weer wat gestegen, wat wil zeggen dat er vanaf 2024 weer minder onregelmatigheden plaatsvinden die verband houden met belastinginning.

Figuur 3.10 Onregelmatige betalingen bij belastinginning

Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

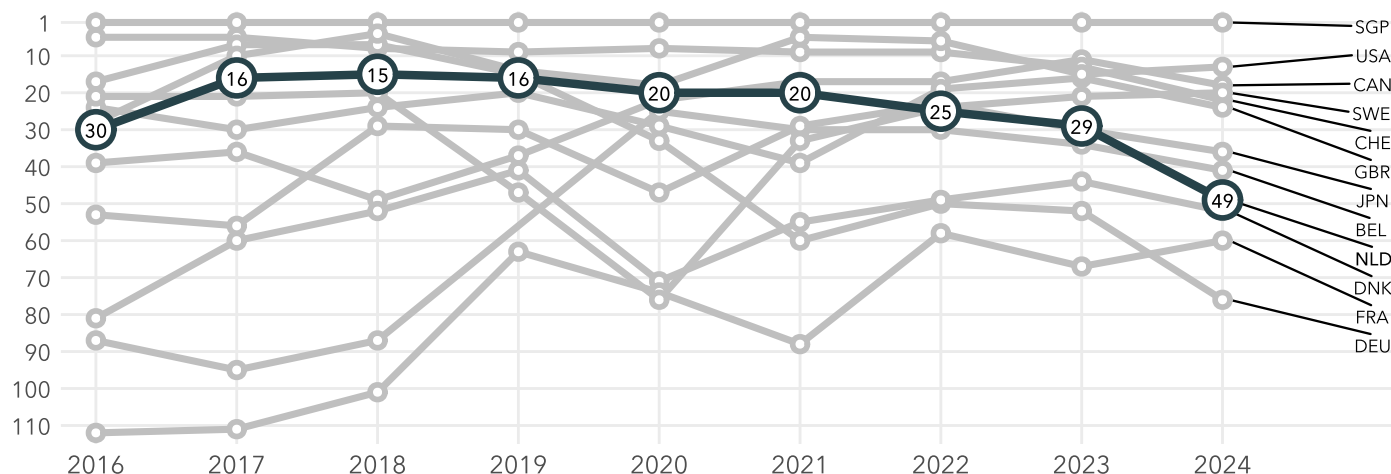
Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

Faciliterende wetgeving

De dimensie faciliterende wetgeving is in kaart gebracht met behulp van de twee indicatoren: Gemak van naleving van overheidsregelgeving (Figuur 3.11) en de kwaliteit van regelgeving (Figuur 3.12). De eerste indicator meet de mate waarin het voor bedrijven eenvoudig is in een land om te voldoen aan overheidsregelgeving en administratieve vereisten zoals bijvoorbeeld vergunningen, rapportage of wetgeving. De relatieve positie van

Nederland ten opzichte van andere landen is sinds 2018 langzaamaan verslechterd op dit gebied. Waar Nederland in 2018 wereldwijd nog op plek 15 stond was dat in gedaald tot plek 29 in 2023. In de laatste meting van 2024 scoort Nederland substantieel slechter dan een jaar eerder en staat sindsdien op plek 49. Duidelijk is dat de overheidsregelgeving in Nederland in steeds sterkere mate minder faciliterend wordt aan het bedrijfsleven.

Figuur 3.11 Gemak van naleving van overheidsregelgeving

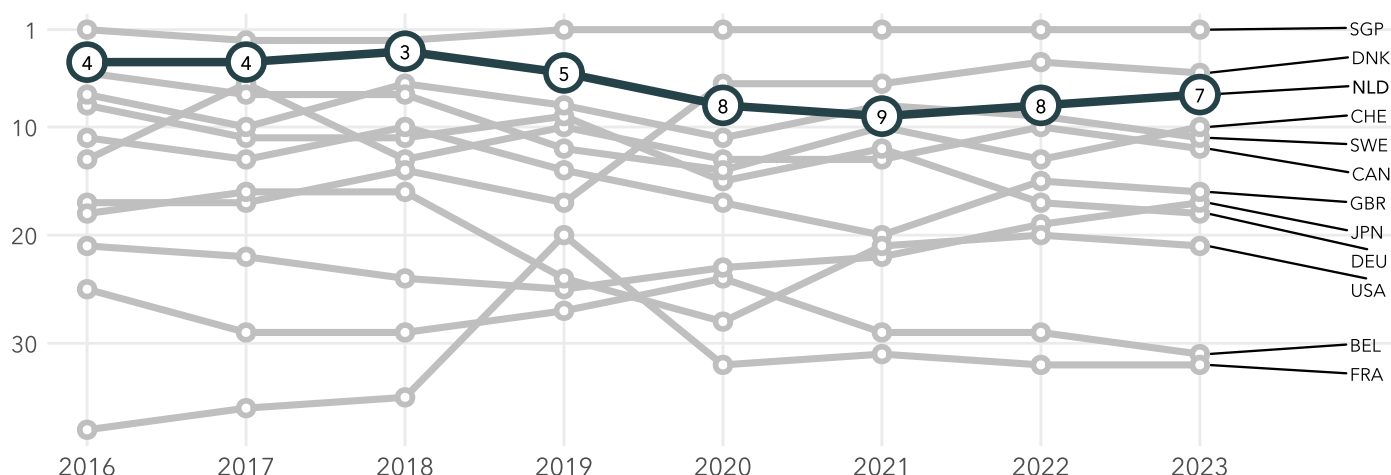

Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

De tweede indicator, kwaliteit van regelgeving, weerspiegelt het vermogen van de overheid om goed beleid en regelgeving te formuleren en uit te voeren die de ontwikkeling van de private sector mogelijk maken en bevorderen. Deze indicator is gemeten op basis van een breed scala aan verschillende bronnen – zowel statistische gegevens als de percepties van burgers en leidinggevendenden in het bedrijfsleven – welke samen een genuanceerd beeld creëren over de kwaliteit van regelgeving binnen een land. Over de gehele meetperiode behoort Nederland wat dat betreft tot de top 10 beste landen ter wereld, hoewel sinds 2018 de relatieve positie van Nederland geleidelijk aan wat minder is geworden. In de meest recente jaren stijgt Nederland juist weer wat, vergeleken met alle andere landen in 2023 op plek 7 wereldwijd, en op plek 3 vergeleken met de referentielanden.

Figuur 3.12 Kwaliteit van regelgeving

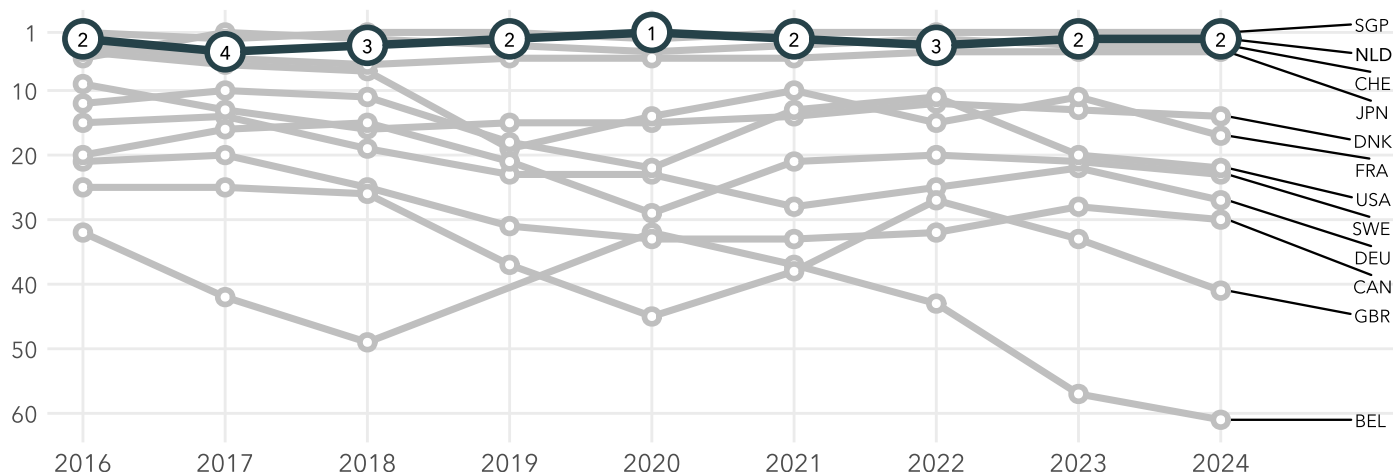
Bron: WGI (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 214 landen.

Fysieke infrastructuur

De dimensie fysieke infrastructuur wordt gemeten aan de hand van twee indicatoren: de kwaliteit van wegen (Figuur 3.13) en de kwaliteit van treinverbindingen (Figuur 3.14). De kwaliteit van het wegennetwerk betreft zowel de conditie als de dichtheid van het wegennetwerk. Figuur 3.13 laat zien dat het wegennetwerk van Nederland over de gehele periode van 2016 tot en met 2024 tot de allerbeste van de wereld behoort. In 2024 scoort enkel de kwaliteit van het wegennetwerk van Singapore hoger.

Figuur 3.13 Kwaliteit weginfrastructuur

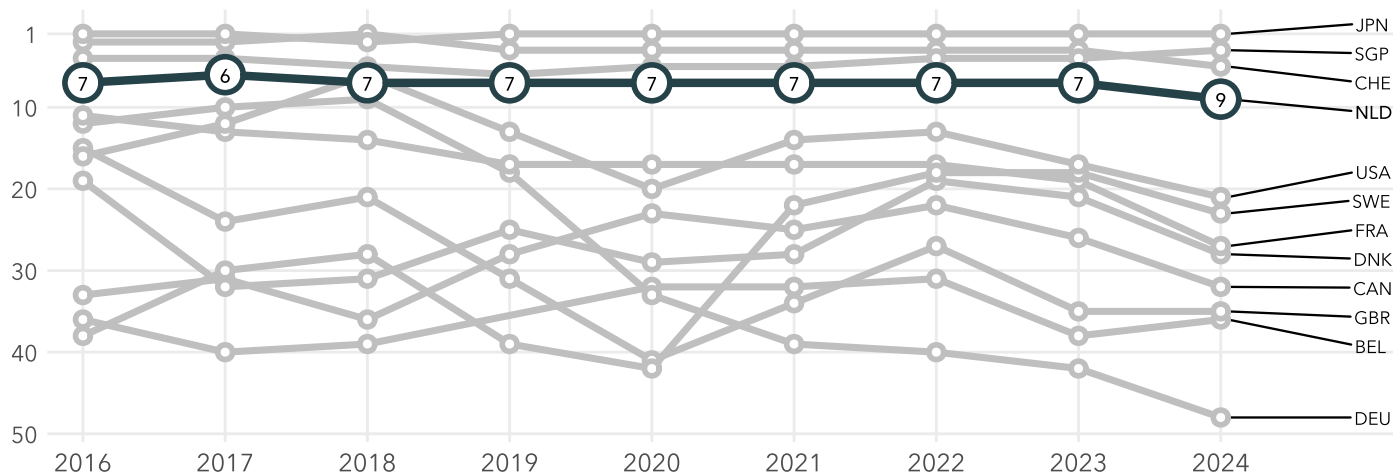

Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

De kwaliteit van treinverbindingen in Nederland behoort tot de top van de wereld. Deze indicator vat verschillende zaken zoals de frequentie, stiptheid, snelheid of prijs samen. De kwaliteit van de treinverbindingen is zeer stabiel en Nederland staat door de jaren heen op de vierde plek ten opzichte van de referentielanden. In het laatste meetjaar is er wel een kleine verslechtering in de positie van Nederland wereldwijd te zien van plek 7 in 2023 naar plek 9 in 2024. Andere referentielanden die goed scoren zijn Japan, Zwitserland en Singapore.

Figuur 3.14 Kwaliteit van treinverbindingen

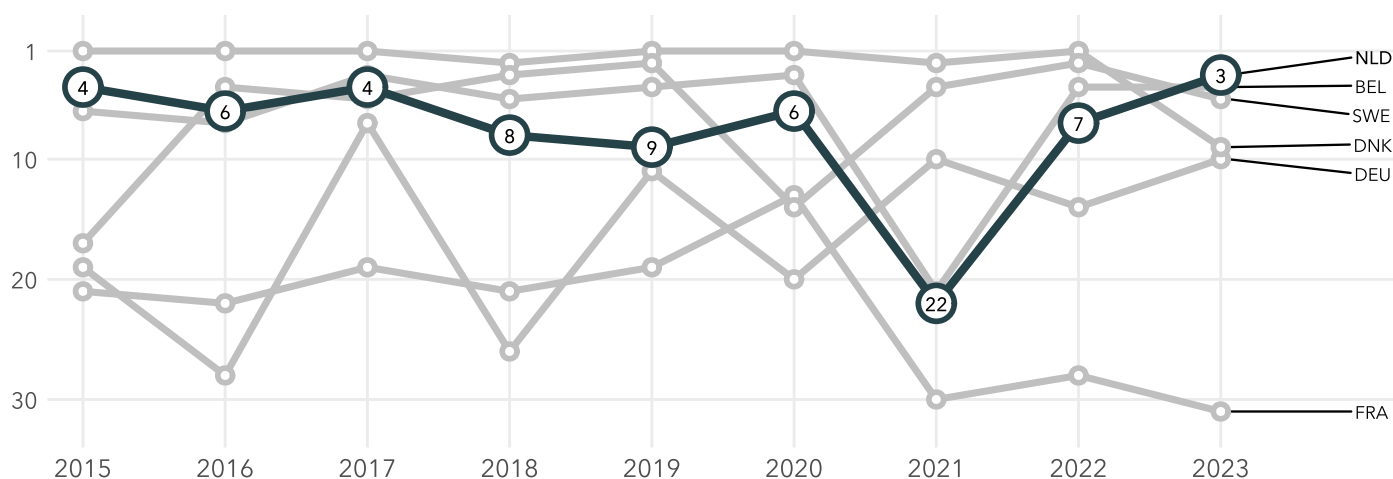
Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

Digitale infrastructuur

De digitale infrastructuur is in kaart gebracht met behulp van de twee indicatoren: de *Digital Intensity Index* (Figuur 3.15) en het percentage bedrijven dat een snelle internetverbinding heeft (Figuur 3.16). Deze index is een samengestelde indicator, afgeleid uit een enquête over het gebruik van ICT en e-commerce door bedrijven. De indicator geeft inzicht in hoeverre bedrijven in de EU zijn gedigitaliseerd en meet onder meer het gebruik van verschillende technologieën door bedrijven. Figuur 3.15 toont het aandeel van bedrijven in een land dat in de hoogste categorie van de Digital Intensity Index valt, dat wil zeggen het aandeel van bedrijven in een land dat tot de meest gedigitaliseerde landen behoort. Met uitzondering van een dip in het jaar 2021 behoren Nederlandse bedrijven tot de meeste gedigitaliseerde landen van de EU. In 2023 staat Nederland op plek 3 binnen de EU en op plek 1 van de referentielanden die zich binnen de EU bevinden. Alleen Malta (2e) en Finland (1e) hebben een hogere score dan Nederland op de Digital Intensity Index.

Figuur 3.15 Aandeel van bedrijven dat in de hoogste categorie van de Digital Intensity Index valt

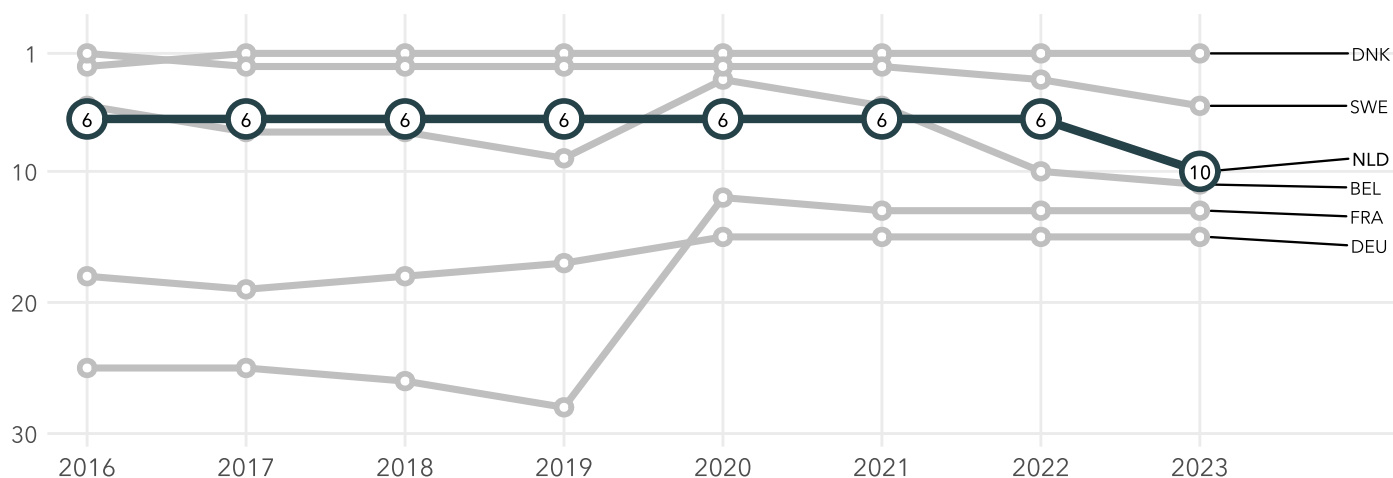

Bron: Eurostat (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI (2025)

Noot: Data beschikbaar voor 33 Europese (referentie)landen.

De tweede indicator is het percentage van bedrijven (met minimaal tien werknemers) met een snelle internetverbinding (>100mb). Figuur 3.16 laat zien dat Nederland, met uitzondering van het laatste jaar, over de gehele periode op plek 6 staat in vergelijking met andere EU-landen. Van 2022 naar 2023 is de relatieve positie van Nederland echter verslechterd, waardoor Nederland in 2023 op plek 10 eindigt. In vergelijking met de EU-referentielanden staat Nederland op plek 3.

Figuur 3.16 Percentage bedrijven (>10 werknemers) met een snelle internetverbinding

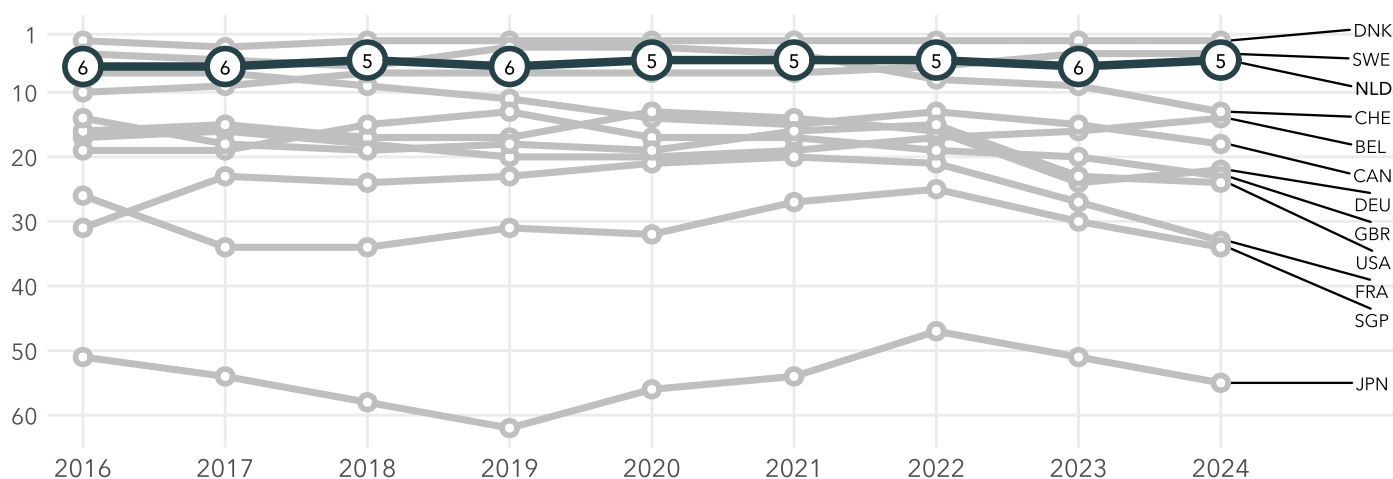
Bron: Eurostat (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI (2025)

Noot: Data beschikbaar voor 33 Europese (referentie)landen.

Kwaliteit van leven

De dimensie kwaliteit van leven wordt gemeten aan de hand van twee indicatoren: de rangorde van landen in het World Happiness Report (Figuur 3.17) en sociale mobiliteit (Figuur 3.18). De kwaliteit van leven in het World Happiness Report wordt gemeten door respondenten te vragen hun huidige leven als geheel te beoordelen op een schaal van 1 tot en met 10. Figuur 3.17 toont de ontwikkeling van de ranglijst van de referentielanden door de tijd. Daaruit blijkt dat Nederland tot de best scorende landen wereldwijd behoort en in 2025 op de 5e plek eindigt, één plek hoger dan 2024. Ten opzichte van de referentielanden scoort Nederland ook hoog en staat in 2025 op de 3e plek, na Zweden (2) en Denemarken (1).

Figuur 3.17 Tevredenheid met het leven o.b.v. World Happiness Report

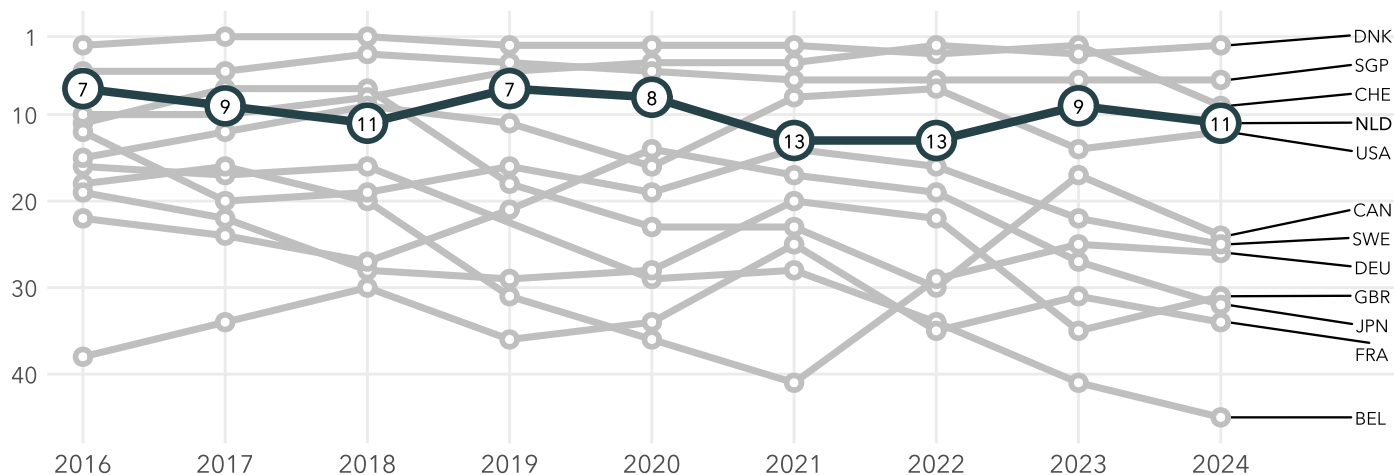
Bron: World Happiness Report (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 147 landen.

Een andere belangrijke factor in de kwaliteit van leven is de sociale mobiliteit binnen een land. Sociale mobiliteit is de mate waarin personen binnen een land de mogelijkheid hebben om hun economische situatie te verbeteren door hun eigen inspanningen, ongeacht de sociaaleconomische positie van hun ouders. Wat dat betreft is de relatieve positie van Nederland stabiel en schommelt over de periode 2016 tot en met 2024 tussen plek 7 en plek

13 wereldwijd. In 2024 staat Nederland ten opzichte van de referentielanden op de 4e plek, en wereldwijd op de 11e plek.

Figuur 3.18 Sociale mobiliteit

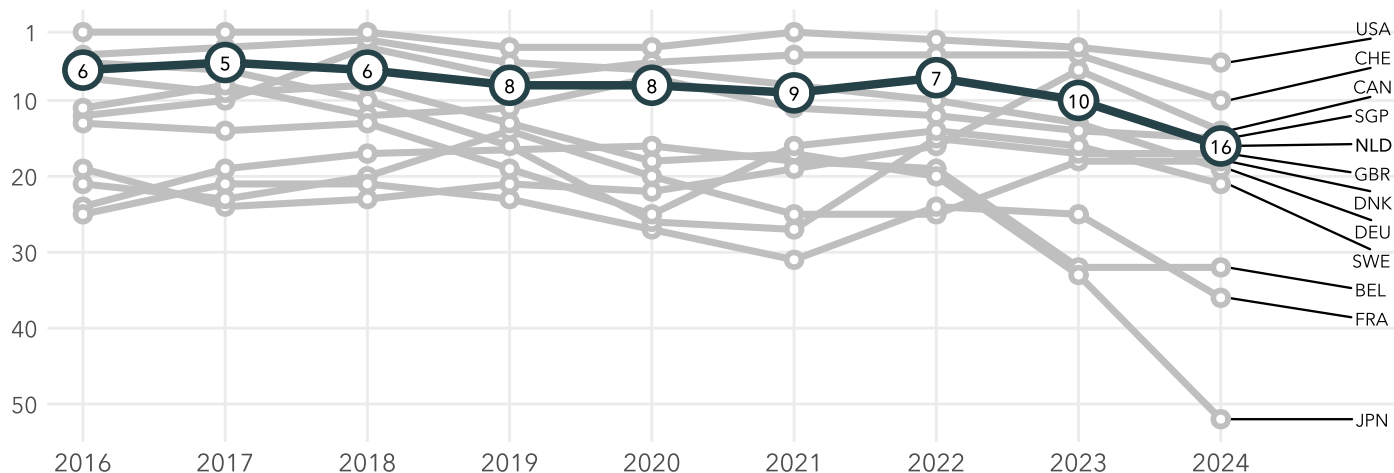
Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

Nabijheid van belanghebbenden

De dimensie nabijheid van belanghebbenden wordt gemeten aan de hand van één indicator: de mate van clustervorming (Figuur 3.19). Deze indicator meet de mate waarin clusters in een land zijn ontwikkeld. Met clusters wordt bedoeld op de mate waarin geografische concentraties van bedrijven, leveranciers, producenten van gerelateerde producten en diensten en gespecialiseerde instellingen in een specifiek vakgebied bestaan. Figuur 3.19 laat zien dat de positie van Nederland ten opzichte van andere landen enigszins is verslechterd over de periode van analyse, van 2016 tot en met 2024. Ook in het laatste jaar is de positie van Nederland wat gedaald op de ranglijst, van plek 4 ten opzichte van de referentielanden in 2023 naar plek 5 in 2024. Wereldwijd gezien is Nederland in 2024 gezakt naar plek 16, vanaf plek 10 in 2023.

Figuur 3.19 De mate van clustervorming

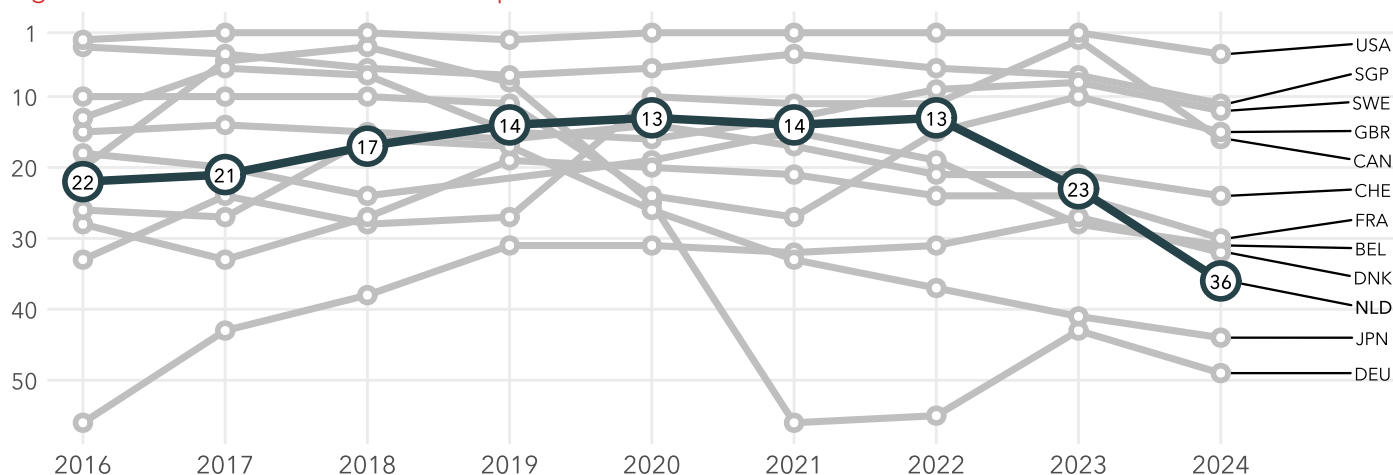
Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

Financieringsmogelijkheden

De dimensie financieringsmogelijkheden is in kaart gebracht met behulp van twee indicatoren: de beschikbaarheid van durfkapitaal (Figuur 3.20) en de toegang tot financiering van mkb-bedrijven (Figuur 3.21). De indicator beschikbaarheid van durfkapitaal meet de mate waarin er voor startende ondernemers met innovatieve maar risicovolle projecten durfkapitaal beschikbaar is. Figuur 3.20 laat zien dat, hoewel Nederland in de jaren tot en met 2022 langzaam maar zeker aan het stijgen was in de rangorde, Nederland in de periode vanaf 2023 sterk daalt in de rangorde. Waar Nederland in 2022 wereldwijd nog op plek 13 stond, is dat in 2023 op plek 23 en in 2024 op plek 36. Ten opzichte van de referentielanden staat Nederland in 2024 op de 10e plek, 3 plekken lager dan in 2023.

Figuur 3.20 Beschikbaarheid van durfkapitaal

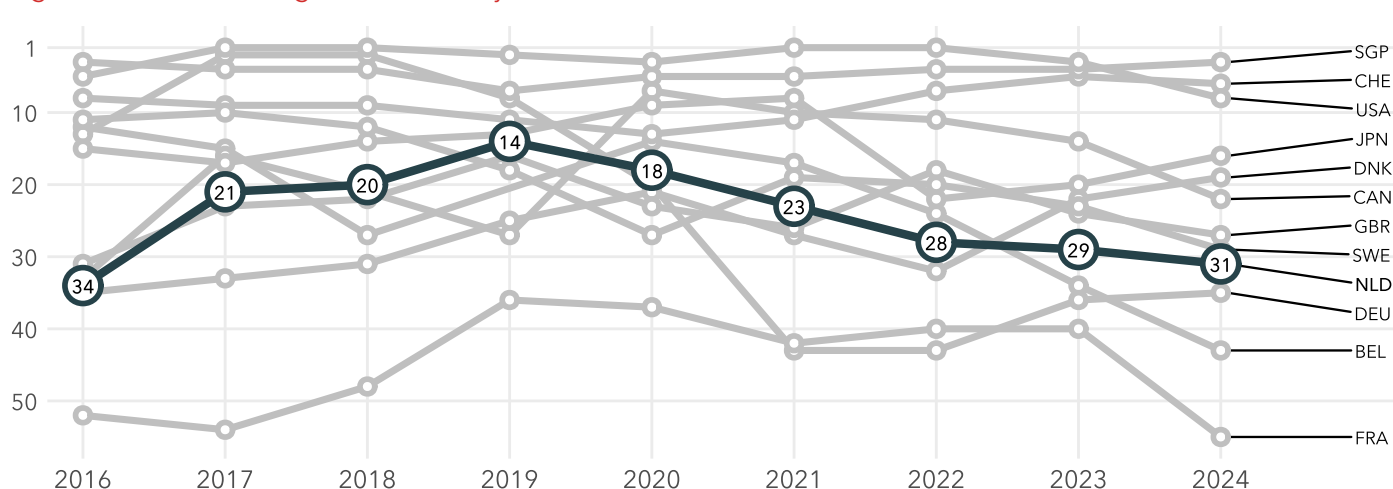

Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

De tweede indicator meet in hoeverre mkb-bedrijven in een land via de financiële sector toegang hebben tot de financiering die zij nodig hebben voor hun bedrijfsvoering. De positie van Nederland op deze indicator vertoont een vergelijkbaar patroon met de indicator durfkapitaal. Waar Nederland in het begin van de geanalyseerde periode nog steeg op de ranglijst naar plek 14, is Nederland nadien langzaam maar teruggezaakt tot plek 31 in 2024, 2 plekken lager dan in 2023. Vergelijken met de groep referentielanden staat Nederland in 2024 op de 9e plek.

Figuur 3.21 Financiering van mkb-bedrijven

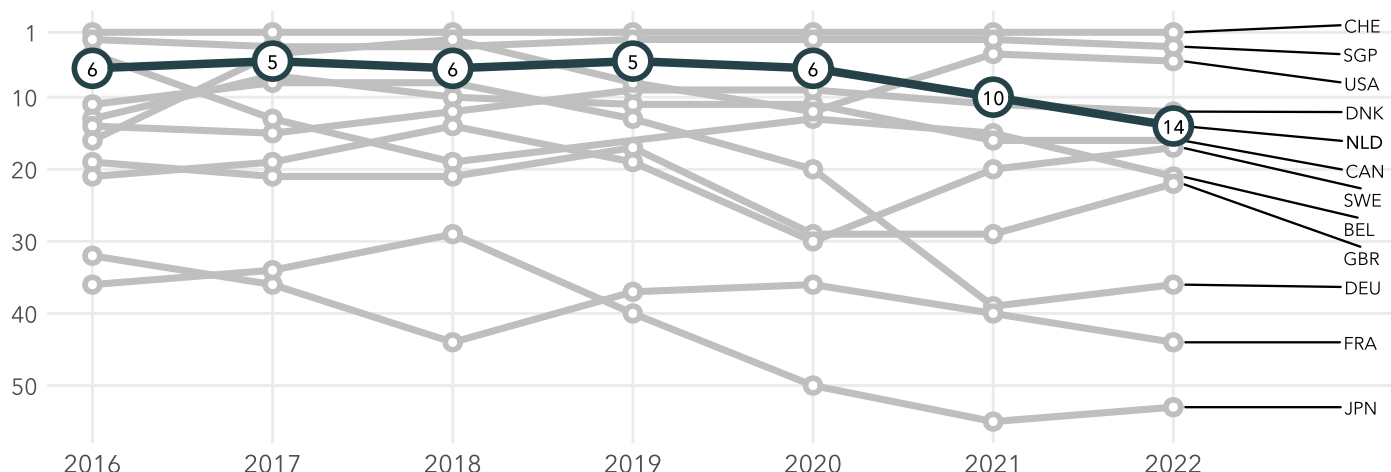
Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

Kennisinfrastructuur

De kennisinfrastructuur is in kaart gebracht met behulp van drie indicatoren: De kwaliteit van het onderwijssysteem (Figuur 3.22), de samenwerking tussen universiteiten en bedrijven in het doen van R&D (Figuur 3.23) en de mate van R&D stimuleren door middel van belastingkortingen en subsidies (Figuur 3.24). Uit Figuur 3.22 blijkt dat de kwaliteit van het onderwijssysteem in Nederland in mondiaal opzicht en relatief ten opzichte van de referentielanden sinds 2019 aan het teruglopen is. Waar Nederland in 2019 wereldwijd nog op plek 5 stond, is dat in 2022 op plek 14. Ten opzichte van de referentielanden is Nederland in diezelfde periode gezakt van plek 3 naar plek 5.

Figuur 3.22 Kwaliteit van het onderwijssysteem

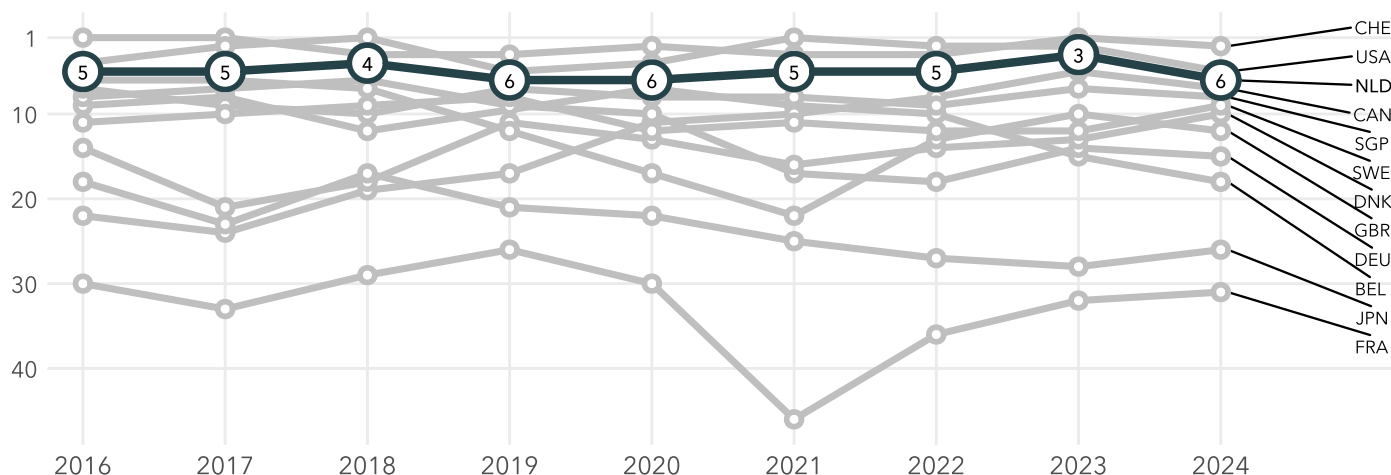

Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 121 landen.

Wat betreft de samenwerking tussen universiteiten en bedrijven doet Nederland in vergelijking met andere landen het vrij goed en behoort tot de top van de wereld zoals blijkt uit Figuur 3.23. Nederland is in de laatste vier jaren van de geanalyseerde periode gestegen op de ranglijst van plek 6 naar plek 3 in 2023, maar in het laatste jaar van de analyse weer teruggezakt naar plek 6. Ten opzichte van de set van referentielanden behoort Nederland in de gehele geanalyseerde periode tot de top-3.

Figuur 3.23 Samenwerking tussen universiteiten en bedrijven voor R&D

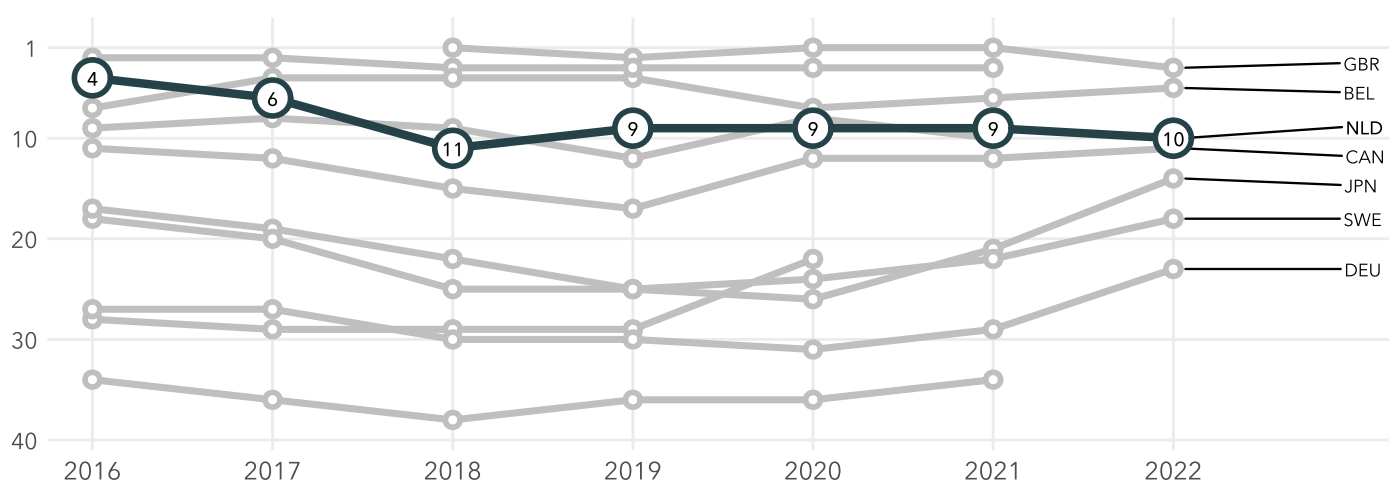

Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

De derde indicator binnen deze dimensie betreft de totale belastingkorting door de overheid van bedrijfsgebonden R&D. De indicator is gemeten als percentage van het bbp. Een hogere waarde betekent dus dat een overheid ten opzichte van de omvang van de gehele economie relatief veel uitgeeft aan R&D-financiering. Figuur 3.24 laat de ontwikkeling daarvan van de groep van referentielanden door de tijd zien. Nederland schommelt over de gehele periode rond de 10e plek wereldwijd, maar eindigt ten opzichte van de referentielanden op de 3e plek in 2022. Voor deze indicator is maar in zeer beperkte mate informatie beschikbaar over recentere jaren. Over het algemeen voert Nederland een ruim beleid, maar daarbij geldt echter dat in het laatste jaar slechts data beschikbaar zijn voor 37 landen. Voor Frankrijk en Zwitserland zijn slechts tot en met 2021 data beschikbaar, Frankrijk staat in 2021 op plek 3 en Zwitserland op plek 34. Voor Denemarken geldt dat tot en met 2020 en staat dat jaar op plek 22.

Figuur 3.24 Directe overheidsfinanciering van bedrijfsgebonden R&D

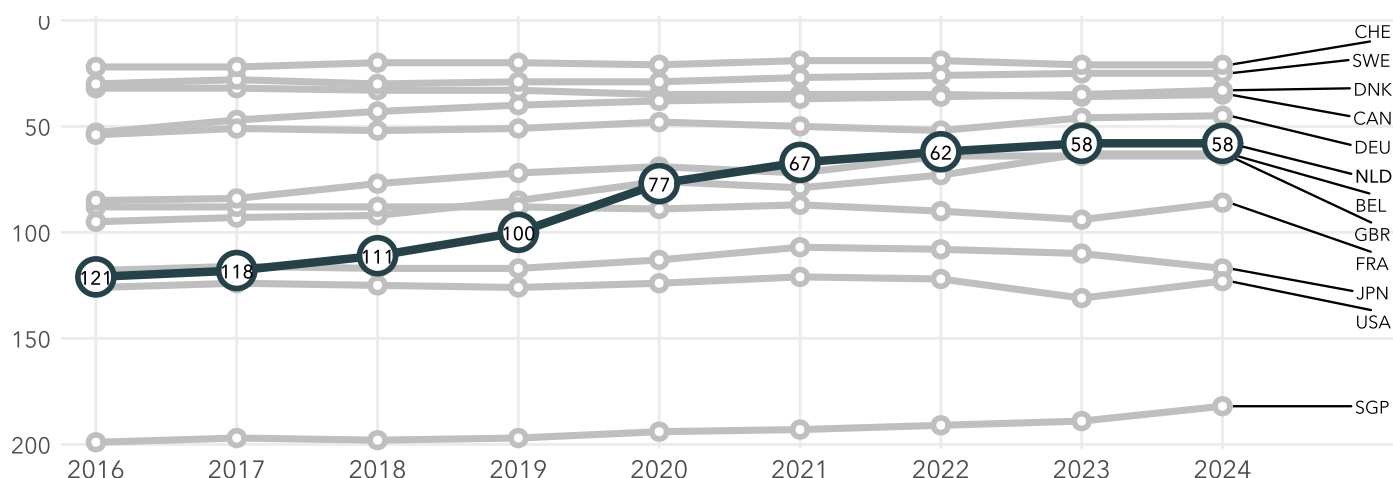
Bron: OECD (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 37 landen

Energie-infrastructuur

De energie-infrastructuur in Nederland is in kaart gebracht met behulp van één indicator: het aandeel hernieuwbare energie (Figuur 3.25). De indicator meet het opgestelde vermogen hernieuwbare energie in het totale vermogen. Figuur 3.25 laat zien dat de positie van Nederland tussen 2016 en 2023 sterk is gestegen. Waar Nederland in 2016 nog op plek 122 wereldwijd stond is dat in 2023 op plek 58. In het laatste meetjaar, 2024, is de positie van Nederland onveranderd. Over de gehele meetperiode is Nederland, ook vergeleken met de referentielanden, gestegen in de rangorde, van een plek aan de onderkant in 2016 naar de middenmoot in 2024. Nederland eindigt in 2024 op plek 6 ten opzichte van de referentielanden en op plek 58 vergeleken met alle andere landen (223).

Figuur 3.25 Aandeel vermogen hernieuwbare energie

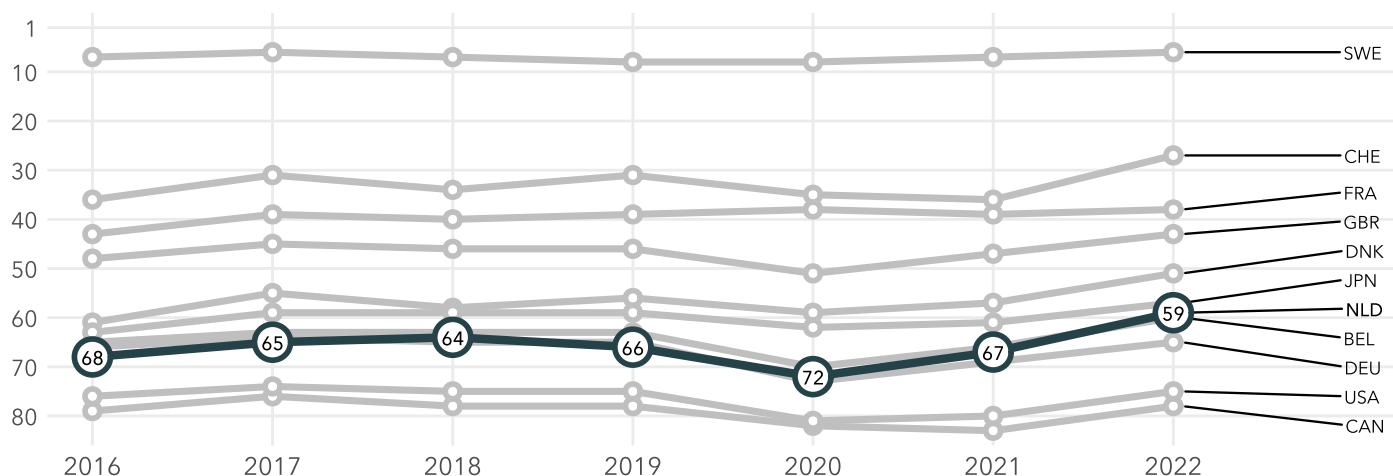

Bron: IRENA (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 223 landen.

Beschikbaarheid van fysieke ruimte

De dimensie beschikbaarheid fysieke ruimte wordt gemeten aan de hand van twee indicatoren: broeikasgasemissies per hoofd van de bevolking (Figuur 3.26) en relatieve huizenprijzen (Figuur 3.27). De eerste indicator voor deze dimensie, broeikasemissies per hoofd van de bevolking, is relevant voor ondernemers omdat deze inzicht kan verschaffen in de duurzaamheid en milieuwetgeving van een land. Figuur 3.26 laat de ontwikkeling van Nederland en de groep referentielanden zien tot en met 2022. Daaruit blijkt dat zowel Nederland als de referentielanden, m.u.v. van Zweden, in mondiaal opzicht relatief veel broeikasgassen per hoofd van de bevolking uitstoten met plekken tussen 30 en 80.

Figuur 3.26 Broeikasgasemissies in termen van CO₂-equivalenten per hoofd van de bevolking

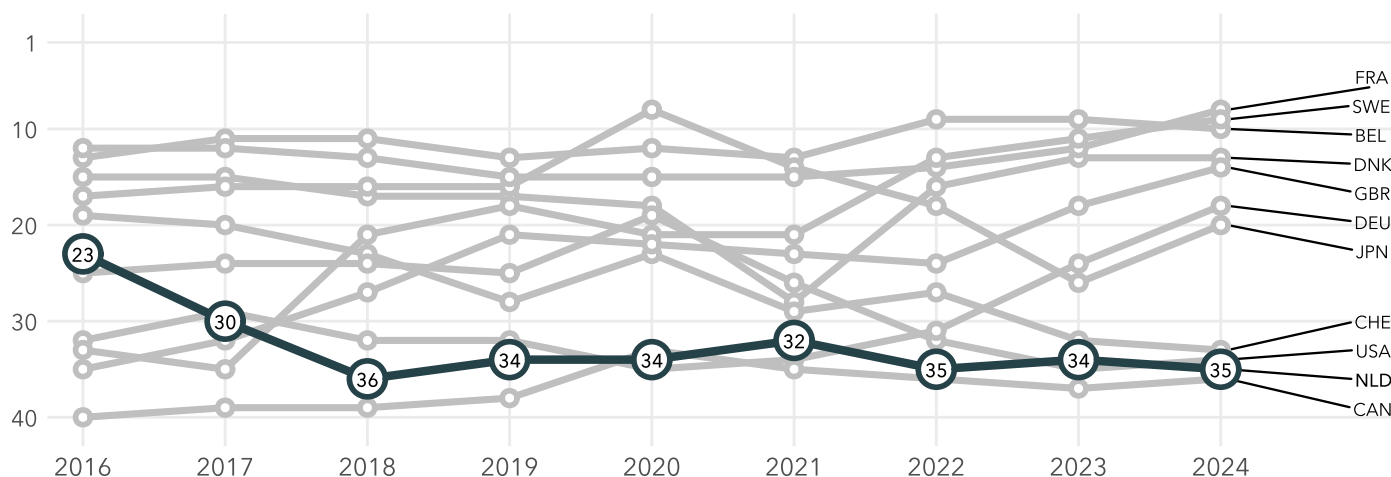
Bron: OECD (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 82 landen.

De tweede indicator binnen deze dimensie is huizenprijzen naar verhouding met het inkomen in een land. De indicator is relevant omdat deze een indicatie kan geven van de schaarste van ruimte, met bijvoorbeeld gevolgen voor de kosten van bedrijfshuisvesting. De huizenprijzen in deze indicatoren worden gemeten in verhouding met

het inkomen in een land. Vergeleken met de referentielanden zijn de relatieve huizenprijzen in Nederland vrij hoog, enkel Canada heeft hogere relatieve huizenprijzen. Daarentegen zijn de relatieve huizenprijzen in België, Zweden, Frankrijk en Denemarken vrij laag. Wereldwijd schommelt de positie van Nederland rond de 35e plek.

Figuur 3.27 Huizenprijzen naar verhouding met inkomen

Bron: OECD (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

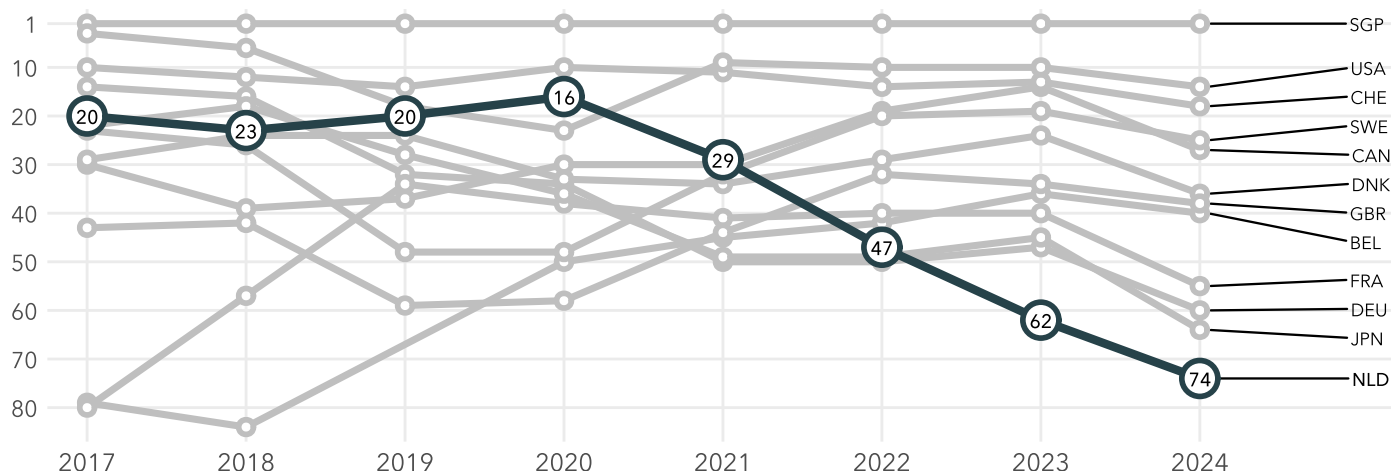
Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 37 landen.

Stabiliteit en voorspelbaarheid overheidsbeleid

De stabiliteit en voorspelbaarheid van overheidsbeleid worden gemeten aan de hand van drie indicatoren: langetermijnvisie overheid (Figuur 3.28), politieke stabiliteit (Figuur 3.29) en staatsschuld als percentage van het bbp (Figuur 3.30). De eerste indicator voor deze dimensie meet in hoeverre de overheid in een land een langetermijnvisie heeft opgesteld, zoals beoordeeld door managers in het panel van het WEF. Wat dat betreft was de relatieve positie van Nederland tot en met 2020 vrij stabiel en verbeterde zelfs. Vanaf 2020 tot en met 2024 is de positie van Nederland echter in een vrije val terechtgekomen. Waar Nederland in 2020 nog op plek 16 wereldwijd stond en op plek 3 ten opzichte van de referentielanden, is dat in 2024 op plek 74 wereldwijd en sinds 2023 de laatste plaats vergeleken met de referentielanden.

De tweede indicator van politieke stabiliteit meet de percepties van de waarschijnlijkheid van politieke instabiliteit en/of politiek gemotiveerd geweld, inclusief terrorisme. Deze indicator is gemeten op basis van een breed scala aan verschillende bronnen (zowel statistische gegevens als de percepties van burgers en leidinggevenden in het bedrijfsleven) welke samen een genuanceerd beeld creëren. Figuur 3.29 laat de ontwikkeling daarvan over de periode 2016 tot en met 2023 zien. De relatieve positie van Nederland t.o.v. andere landen wereldwijd en ten opzichte van de set van referentielanden is in die periode verslechterd. In 2023 staat Nederland op plek 67 (63 in 2023) wereldwijd, en op plek 7 (7 in 2023) ten opzichte van de set referentielanden.

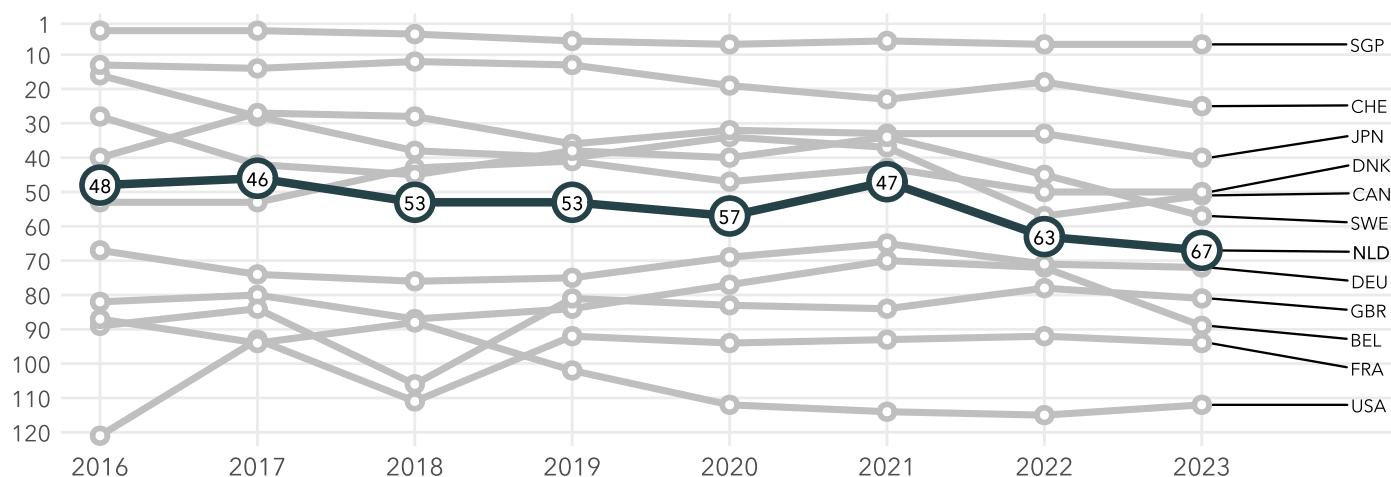
Figuur 3.28 Langetermijnvisie overheid

Bron: WEF (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 123 landen.

Figuur 3.29 Politieke stabiliteit en afwezigheid van geweld/terrorisme

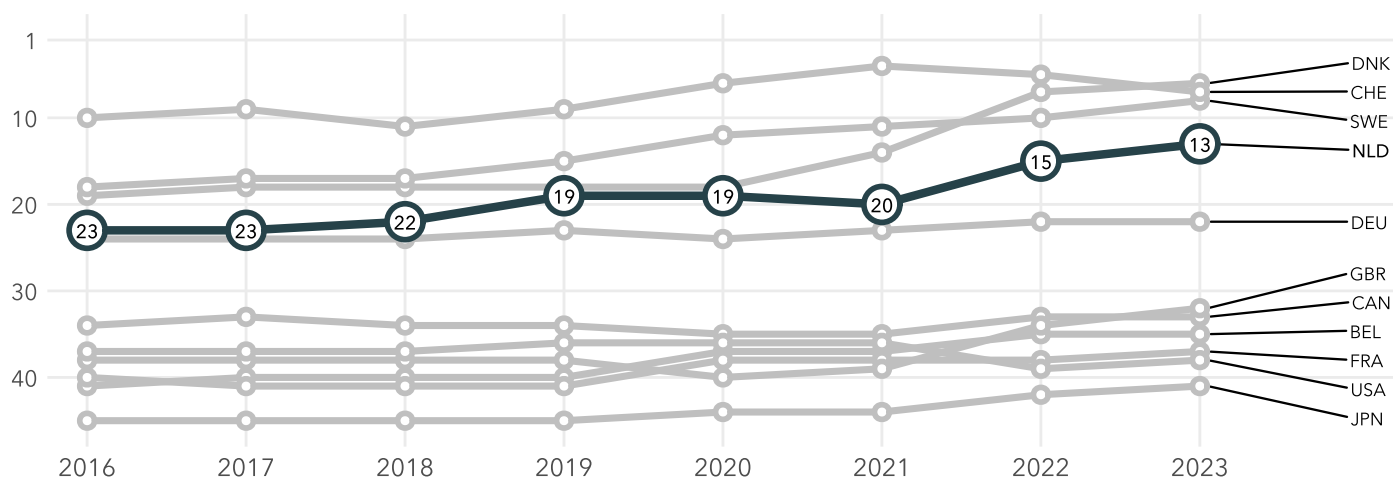

Bron: WGI (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 214 landen.

Als derde indicator kijken we naar de algemene staatsschuld van landen als percentage van het bbp. De kwaliteit van overheidsbeleid heeft een directe invloed op de staatsschuld doordat effectief en verantwoord beleid leidt tot een betere controle over uitgaven en inkomsten, wat helpt om de schuld binnen beheersbare grenzen te houden. Slecht beleid daarentegen kan leiden tot inefficiënties, hogere uitgaven en lagere inkomsten, waardoor de staatsschuld verder oploopt en de economische stabiliteit onder druk komt te staan. Figuur 3.30 laat een gestage ontwikkeling zien van Nederland op de positie van de ranglijst, waar Nederland in 2016 wereldwijd nog op plek 23 stond, was dat in 2023 op plek 13. Ten opzichte van de referentielanden staat Nederland over de gehele periode van 2016 tot en met 2023 onveranderd op de 4e plek, enkel Zweden, Zwitserland en Denemarken staan hoger.

Figuur 3.30 Algemene staatsschuld als percentage van het bbp

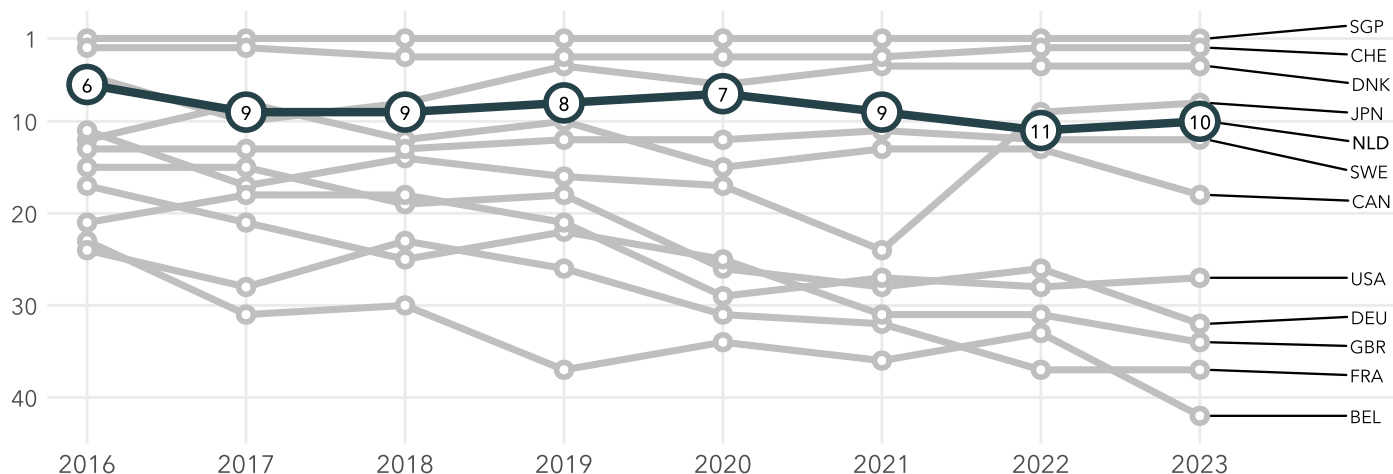
Bron: OECD (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 41 landen.

Kwaliteit overheidsdienstverlening

De dimensie kwaliteit overheidsdienstverlening is in kaart gebracht met behulp van de indicator: de effectiviteit van de overheid (Figuur 3.31). Deze indicator weerspiegelt de percepties van de kwaliteit van openbare diensten, de kwaliteit van het ambtenarenapparaat en de mate van onafhankelijkheid van politieke druk, de kwaliteit van beleidsvorming en -uitvoering en de geloofwaardigheid van de inzet van de overheid voor dergelijke beleidsmaatregelen. De positie van Nederland ten opzichte van andere landen is op dit gebied in 2021 en 2022 iets verslechterd, maar stijgt in 2023 ook weer licht. Wereldwijd staat Nederland in 2023 op de 10e plek, maar vergeleken met de set referentielanden op plek 5.

Figuur 3.31 Effectiviteit van de overheid

Bron: WGI (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Voor deze indicator zijn in het laatst beschikbare jaar gegevens beschikbaar van 214 landen.

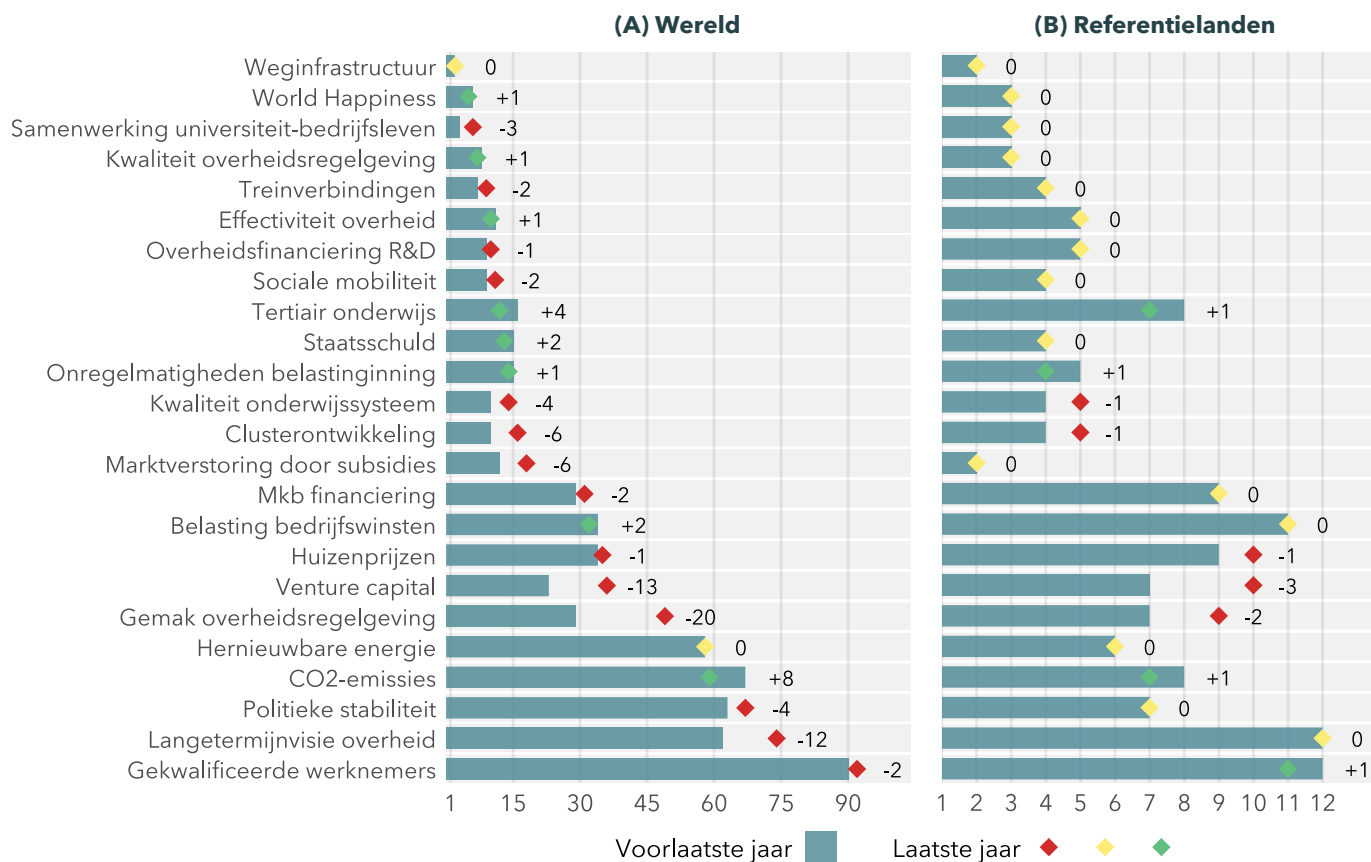
3.3 Deelconclusies

De afgelopen 10 jaar hoort Nederland consistent bij de top-10 van landen met de hoogste concurrentiekracht en het hoogste innovatievermogen ter wereld. Over de langere termijn laten internationale ranglijsten een dalende trend zien voor Nederland die grofweg sinds 2017/2018 ingezet. Dit jaar blijft de mondiale positie van Nederland echter veelal stabiel. Op de *World Competitiveness Ranking* (IMD) daalt Nederland in 2025 één plek van de 9e naar de 10e plaats. Dat is gebeurd ondanks een stijging van de absolute totaalscore. Op sub-pijlerniveau steeg Nederland op 11 van de 20 sub-pijlers en daalde op 6 van 20 sub-pijlers. Op indicatorniveau lijkt de daling met name gedreven door lagere internationale investeringen, welke mogelijk (groten)deels verklaard worden door een afname van doorstroomactiviteiten als gevolg van de nationale en internationale aanpak van belastingontwijking.¹⁶ Verder speelt mee dat andere – met name niet-Europese landen – een relatief sterkere absolute scoreverbetering hebben laten zien dan Nederland. Op de *Global Innovation Index* van de WIPO neemt Nederland na een geleidelijke daling inmiddels de 8^e plek in, onveranderd ten opzichte van vorig jaar. Op de *European Innovation Scoreboard* (EU) staat Nederland al enkele jaren op de 4^e plek (van de 39 in totaal).

Wanneer we naar ontwikkelingen kijken op de verschillende dimensies (zie Figuur 3.32), vallen de dimensies aanwezigheid van talent, financieringsmogelijkheden (met name durfkapitaal) en de stabiliteit en voorspelbaarheid van de overheid in negatieve zin op. Er zijn daarentegen ook dimensies waar juist een stijgende trend waarneembaar is. Dat is bijvoorbeeld zo bij de dimensie energie-infrastructuur, waar het aandeel van het opgesteld vermogen van hernieuwbare energie wordt gemeten. Ook zijn er verbetering op het gebied van het percentage van de beroepsbevolking met een tertiaire opleiding, net als de staatsschuld als percentage van het bbp. Ten opzichte van de set van referentielanden is verder te concluderen dat over de geanalyseerde periode Nederland op de meeste dimensies zijn relatieve positie weet te behouden. Dit komt of doordat andere referentielanden ook gedaald zijn of doordat er sprake was van een relatief grote voorsprong op deze landen. Daarnaast geldt dat, met uitzondering van enkele indicatoren, er ook referentielanden zijn met een nog sterker dalende trend. Echter zijn er ook landen, waaronder Zwitserland, de VS en Singapore, met veel top-3- posities die stabiel zijn over de tijd.

¹⁶ Zie, o.a., DNB (2024) en CBS (2025h).

Figuur 3.32 Ontwikkeling positie Nederland in laatste jaar ten opzichte van de wereld en referentielanden

Bron: WEF (2024), OECD (2025), WGI (2025), IRENA (2025) en WHR (2025), bewerking door SEO en ACBI (2025)

4 Feitelijke trends op belangrijke thema's

Feiten en cijfers laten zien dat Nederland aantrekkelijk blijft door een prettig leefklimaat, sterke digitale en fysieke infrastructuur en een hoog kennisniveau. Tegelijkertijd zorgen aanhoudende arbeidsmarktkrapte, netcongestie en stikstofproblematiek voor blijvende belemmeringen.

Dit hoofdstuk beantwoordt de vraag "Wat zeggen feitelijke indicatoren over de staat van het ondernemingsklimaat?". Hiervoor analyseren we gegevens uit bestaande monitors en (statistische) databronnen met betrekking tot actuele thema's, zoals arbeidsmarktkrapte en netcongestie, die raken aan het ondernemingsklimaat. In Figuur A.1 wordt geïllustreerd hoe deze thema's zich verhouden tot de veertien dimensies van het ondernemingsklimaat en welke feitelijke indicatoren gebruikt worden om deze dimensies in kaart te brengen.

De geselecteerde thema's helpen bij het duiden van de waardering van bedrijven voor de verschillende dimensies van het ondernemingsklimaat (uit Hoofdstuk 2) en van de ontwikkeling van de Nederlandse internationale concurrentiepositie (uit Hoofdstuk 3). De gekozen thema's dekken de dimensies expliciet niet volledig af.¹⁷ Sommige dimensies lenen zich ook minder goed voor een analyse op basis van feitelijke indicatoren, deze laten we daarom achterwege.¹⁸

4.1 Actuele thema's in het Nederlandse ondernemingsklimaat

Aanwezigheid van talent - Arbeidsmarktkrapte

Arbeidsmarktkrapte vormt een structurele uitdaging voor het Nederlandse ondernemingsklimaat doordat zij de groeikracht, innovatie en concurrentiepositie van bedrijven onder druk zet. Een goed functionerende arbeidsmarkt maakt het mogelijk om voldoende gekwalificeerd personeel aan te trekken en strategische investeringen in digitalisering en verduurzaming te realiseren. Aanhoudende tekorten verhogen de kosten, beperken de productie en remmen de dienstverlening. Buitenlands talent kan de druk op korte termijn verlichten, maar versterking van het binnenlandse arbeidspotentieel blijft essentieel voor een toekomstbestendige economie.

De arbeidsmarkt blijft historisch krap, ondanks een lichte afname sinds de piek in 2022 (zie Figuur 4.1). De vacaturegraad daalt van 46 naar 44 vacatures per duizend banen tussen de eerste helft van 2024 en 2025. Dat niveau ligt onder de piek van 2022 (54 vacatures per duizend banen), maar blijft duidelijk hoger dan de vorige piek vlak voor de financiële crisis (32 vacatures per duizend banen).

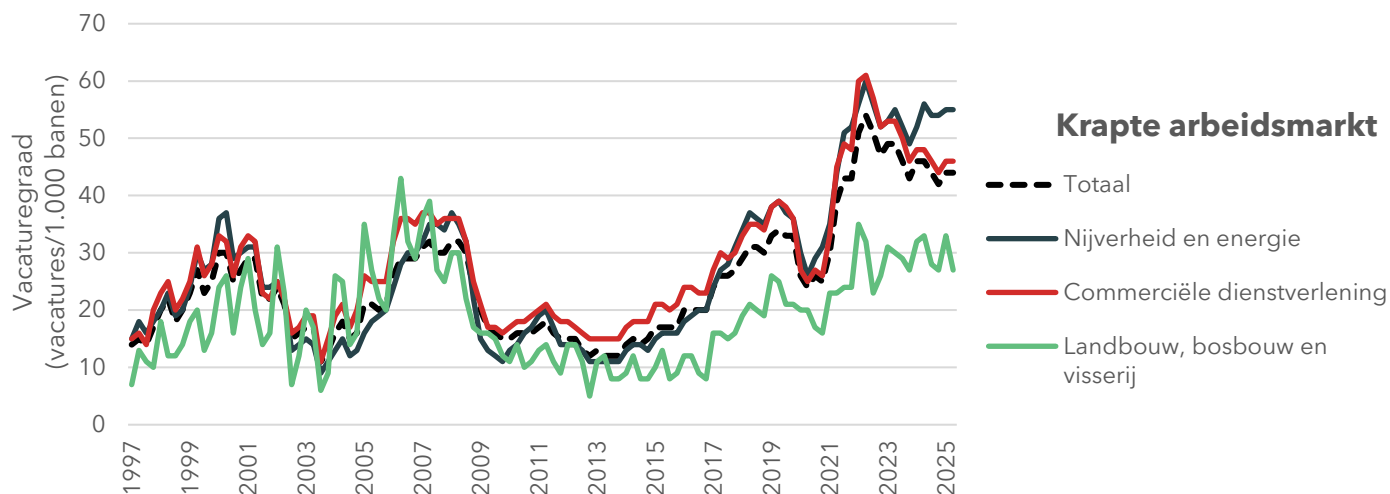
De arbeidsmarktkrapte concentreert zich in de nijverheid en energie. Binnen deze beroepscategorie heeft de bouwnijverheid met 80 vacatures per duizend banen veruit de hoogste vacaturegraad. Daarna volgt de sector specialistische zakelijke diensten met 56 vacatures per duizend banen, binnen de categorie commerciële dienstverlening. De kleinste krapte is zichtbaar in de landbouw, bosbouw en visserij, met 27 vacatures per duizend

¹⁷ Dit is vaak ook niet mogelijk. Zo valt bijvoorbeeld een gedetailleerde analyse van *alle* actuele ontwikkelingen rondom het belastingklimaat buiten de scope van deze monitor.

¹⁸ Bijvoorbeeld de stabiliteit en voorspelbaarheid van overheidsbeleid zijn beide niet goed kwantitatief te meten.

banen. Ook in de verhuur en overige zakelijke diensten, eveneens onderdeel van de commerciële dienstverlening, blijft de vacaturegraad laag met 28 vacatures per duizend banen. Tussen deze sectoren en de daaropvolgende, verhuur en handel van onroerend goed (37 vacatures per duizend banen), zit een duidelijk gat.

Figuur 4.1 De arbeidsmarktkrapte in de nijverheid en energie is krappere dan die in andere sectoren

Bron: CBS (2025b), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Noot: Gegevens per kwartaal.

Technisch personeel blijft het moeilijkst te vinden. De spanningsindicator van het UWV (2025) laat zien dat technisch geschoold personeel in het tweede kwartaal van 2025 tot de beroepsklassen met de grootste krapte behoort.¹⁹ Vooral elektrotechnici, ingenieurs, auto- en machinemonteurs, productieleiders, loodgieters, pijpfitters en bouwarbeiders zijn schaars. De krapte heeft meerdere oorzaken. De vraag naar technisch personeel stijgt door de energietransitie, digitalisering, vergrijzing en de toenemende vervangingsvraag (Heyma et al., 2022). Tegelijkertijd is er sprake van een mismatch in vaardigheden, een dalende instroom in technische opleidingen en een uitstroom van technisch opgeleiden naar niet-technische sectoren.²⁰ Mogelijk plaatsen bedrijven ook preventief vacatures om toekomstige tekorten op te vangen, wat de krapte verder versterkt.²¹ Heyma et al. noemen verschillende oplossingsrichtingen, waaronder het aantrekkelijker maken van technische beroepen – ook voor vrouwen – en het investeren in arbeidsbesparende procesinnovatie. Het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA) vult deze maatregelen aan met het stimuleren van technische opleidingen onder Nederlandse jongeren en het aantrekken van buitenlands talent (Bakens et al., 2023). Volgens het ROA houdt de krapte in de technische sector nog zeker tot 2028 aan.

De arbeidsmarktkrapte hangt samen met hogere personeelskosten, die vooral sinds 2020 sterk zijn gestegen (zie Figuur B.2). Rond 2021 zorgde de hoge inflatie aanvankelijk voor een geleidelijke stijging van de loonkosten, maar sindsdien zijn deze fors opgelopen. Opvallend is dat vooral de personeelskosten anders dan loon tijdens deze periode van hoge inflatie nog sterker zijn gestegen.

¹⁹ Deze indicator berekent de spanning op de arbeidsmarkt door het geschatte aantal openstaande vacatures te delen door het aantal personen dat op hetzelfde moment korter dan zes maanden een WW-uitkering ontvangt (UWV, 2025).

²⁰ Dit wordt getypeerd door een hoger aandeel in hoger-opgeleiden, maar een lager aandeel in praktischere mbo-2- en mbo-3-studenten (zie Figuur B.1).

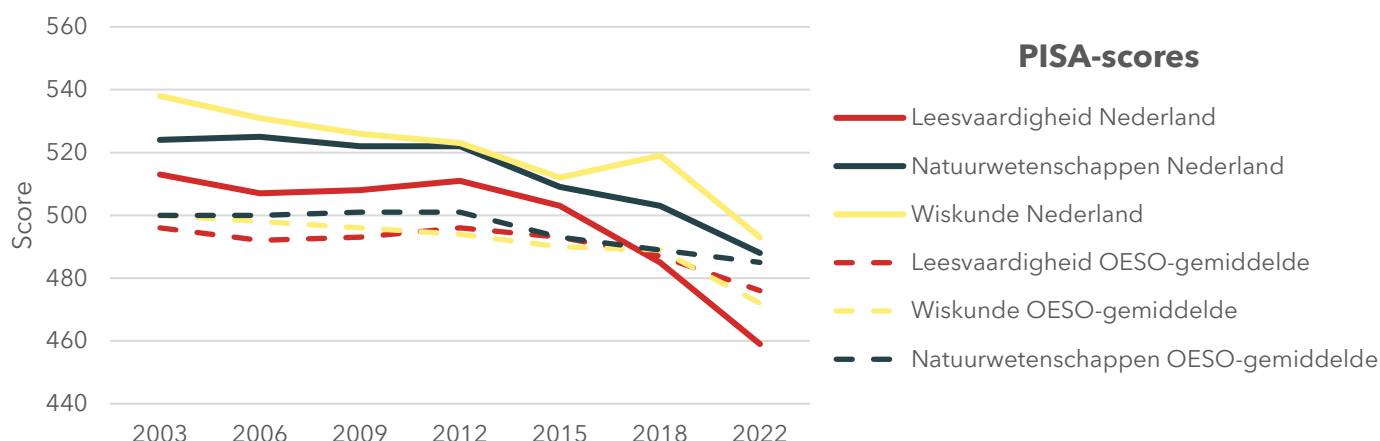
²¹ De Beveridge-curve is een economische theorie waarbij er een negatieve relatie is tussen werkloosheid en het aantal vacatures. Een uitwaartse verschuiving binnen deze curve wijst op een mismatch tussen vraag en aanbod van bijvoorbeeld vaardigheden (Eurostat, 2025e).

Aanwezigheid van talent - Onderwijs

De kwaliteit van het onderwijs bepaalt in belangrijke mate het vermogen van Nederland om talent te ontwikkelen en te behouden. Een sterk onderwijssysteem levert goed opgeleide jongeren, stimuleert innovatie en versterkt de productiviteit van de beroepsbevolking. Onderwijs vormt daarmee een essentiële pijler onder een aantrekkelijk ondernemingsklimaat. Om de ontwikkelingen van de onderwijskwaliteit en -prestaties over de tijd te volgen, wordt vaak gebruikgemaakt van internationale vergelijkingen zoals PISA-scores. Dit onderzoek van de OESO meet elke drie jaar in hoeverre 15-jarige leerlingen kennis en vaardigheden toepassen in lezen, wiskunde en natuurwetenschappen. De PISA-scores laten zien hoe goed het Nederlandse onderwijs jongeren voorbereidt op complex probleemoplossend vermogen en leren. Daarmee geven ze inzicht in de toekomstige beschikbaarheid en kwaliteit van talent op de arbeidsmarkt, een kernvoorwaarde voor een sterk ondernemingsklimaat.

De PISA-scores van Nederlandse leerlingen dalen al jaren (zie Figuur 4.2). Tussen 2003 en 2012 namen vooral de resultaten voor wiskunde af, terwijl de resultaten voor leesvaardigheid en natuurwetenschappen stabiel bleven. In de periode 2012-2015 daalden de scores op alle drie de domeinen. Daarna verslechterden leesvaardigheid en natuurwetenschappen verder, en zakte ook wiskunde na een korte opleving opnieuw. Het OESO-gemiddelde daalde eveneens tussen 2003 en 2022. Waar Nederland in 2003 op alle domeinen nog boven dit gemiddelde presteerde, liggen de Nederlandse scores nu dicht bij het OESO-gemiddelde en blijft leesvaardigheid sinds 2018 zelfs achter.

Figuur 4.2 Sinds 2018 zijn de leesvaardigheden van Nederlandse tieners onder het OESO-gemiddelde gezakt

Bron: Ministerie van OCW (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

De ontwikkeling van leerprestaties hangt mogelijk samen met de middelen die in het onderwijs worden geïnvesteerd. Na een piek rond 2010 van de overheidsuitgaven ten opzichte van het bbp bleven de uitgaven enkele jaren stabiel, maar sinds 2021 is een duidelijke afname zichtbaar (zie Figuur B.3).²² Het aandeel van de onderwijsuitgaven in het bbp nam af van ruim 6 procent naar circa 5,5 procent in 2023. Daarmee groeien de onderwijsuitgaven minder snel dan de economie. Dat betekent echter niet dat er in absolute zin minder aan onderwijs wordt besteed: in absolute termen bleven de overheidsuitgaven in diezelfde periode stijgen (zie opnieuw Figuur B.3).

²² Inclusief uitgaven door huishoudens (denk aan kinderopvangtoeslag, boeken en openbaar vervoer), bedrijven (denk aan uitgaven aan stagiairs) en het buitenland (denk aan uitgaven van buitenlandse organisaties).

Nederland is een aantrekkelijke bestemming voor starters met minimaal een bachelordiploma. De aanwezigheid van talent wordt niet alleen bepaald door binnenlandse ontwikkeling, maar ook door het aantrekken van afgestudeerden uit het buitenland. De *'Footloose Index'* van The Economist (2025) toont dat Nederland de afgelopen jaren consequent binnen de top 20 van meest aantrekkelijke landen voor afgestudeerden blijft: van plaats 27 (2011/2013) naar plaats 10 (2014/2015) naar plaats 14 (2016/2018) en naar plaats 17 (2022/2024) binnen de ranking. Internationale studenten die in Nederland afstuderen blijven ook steeds vaker een aantal jaar hangen. Van de afgestudeerden uit collegejaren 2006/2007 tot en met 2015/2016 bleef 46 procent minimaal een jaar in Nederland wonen en 24 procent minimaal vijf jaar (Elfferich, 2022). Van de afgestudeerden uit collegejaren 2013/2014 tot en met 2018/2019 bleef minimaal 42 procent nog een jaar in Nederland wonen en 25 procent minimaal vijf jaar. Voor 2020 tot en met 2022 lagen deze percentages nog hoger (Arat, Slappendel-Henschen & Pronk, 2025).

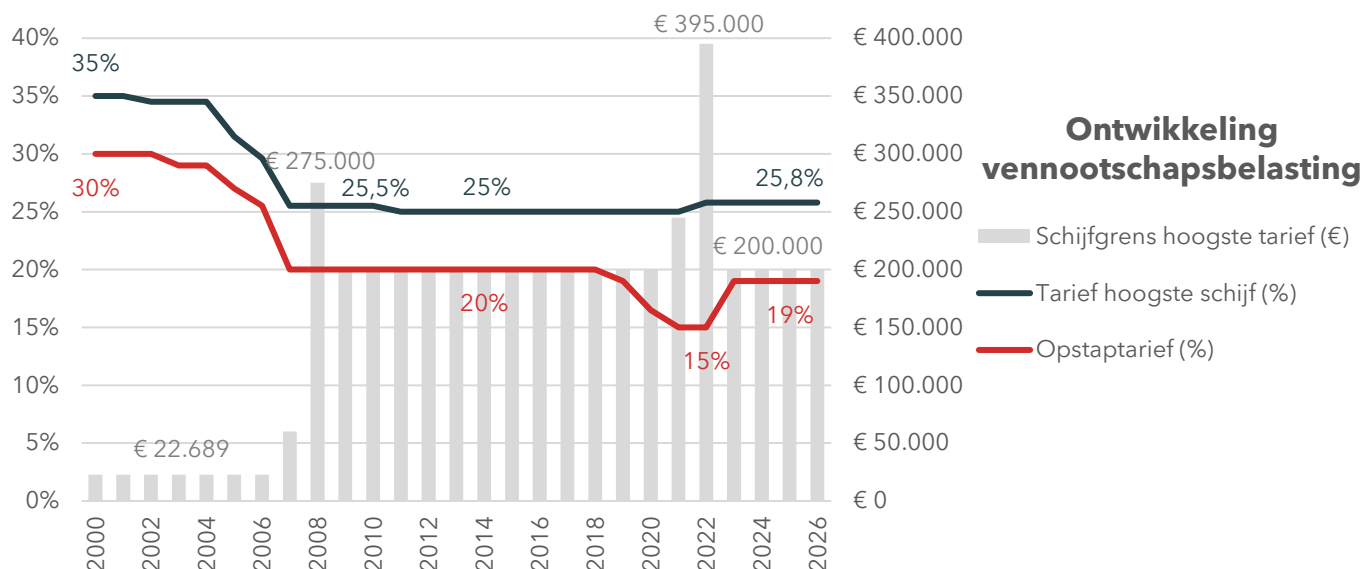
Belastingklimaat - Fiscale stabiliteit

Fiscale stabiliteit bevordert een voorspelbaar en aantrekkelijk ondernemingsklimaat en speelt een belangrijke rol bij investeringsbeslissingen van bedrijven. Bedrijven varen wel bij duidelijke en betrouwbare regels die zekerheid bieden over toekomstige lasten en rendementen. Een stabiel belastingstelsel versterkt het vertrouwen van investeerders, stimuleert langetermijnbeslissingen en maakt Nederland aantrekkelijk als vestigingsland. Wanneer fiscale regels daarentegen vaak veranderen of onduidelijk zijn, neemt de onzekerheid toe en kunnen investeringen vertragen of uitblijven.

De tarieven voor de vennootschapsbelasting (Vpb) voor 2026, die met Prinsjesdag 2025 bekend zijn geworden, blijven onveranderd ten opzichte van 2023. Het stelsel voor belastingheffing op bedrijfswinsten is echter sinds het begin van deze eeuw regelmatig aangepast (zie Figuur 4.3).²³ Het algemene Vpb-tarief daalde tussen 2000 en 2004 van bijna 35 procent naar 25,5 procent. Vanaf 2007 bleef het tarief grotendeels stabiel, met een tijdelijke daling naar 25 procent in 2011. In 2021 steeg het tarief weer naar 25,8 procent, het niveau dat ook in 2026 van kracht blijft. Tariefveranderingen gingen vaak gepaard met aanpassingen in de schijfgrens. Het opstarttarief van de Vpb, bedoeld voor mkb'ers, volgde een vergelijkbaar patroon. Dit tarief daalde van 30 procent in 2000 naar 20 procent en uiteindelijk 19 procent in 2026, met uitzondering van de periode tijdens de coronacrisis. Toen werd het verlaagd tot 16,5 procent in 2020 en 15,0 procent in 2021 en 2022, terwijl het hogere tarief juist toenam. Ook de schijfgrens, de drempel waaronder het lagere Vpb-tarief geldt, is destijds verhoogd. Hierdoor viel een groter deel van de bedrijfswinsten onder het lagere tarief. Tussen 2000 en 2006 werden enkel winsten onder de 22.689 euro belast met het lagere tarief. Daarna is dit gestegen naar 275.000 euro in 2008, en terug naar 200.000 euro. Tot aan de coronapandemie bleef dit ongewijzigd. Pas in 2021 steeg de grens tot 245.000 euro en in 2022 steeg deze verder naar 395.000 euro. Daarna is de grens terug bewogen naar de 200.000 euro, het niveau dat ook in 2026 geldt.

²³ Zie Badir et al. (2021) in economenvakblad ESB voor een uitgebreidere analyse. Zie voor alle wijzigingen omtrent de Vpb: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0002672/2024-01-01/0/informatie#tab-wijzigingenoverzicht>.

Figuur 4.3 Sinds 2023 zijn de Vpb-tarieven constant

Bron: Badir et al. (2021), Belastingdienst (n.d.), KvK (2024) & OESO (n.d.-c), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Noot: In 2007 tijdelijk drie schijven: 20% (<€25.000), 23,5% (€25.000-€60.000) en 25,5% (vanaf €60.000). Verder geen correctie voor aftrekposten. Waarden in 2026 gebaseerd op belastingplan zoals gepresenteerd op Prinsjesdag 2025, te vinden op KvK (2025).

De Nederlandse aanpassingen in tarieven en schijfgrenzen passen in een internationaal patroon. Ook andere landen voeren met regelmaat belastinghervormingen door (zie bijvoorbeeld OECD, 2025, in de macroanalyse, of Nicodeme et al., 2018). Aanpassingen in de schijfgrenzen, grondslagverbreding en tariefverlaging houden elkaar daarbij doorgaans in balans (Adviescommissie belastingheffing van multinationals, 2020).²⁴ Bedrijven hechten groot belang aan stabiliteit en voorspelbaarheid van fiscale regelgeving. Dit beperkt de risico's en versterkt het vertrouwen van binnenlandse en buitenlandse investeerders. De (perceptie van) stabiliteit wordt naast werkelijk doorgevoerde aanpassingen mogelijk ook sterk beïnvloed door aangekondigde aanpassingen die al dan niet worden teruggedraaid. Dat speelde recent onder meer bij de versoering van de 30%-regeling, de afschaffing en (gedeeltelijke) herinvoering van de aandelen inkoopfaciliteit en de verhoging van de bankenbelasting. Ook de aanpassing van de bedrijfsopvolgingsregeling (BOR) naar aanleiding van de evaluatie van het CPB (2022) kan bij bedrijven tot onzekerheid hebben geleid. Uit Hoofdstuk 2 blijkt dat de waardering van bedrijven voor het belastingklimaat is gedaald. Bedrijven die (gedeeltelijke) verplaatsing van activiteiten naar het buitenland overwegen, zijn bovendien – zij het in beperkte mate – negatiever over deze dimensie. Deze ontwikkeling hangt niet direct samen met de recente Vpb-ontwikkeling.

Faciliterende wetgeving - Regeldruk

Regeldrukkosten tonen hoeveel tijd en middelen bedrijven besteden aan het naleven van wet- en regelgeving, waarbij hoge administratieve lasten innovatie en groei kunnen afremmen, vooral bij kleinere bedrijven met beperkte schaalvoordelen. Een voorspelbaar en werkbaar regelgevingskader verlaagt deze kosten, vergroot de wendbaarheid van ondernemingen en versterkt het vertrouwen in de uitvoerbaarheid van beleid. De Regeldrukmonitor meet de netto wijziging in de regeldruk in euro's per jaar. De regeldruk kan door nieuwe wet- en regelgeving zowel toe- als afnemen en eenmalig (regeldruk die eenmalig optreedt, vaak bij invoering van nieuwe

²⁴ Enkele maatregelen die van invloed zijn (geweest) op de grondslag van de Vpb zijn bijvoorbeeld beperking verliesverrekening, beperking op afschrijving van gebouwen, beperking van de renteaftrek etc.

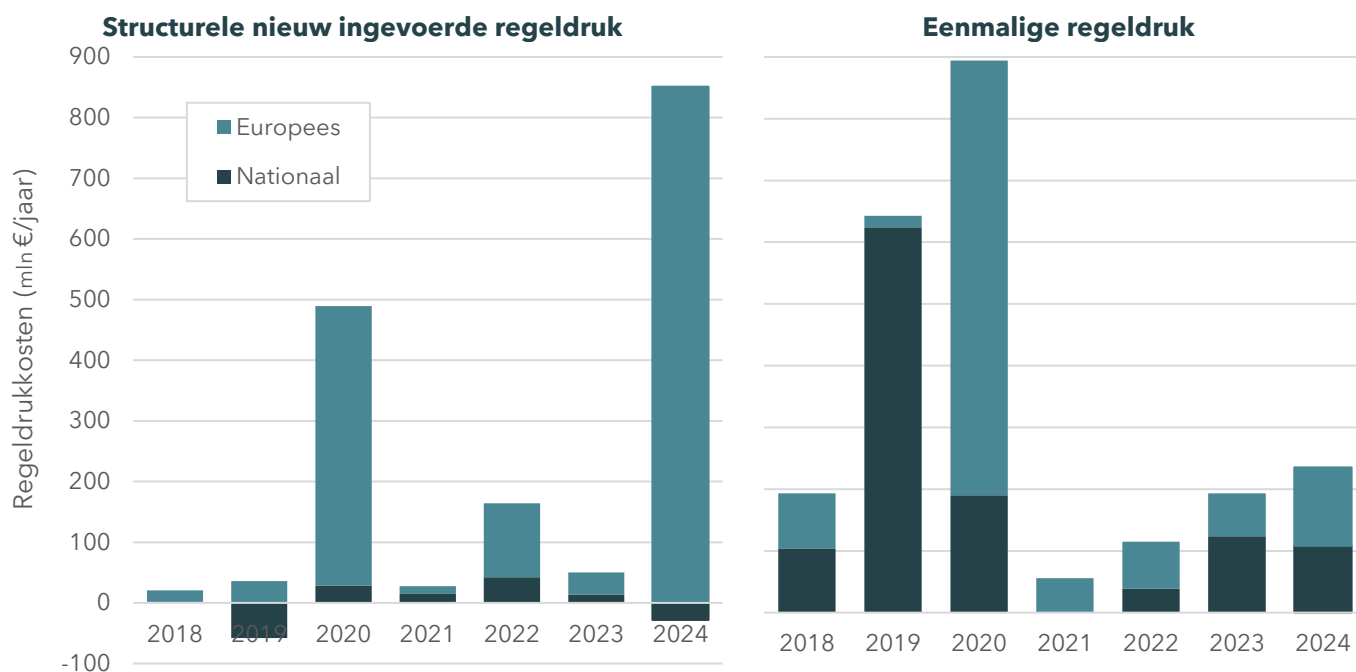
wet- en regelgeving) of structureel (die zich blijft voordoen zolang de wet- en regelgeving van kracht is) van aard zijn. De bedrijfsbeoordeling van de dimensie *faciliterende wetgeving* is de afgelopen jaren verslechterd. Bedrijven die (gedeeltelijk) overwegen hun activiteiten naar het buitenland te verplaatsen, zijn hierover in beperkte mate negatiever (zie Hoofdstuk 2).

De cijfers van de Regeldrukmonitor zijn voor 2025 nog niet geüpdatet, maar de gegevens voor 2024 zijn inmiddels definitief vastgesteld. De vorig jaar gerapporteerde cijfers wijken nauwelijks af van de definitief vastgestelde cijfers.

Sinds 2018 is de regeldruk vrijwel ieder jaar gestegen (zie Figuur 4.4). De structurele regeldrukkosten zijn vanaf 2018 toegenomen met netto 1.538 miljoen euro. Dat bestaat uit een netto toename met 1,5 miljard euro als gevolg van Europese regelgeving en een netto toename met iets meer dan 15,5 miljoen euro door nationale regelgeving. In deze periode was er sprake van een netto toename van 2,3 miljard euro aan eenmalige regeldrukkosten, waarvan 1,1 miljard euro als gevolg van Europese regelgeving en 1,2 miljard euro door nationale regelgeving. De toename van de structurele regeldruk komt dus met name door (implementatie van) Europees beleid, terwijl eenmalige regeldrukkosten overwegend op nationaal beleid volgen.

De jaar-op-jaar stijgingen in de regeldruk zijn vaak te herleiden tot één of enkele nieuw ingevoerde regel(s). Zo is de EU-gerelateerde stijging in de structurele regeldrukkosten van 851 miljoen euro in 2024 volledig terug te voeren op één Europese regeling met reductiemaatregelen voor het verminderen van gebruik van kunststof drinkbekers en voedselverpakkingen. In 2018 is de grote stijging te wijten aan de verplichting om Bijna Energieneutrale Gebouwen (BENG) te bouwen, waarvan de regeldrukkosten geschat worden op 441 miljoen euro per jaar.

Figuur 4.4 Terwijl de eenmalige regeldruk lijkt afgenomen is in 2024 de structurele regeldruk sterk gestegen

Bron: Ministerie van Economische Zaken (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

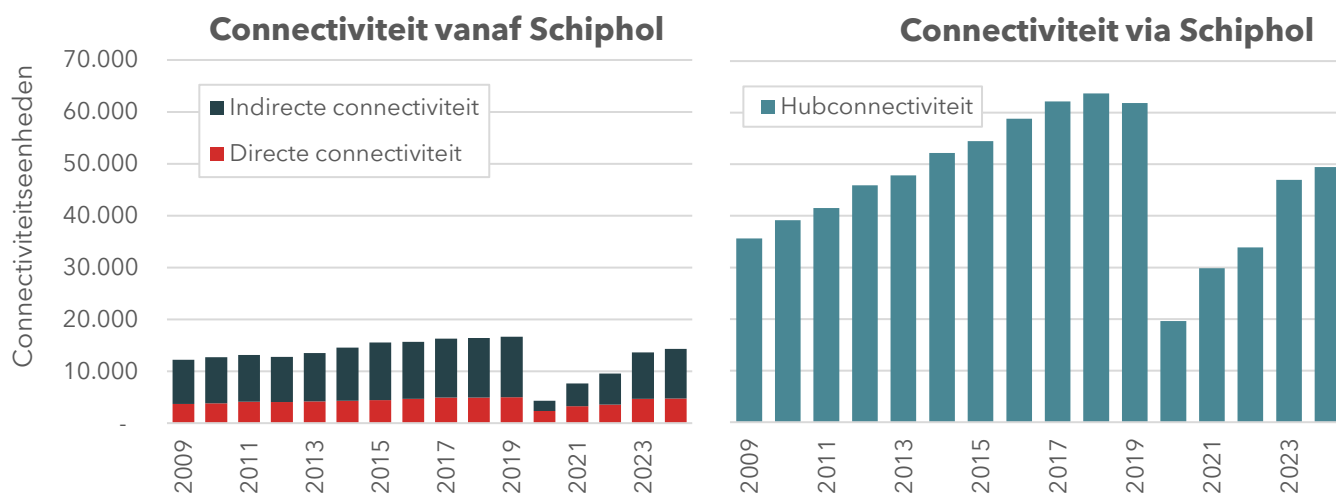
Fysieke infrastructuur - Internationale bereikbaarheid

De internationale bereikbaarheid vergemakkelijkt de toegang tot globale markten en handel, en speelt een rol in het aantrekken van (internationaal) talent. Wanneer passagiers en vracht snel tegen lage kosten meerdere

bestemmingen kunnen bereiken, zijn internationaal georiënteerde bedrijven sneller geneigd zich op die locatie te vestigen. Het economische belang van bereikbaarheid neemt toe door verdere globalisering, al lijkt diezelfde globalisering in het huidige geopolitieke klimaat deels te vertragen. Internationale bereikbaarheid wordt vaak uitgedrukt in termen van connectiviteit: het gemak waarmee economische clusters zijn verbonden met andere internationale netwerken (Vereniging Deltametropool, n.d.). De twee grootste logistieke knooppunten van Nederland – Schiphol Airport en de haven van Rotterdam – vormen de kern van deze connectiviteit (Invest in Holland, n.d.). Zij liggen mogelijk aan de basis van de stabiele hoge waardering van bedrijven op de dimensie fysieke infrastructuur (zie Paragraaf 2.2). De connectiviteit van Schiphol wordt benaderd in de Monitor Netwerkkwaliteit (Behrens & Jongeling, 2025). De connectiviteit van de haven van Rotterdam kan in eerste instantie worden benaderd door te kijken naar het aandeel van de containerlijnvaartdiensten waarvoor Rotterdam de eerste of laatste aanloophaven is. Welke havens als eerste of laatste aanloophaven fungeren is van belang voor importeurs en exporteurs omdat het van directe invloed is op de snelheid waarmee zij goederen kunnen vervoeren. Hierbij wordt de transittijd geminimaliseerd om zo de houdbaarheid van bederfelijke producten te verlengen. Ten tweede kan er gekeken worden naar vervoerde zeevracht.

De internationale connectiviteit van Nederland via Schiphol herstelt verder, al vakt de groei af ten opzichte van eerdere jaren. Tussen 2023 en 2024 stijgt de directe connectiviteit vanaf Schiphol met 7 procent, tegenover 51 procent in het voorgaande jaar (zie Figuur 4.5). Het niveau in 2024 ligt nog 6 procent onder dat van vóór de pandemie, maar inmiddels boven het niveau van 2016. De indirecte connectiviteit groeide met 2 procent, aanzienlijk minder dan de 7 procent groei een jaar eerder. In 2024 ligt dit niveau nog 17 procent onder het pre-pandemische niveau. Ook de hubconnectiviteit – de overstapfunctie van Schiphol – groeide minder sterk. Tussen 2023 en 2024 groeide de hubconnectiviteit met 5 procent, waar dit percentage tussen 2022 en 2023 nog gelijk was aan 39 procent. Het niveau hubconnectiviteit in 2024 ligt daarmee 20 procent onder het niveau van 2019.

Figuur 4.5 De groei in Schiphol-connectiviteit vakt af sinds de COVID-pandemie

Bron: Behrens & Jongeling (2025) *Monitor Netwerkkwaliteit*, bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Noot: Gemeten in connectiviteitseenheden – het wekelijkse aantal verbindingen gewogen naar de kwaliteit van de verbinding, waarbij directe vluchten zwaarder wegen dan vluchten met een overstap en daarmee extra reistijd. Zie Behrens & Jongeling (2025) voor een uitgebreide toelichting van de achterliggende methodiek.

Het afvlakkende herstel past in een bredere internationale trend: in vergelijking met de luchthavens in Parijs, Dubai, Frankfurt, Istanbul en London is de ontwikkeling in Schiphol niet uniek. Het herstel in (in)directe connectiviteit en hubconnectiviteit sinds COVID-19 vlakt voor alle luchthavens af. In Istanbul is de directe connectiviteit zelfs gedaald ten opzichte van dezelfde periode een jaar eerder, terwijl in Frankfurt zowel de directe connectiviteit als de hubconnectiviteit zijn afgenomen (Behrens & Jongeling, 2025).

Rotterdam is de meest populaire eerste aanloophaven van Noordwest-Europa en wint ook aan populariteit als laatste aanloophaven. De drie grootste containerhavens van Europa – Rotterdam, Antwerpen-Brugge en Hamburg – bevinden zich in Noordwest-Europa en vormen al jaren de absolute top, met een duidelijk verschil ten opzichte van andere havens. Daarnaast behoren ook Bremerhaven en Le Havre-Rouen-Paris tot de top tien in 2024 (Notteboom, 2024). Figuur B.4 laat zien welk aandeel van de containerlijnvatdiensten in Noordwest-Europa elke haven gebruikt als eerste of laatste aanloophaven. In 2024 gebruikt 39 procent van de binnenkomende vrachtschepen, waaronder die van de drie grootste Europese havens, Rotterdam als eerste aanloophaven. Het aandeel schepen dat Rotterdam als laatste aanloophaven gebruikt ligt met 12 procent aanzienlijk lager. Antwerpen (31 procent) en Le Havre (28 procent) zijn in 2024 populairdere laatste aanloophavens.

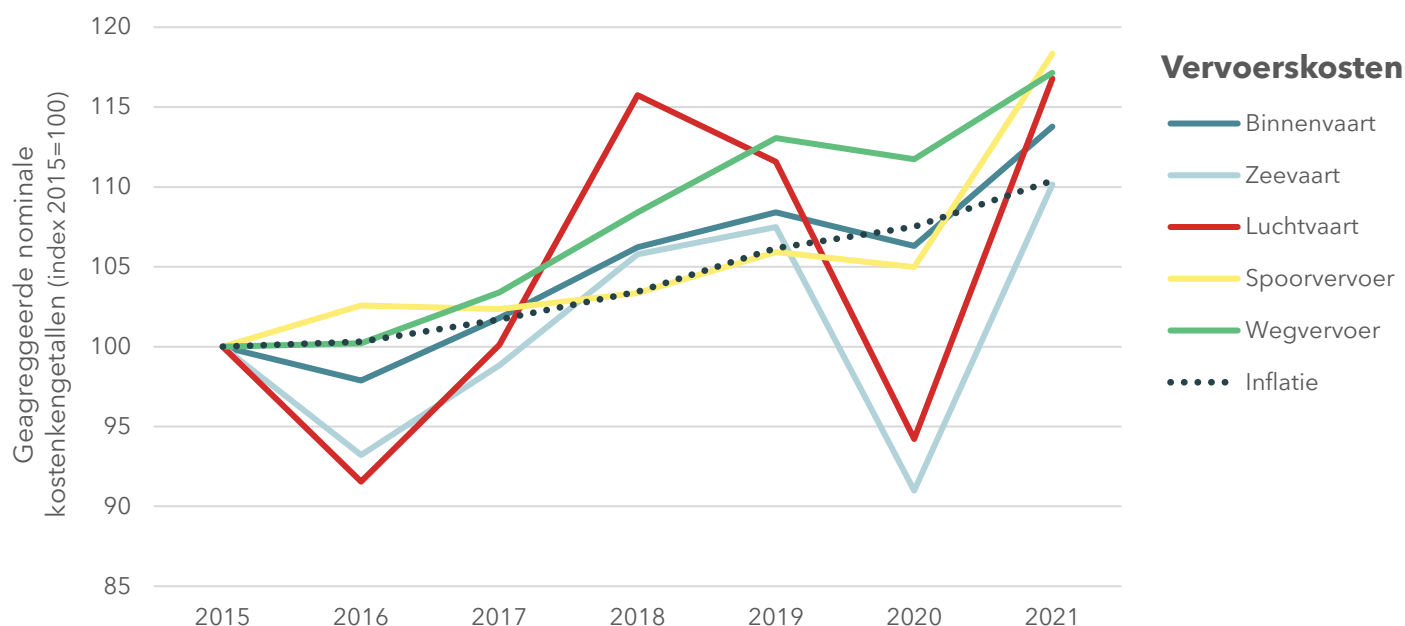
Rotterdam blijft ondanks een afname in vervoerd gewicht de grootste containerhaven van Europa in 2024 (Notteboom, 2024). De hoeveelheid vervoerde zeevracht is in 2023 gedaald met 7,6 procent ten opzichte van 2022 (zie Figuur B.5). Dat is opvallend, aangezien de jaarlijkse daling sinds 1998 – met uitzondering van 2009 en 2020 – nooit groter was dan 2,4 procent. Deze ontwikkeling is zichtbaar in de gehele top-3 van containerhavens in de EU in 2023. Slechts enkele zeehavens zagen tussen 2022 en 2023 een groei: Gdansk, Gioia Tauro en Piraeus. De haven van Rotterdam verwachtte een daling in het totale vervoerde gewicht van ongeveer 1,25 miljoen ton, te danken aan de Rode Zee-crisis (Havenbedrijf Rotterdam, 2024). Deze crisis had ook een Europa-breed effect op havens met grote vertragingen als gevolg. Verder wordt de daling toegeschreven aan een breed scala aan economische en geopolitieke oorzaken, zoals lagere consumptie, lagere Europese productie en de Russisch-Oekraïense oorlog (Container News, 2024). In 2024 vlakke de daling weer af.

Fysieke infrastructuur - Binnenlandse vervoerkosten

De kosten van vervoer beïnvloeden direct de waardering van bedrijven voor de Nederlandse infrastructuur en bepalen in welke mate zij daarvan gebruikmaken. Het Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (KiM, 2023) berekent kostenkengetallen voor het goederenvervoer, gebaseerd op de bedrijfseconomische kosten van goederenvervoerders, als proxy voor de gegeneraliseerde kosten van vervoer middels verschillende modaliteiten. Deze kengetallen kunnen onder andere gebruikt worden voor beleid, bijvoorbeeld door te kijken naar de concurrentiekracht van het goederenvervoer.

Tussen 2015 en 2021 stijgen de kostenkengetallen voor alle vijf vervoermodaliteiten, met enkele tijdelijke schommelingen (zie Figuur 4.6). Met name luchtvaart en zeevaart vertonen sterke fluctuaties, variërend van een daling van circa 15 procent tot een stijging van ruim 20 procent. Deze modaliteiten zijn bijzonder gevoelig voor internationale schokken zoals de coronapandemie, sterk gestegen energieprijzen en de oorlog in Oekraïne (KiM, 2023). Na de coronacrisis stijgen de gegeneraliseerde kosten voor het spoorvervoer ver boven de inflatie uit. Daarmee is dit het snelst in kosten gestegen vervoermiddel ten opzichte van 2015 (+18,3 procent). Wegvervoer (+17,1) en luchtvaart (+16,8) zitten hier niet ver onder. Ook binnenvaart stijgt sneller dan de inflatie (+13,8 tot 2021). Alleen zeevaart lijkt een fractie langzamer te stijgen in kosten (+10,1 tot 2021) dan de algehele inflatie (+10,4).

Figuur 4.6 Kosten voor vervoer in het binnenland stijgen sneller dan inflatie

Bron: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (KiM, n.d.), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Noot: Gemiddelde kosten per voertuigtype per goederensoort voor goederenvervoer, geaggregeerd tot vervoersort.

Digitale infrastructuur - Digitale connectiviteit

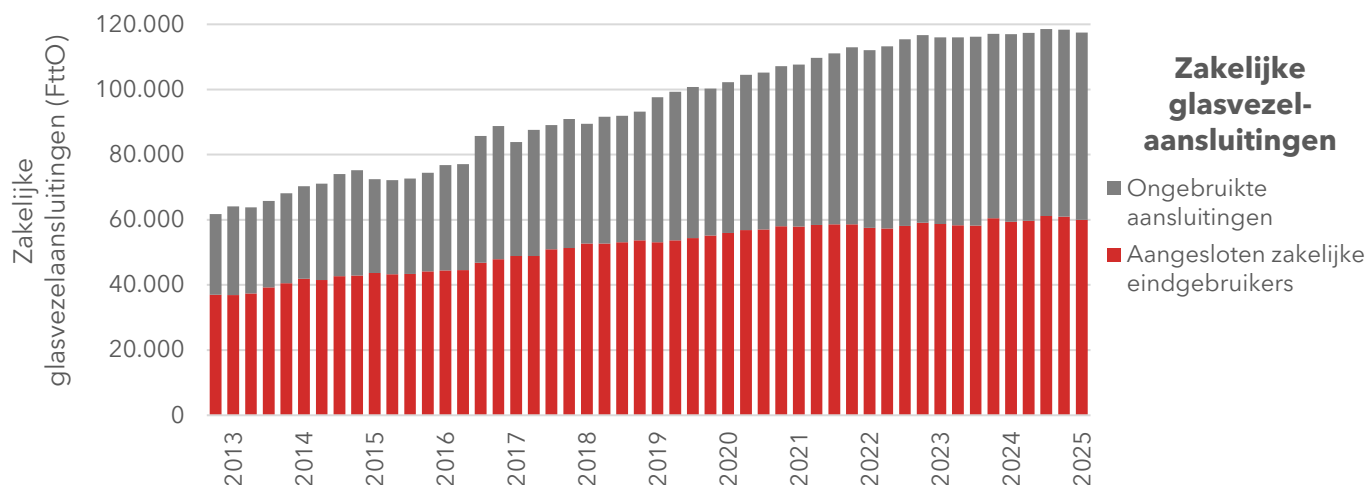
Een goede digitale connectiviteit, ondersteund door een snel internetnetwerk, is een belangrijke randvoorwaarde voor een goede digitale infrastructuur. Het stimuleert onder andere de adoptie van innovatieve technologieën (zoals AI, *Internet of Things*, bigdata-analyse etc.) en de digitale transformatie binnen bedrijven.

Eén indicator voor de digitale infrastructuur is door te kijken naar de toegang van bedrijven tot snelle telecomnetwerken.²⁵ Zowel het aantal zakelijke glasvezelaansluitingen via het vaste netwerk – *Fibre to the Office* (FttO) – als de snelheid van internetverbindingen namen de afgelopen tien jaar sterk toe. Tussen begin 2015 en begin 2025 stijgt het aantal aansluitingen van 72.465 naar 117.468, een toename van 62 procent (zie Figuur 4.7).²⁶ Ten opzichte van begin 2024 is er een kleine groei, maar ten opzichte van eind 2024 daalt het aantal zakelijke FttO-netwerken begin 2025 met 0,7 procent. Het aantal aangesloten zakelijke eindgebruikers stijgt ook ten opzichte van begin 2024 met 1,0 procent, maar daalt ten opzichte van eind 2024 met 1,7 procent. De ongebruikte aansluitingen vertonen een tegenovergestelde trend: deze dalen ten opzichte van begin 2024 met 0,1 procent, maar stijgen ten opzichte van eind 2024 met 0,3 procent. Het aandeel aangesloten zakelijke gebruikers ten opzichte van de ongebruikte aansluitingen wordt dan ook steeds kleiner over de jaren (zie Figuur B.6). Het aandeel van bedrijven met internetsnelheden via de vaste kabel van minimaal 100Mb/s, snel internet, vertoont ook een groeiende trend (zie Figuur B.7). Waar in 2011 het aandeel van de mkb-bedrijven nog 6 procent was, is dit in 2024 al 77 procent. Voor het grootbedrijf was dit aandeel in 2011 nog 22 procent en in 2024 zelfs 93 procent.

²⁵ In de 'Staat van de Digitale Infrastructuur' wordt de digitale infrastructuur als een samenhangend ecosysteem van telecomnetwerken, datacentra, cloudtoegang, digitale vaardigheden en cybersecurity (ministerie van EZ, 2024) gezien. De zakelijke internetsnelheid is één (deel)indicator hiervan.

²⁶ Bij FttO wordt het netwerk specifiek aangelegd voor een bepaalde locatie en daardoor niet gedeeld met anderen.

Figuur 4.7 De groei in het aantal zakelijke glasvezelaansluitingen vakt de afgelopen jaren af

Bron: ACM (2025) Telecommonitor, bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Naast snelle digitale connectiviteit wordt de weerbaarheid tegen cyberdreigingen steeds belangrijker. Die bepaalt in welke mate een land aanvallen kan voorkomen en adequaat kan afhandelen. Sinds 2024 monitort de e-Governance Academy Foundation (EGA, n.d.) de cyberweerbaarheid via de *National Cyber Security Index*. De index brengt aan de hand van 49 indicatoren verdeeld over 12 capaciteitsgebieden in kaart hoe goed landen zijn voorbereid op cyberdreigingen. Deze gebieden omvatten onder meer cybersecuritybeleid, reactie op cyberincidenten, dreigingsanalyse en bewustwording. Elk land behaalt per indicator een score die samen leidt tot een totaalscore tussen nul en honderd procent. In 2024 behaalde Nederland een score van 82 procent. Op de thema's 'opleiding en professionele ontwikkeling', 'bescherming van persoonsgegevens', 'reactie op cyberincidenten' en 'militaire cyberverdediging' scoort Nederland de volle 100 procent. Het thema dat het laagst scoort is 'onderzoek en ontwikkeling', met slechts 50 procent. Andere aandachtspunten zijn 'crisismanagement' (56 procent) en 'bijdrage aan wereldwijde cyberveiligheid' (67 procent). Alle overige thema's scoren minimaal 75 procent. Deze bevindingen zijn in lijn met de hoge waardering die bedrijven geven aan de Nederlandse digitale infrastructuur in Paragraaf 2.2.

Kwaliteit van leven - Brede welvaart

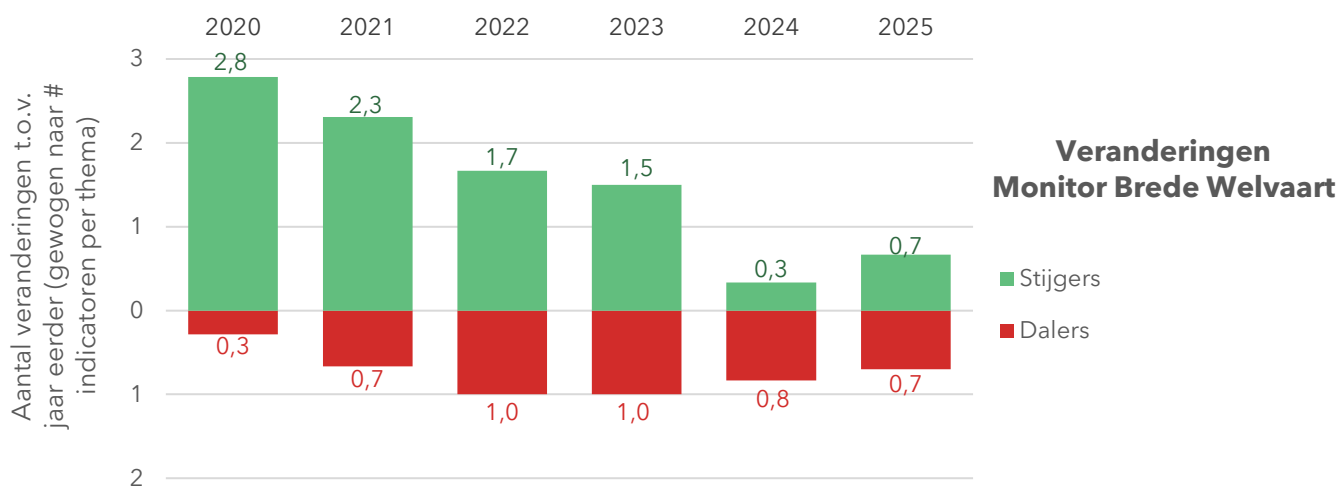
Brede welvaart en ondernemingsklimaat versterken elkaar wederzijds. Een goed functionerend ondernemingsklimaat maakt een hogere brede welvaart mogelijk (zie conceptueel model in Figuur 1.1). Tegelijkertijd kan een hoge brede welvaart ook bijdragen aan het ondernemingsklimaat, bijvoorbeeld door een prettige vestigingsplaats te bieden voor internationaal talent. Nederland scoort al jaren goed op deze dimensie (zie Paragraaf 2.2).

De ontwikkeling van de brede welvaart vertoont in 2025 een stabilisatie na een periode van groei en een recente daling. Figuur 4.8 toont het aantal van stijgende en dalende thema's binnen de Monitor Brede Welvaart van het CBS (2025e).²⁷ Vanaf de start van de monitor in 2020 tot en met 2023 was sprake van een netto groei. In 2024 vond er

²⁷ Het CBS meet sinds 2020 de brede welvaart in Nederland. Voor de brede welvaart hier en nu gaat het om acht achterliggende thema's: subjectief welzijn, materiële welvaart, gezondheid, arbeid & vrije tijd, wonen, samenleving, veiligheid en milieu. Ieder van deze thema's wordt gemeten met twee tot zeven indicatoren. Om te monitoren of de brede welvaart over de tijd toe- of afneemt analyseren we het aantal indicatoren dat per jaar verbetert dan wel verslechtert, gewogen naar het aantal indicatoren binnen een thema. Op deze manier tellen de acht thema's even zwaar. Eén enkele indicator die verandert vergeleken met het voorgaande jaar is daarmee goed voor 0,14 (1/7 indicatoren per thema) tot

voor het eerst een netto daling in de brede welvaart plaats, met dalingen op de thema's veiligheid (-0,5; slachtofferschap), milieu (-0,2; milieuproblemen) en arbeid & vrije tijd (-0,2; opleidingsniveau). Dit jaar is het aantal stijgers gelijk aan het aantal dalers: een stijging van 0,7 tegenover een daling van 0,7, waardoor de 'netto' stand uitkomt op zo goed als nul. De stijgingen waren te vinden bij materiële welvaart (+0,5; individuele consumptie) en samenleving (+0,2; vertrouwen in instituties). Tegelijkertijd verslechterden veiligheid (-0,5; slachtofferschap) en milieu (-0,2; milieuproblemen). Deze verslechtingen zagen we ook in 2024 met als enig verschil dat er toen ook een daling te vinden was in arbeid & vrije tijd (opleidingsniveau).

Figuur 4.8 Na een meerderheid aan dalers in 2024, is in 2025 het aantal stijgers en dalers weer gelijk

Bron: CBS (2020-2025) Monitor Brede Welvaart, bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Noot: Gewogen naar het aantal indicatoren per thema (bijvoorbeeld 2 indicatoren betekent 0,5 per indicator) exclusief de indicator voor bbp die tot en met 2022 werd meegenomen.

Financieringsmogelijkheid - 'Financieringsgat'

Het financieringsgat weerspiegelt in hoeverre bedrijven met een financieringsbehoefte daadwerkelijk toegang krijgen tot kapitaal, en vormt daarmee een belangrijke graadmeter voor groei, innovatie en productiviteit. Een klein financieringsgat duidt op een goed functionerende kapitaalmarkt waarin ondernemingen – groot en klein – de middelen vinden om te investeren in uitbreiding, verduurzaming en digitalisering. Een groot gat daarentegen belemmert ondernemerschap en beperkt de economische dynamiek die essentieel is voor een weerbare economie.

Het financieringsgat voor mkb'ers is in 2024 het kleinst sinds de start van de meting in 2018 (zie Figuur 4.9). Slechts 9,1 procent van de mkb'ers had een financieringsbehoefte die niet resulteerde in een succesvolle aanvraag.²⁸ Het aandeel mkb'ers met een financieringsbehoefte bleef de afgelopen drie jaar stabiel en ligt lager dan vóór de COVID-periode: 16,2 procent in 2024 tegenover 19,6 procent in 2019.²⁹ Daarnaast is het aandeel mkb'ers met een succesvolle aanvraag in 2024 op het hoogste niveau sinds de pandemie, met 7,1 procent van alle mkb'ers. Dat is een stijging van 2,3 procentpunt ten opzichte van 2023. Deze ontwikkeling verklaart het kleiner wordende financieringsgat. Daar staat tegenover dat het aandeel mkb'ers dat na oriëntatie daadwerkelijk een aanvraag indient de afgelopen drie jaar historisch laag is.

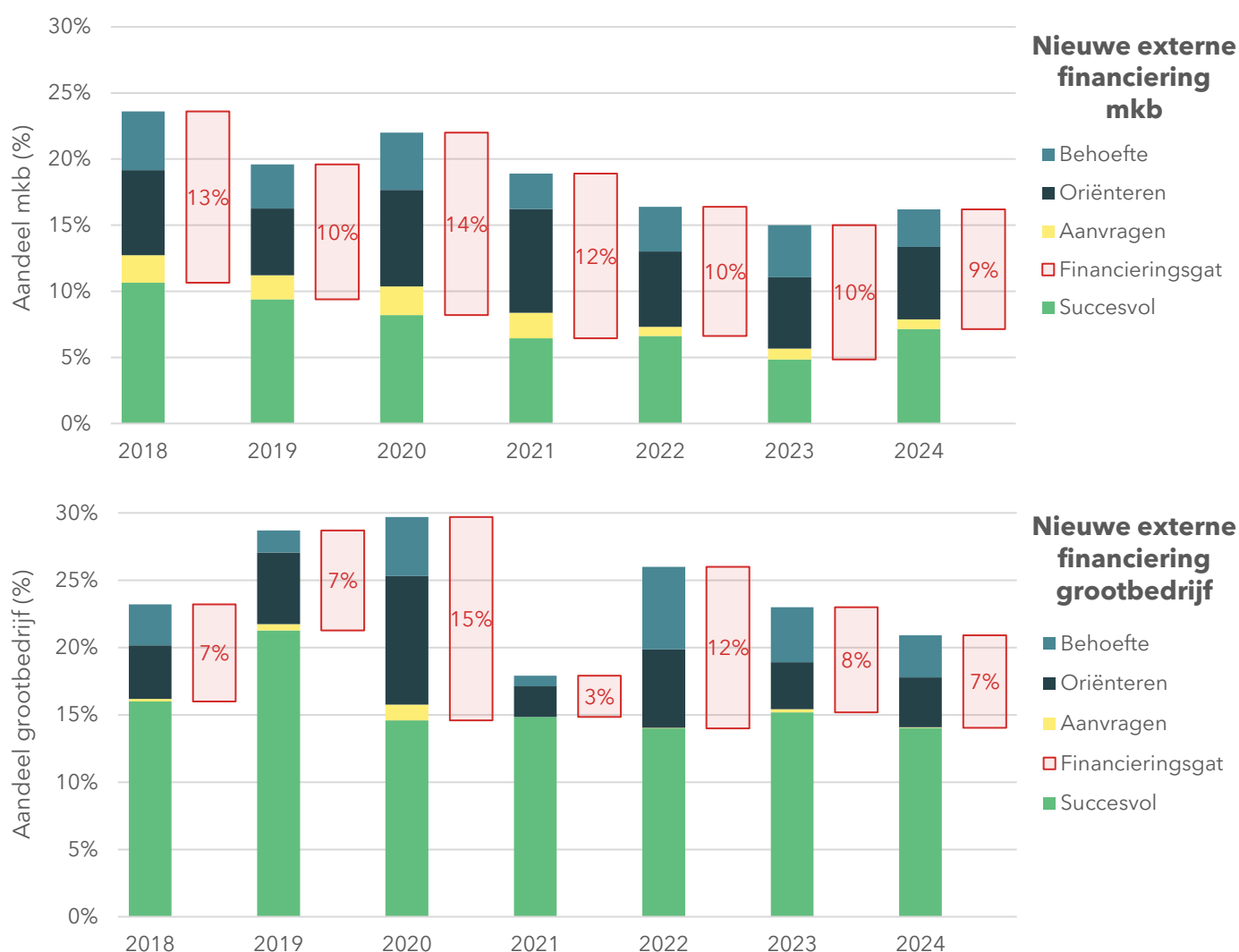
maximaal 0,5 (1/2) Wanneer alle indicatoren achter alle acht de thema's verbeteren gaat het bijvoorbeeld om een maximale stijging van 8,0.

²⁸ Daarmee zit deze groep dus in een van de eerdere fases - behoefte, oriëntatie of aanvraag.

²⁹ Hiermee wordt bedoeld: alle fases bij elkaar opgeteld, oftewel, de hoogte van de totale balk in Figuur 4.9.

Ook bij grootbedrijven neemt het financieringsgat af. Na een stijging tijdens de coronapandemie, is het financieringsgat voor grootbedrijven weer geleidelijk kleiner geworden. Het percentage grote bedrijven dat er in 2024 niet in slaagde om een behoefte aan financiering om te zetten in een succesvolle aanvraag is weer terug op 6,9 procent, waar dit in 2019 gelijk was aan een vergelijkbare 7,4 procent van alle grootbedrijven. Het aandeel van het grootbedrijf met een behoefte aan financiering dat nog in de behoefte- of oriëntatiefase zit vertoont geen duidelijke trends. Wel blijft het aandeel bedrijven met een succesvolle financieringsaanvraag onder het pre-COVID-niveau: 14,0 procent in 2024 tegenover 21,3 procent in 2019. Dit is ook een fractie lager dan 2023. Daarbij geldt een belangrijke kanttekening: kijkend naar het aandeel van de totale behoefte is het aandeel succesvolle aanvragen in 2024 geleidelijk gestegen sinds COVID-19. Dit heeft te maken met de afname in de totale behoefte aan financiering onder grootbedrijven in diezelfde periode.

Figuur 4.9 Financieringsgat voor mkb'ers was nog nooit zo klein, maar blijft groter dan dat voor grootbedrijven

Bron: CBS (2025d) Financieringsmonitor, bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Niet alleen hebben minder mkb'ers verduurzaming als financieringsdoel, zij slagen er ook minder vaak in hun financieringsbehoefte te vervullen. Het aandeel mkb'ers met verduurzaming als financieringsdoel is vele malen

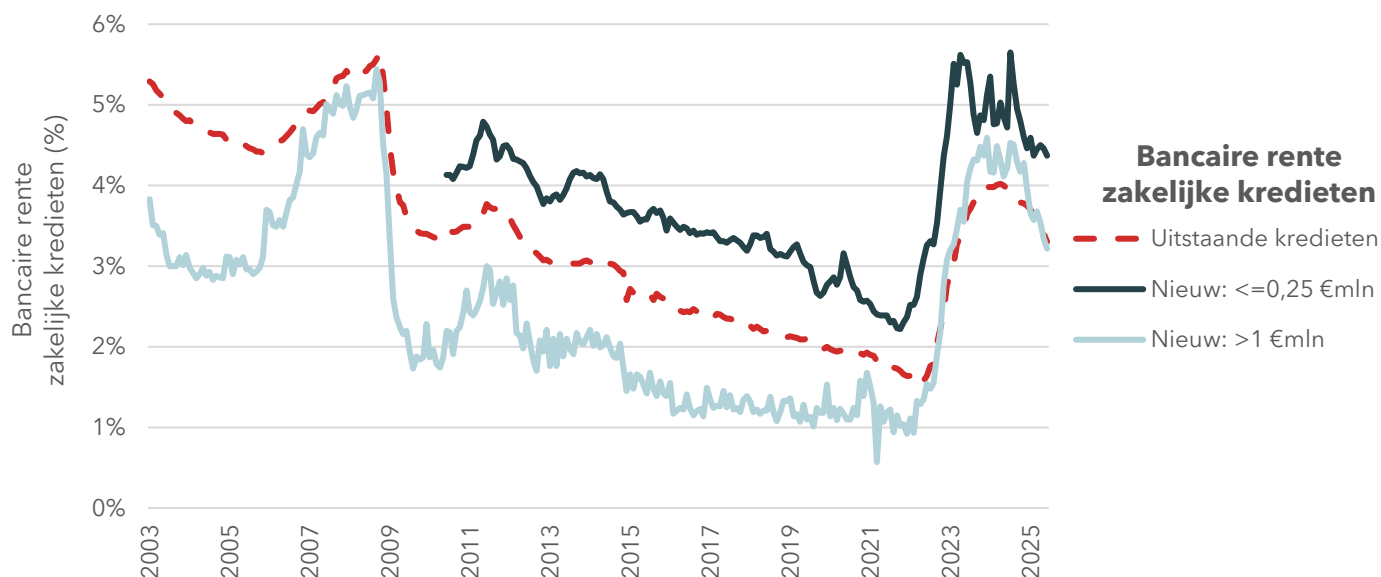
kleiner dan het aandeel mkb'ers dat geen duurzaamheidsdoel heeft bij de aanvraag van externe financiering.³⁰ Dat blijkt uit de nieuwe toevoeging van het CBS (2025c) aan de Financieringsmonitor. Bedrijven met verduurzaming als financieringsdoel zijn bovendien vaak kleiner (micro) en ouder dan de andere bedrijven uit de proef.³¹ Deze bedrijven ervaren een groter financieringsgat dan mkb'ers zonder duurzaamheidsdoel (zie Figuur B.8). Bedrijven met verduurzaming als doel slagen minder vaak in hun financieringsaanvraag dan bedrijven voor wie verduurzaming geen specifiek doel is.

Financieringsmogelijkheid - Rentestanden

Rentestanden op zakelijke kredieten bepalen de aantrekkelijkheid voor ondernemingen om te investeren, te innoveren en uit te breiden. Wanneer rentes stijgen, nemen de financieringskosten toe en worden vooral mkb-bedrijven gevoeliger voor economische schommelingen. De bancaire rente vormt zo een directe indicator van de financiële condities waaronder bedrijven opereren en beïnvloedt zo het Nederlandse bedrijfsleven.

De stijgende rentestanden van de afgelopen jaren drukken nog steeds op de financieringskosten van bedrijven, al lijkt het hoogtepunt inmiddels voorbij. Sinds 2024 dalen de rentes op zakelijke kredieten geleidelijk, na een scherpe stijging tussen 2022 en 2024 door de hoge inflatie na de COVID-pandemie (Figuur 4.10). Medio 2024 zorgde dit voor standen van 5,7 procent op kleinere leningen en 4,5 procent op grotere leningen. Sinds de vorige monitor zijn de rentestanden geleidelijk gedaald. De meest recente standen per medio 2025 – 4,4 procent op kleinere leningen en 3,2 procent op grotere leningen – liggen ieder 1,3 procent punt lager dan de standen van het jaar ervoor. Daarmee liggen de rentestanden nog steeds relatief hoog vergeleken met de periode na 2009. Lagere rentetarieven zijn van directe invloed op de financieringskosten voor bedrijven en daarmee het gemak waarmee zij kunnen investeren. Met name het mkb is afhankelijk van bancaire leningen om investeringen te financieren (Brouwer et al., 2023).

Figuur 4.10 Na een sterke stijging zakt sinds 2024 de rente op uitstaande en nieuwe kredieten

Bron: DNB (n.d.; geraadpleegd op 25 september 2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

³⁰ Dit betreft bedrijven in een steekproef met betrekking op de periode 1 juli 2021 tot 1 juli 2024.

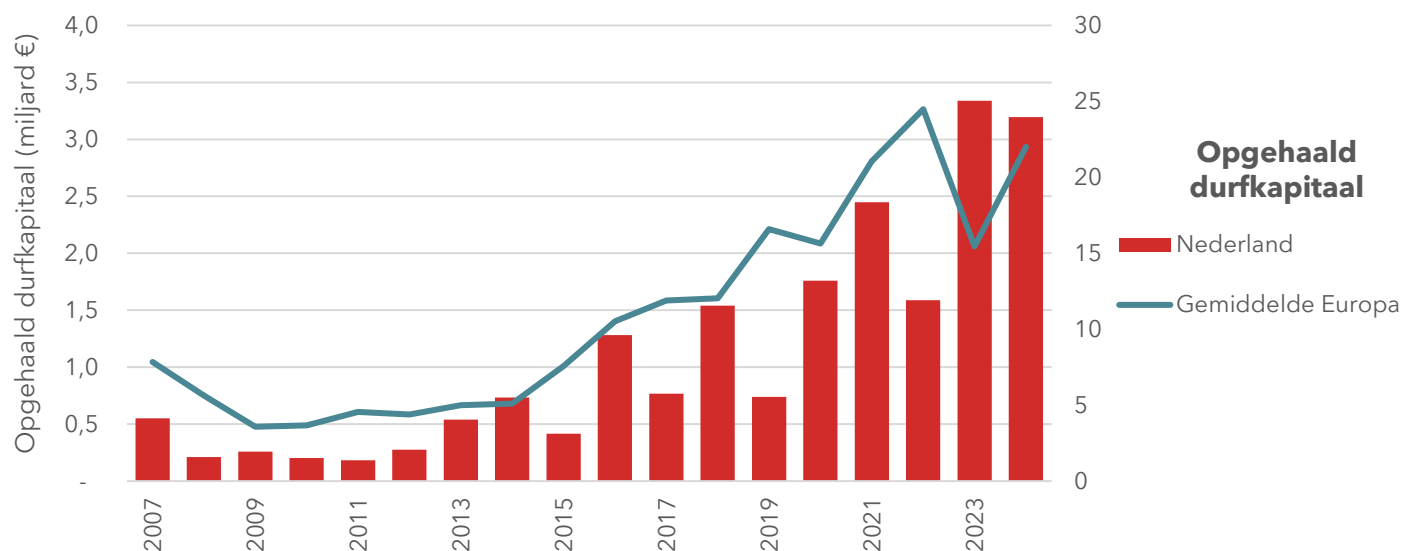
³¹ Waarbij 'jonger' betreft bedrijven van onder de 5 jaar oud, en 'ouder' betreft bedrijven van boven de 5 jaar oud.

Financieringsmogelijkheid - Durfkapitaal-investeringen

Een goed ontwikkeld durfkapitaallandschap versterkt het Nederlandse ondernemingsklimaat. Het biedt innovatieve bedrijven groeikapitaal in fasen waarin bankfinanciering ontbreekt. Dit stimuleert innovatie, werkgelegenheid en concurrentiekracht en draagt direct bij aan een dynamische, toekomstgerichte economie (Techleap & NVP, 2021). Nederland behoort tot de meest ontwikkelde kapitaalmarkten van Europa, maar er bestaan zorgen dat het Europese durfkapitaalstelsel de groei in China en de VS niet kan bijhouden (Reuters, 2025).

Op de lange termijn groeit het Nederlandse durfkapitaallandschap in lijn met de Europese trend. Tussen 2007 en 2014 vertonen Nederland en de Europese Unie vergelijkbare trends die wijzen op herstel na de economische crisis (zie Figuur 4.11). In de jaren daarna neemt het opgehaalde durfkapitaal in zowel Nederland als de 27 EU-lidstaten sterk toe. Tussen 2014 en 2018 groeit het Nederlandse durfkapitaal met 110 procent, terwijl het EU-totaal met 136 procent stijgt. In 2023 behalen Nederlandse startups een recordbedrag van circa 3,3 miljard euro, ruim boven het eerdere hoogtepunt van 2,5 miljard euro in 2021. Daarmee zet de langetermijngroei na de pandemie door. Met 129 miljoen euro is VectorY Therapeutics een voorbeeld van een grote deal uit dat jaar (Golden Egg Check, 2024). Het opgehaalde durfkapitaal in Nederland is tussen 2023 en 2024 gekrompen met 4 procent naar ongeveer 3,2 miljard euro. In 2024 zijn pensioenfondsen en bedrijfsinverteerders de grootste bronnen van durfkapitaal in Nederland. Pensioenfondsen investeren samen bijna 1,0 miljard euro, gevolgd door corporate investors met circa 0,9 miljard euro – samen goed voor ongeveer 58 procent van het totaal opgehaald durfkapitaal in Nederland in 2024. De sterke fluctuaties in 2022 en 2023 op de Europese durfkapitaalmarkt laten zien dat deze markt nog altijd vertraagd conjunctuurgevoelig is, maar zichzelf goed herstelt. De variatie op de markt wordt deels veroorzaakt door incidenteel grote financieringsrondes, die in sommige jaren een onevenredig groot aandeel hebben in het totaal.

Figuur 4.11 Opgehaald Nederlands durfkapitaal blijft min of meer gelijk in 2024

Bron: NVP (n.d.) & Invest Europe (n.d., "2024 activity data"), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Noot: Anders dan de Monitor Ondernemingsklimaat 2024 is dit jaar gebruikgemaakt van data van de Nederlandse Vereniging van Participatiemaatschappijen (NVP). Hierdoor zien trends en waarden er anders uit dan in het vorige rapport. Voor meer informatie, zie de voetnoot.³²

³² Dit jaar is ervoor gekozen om data van de NVP te gebruiken (NVP, n.d.). Deze keuze is gebaseerd op meerdere overwegingen. Ten eerste, en de meest voorname reden, is het belangrijk om te benadrukken dat verschillende bronnen hele andere cijfers bieden – afhankelijk van de methodiek. Figuur B.9 laat de Techleap-cijfers voor het meest recente rapport zien en schetst dit probleem. Het in kaart brengen van opgehaald durfkapitaal is een gevoelig proces

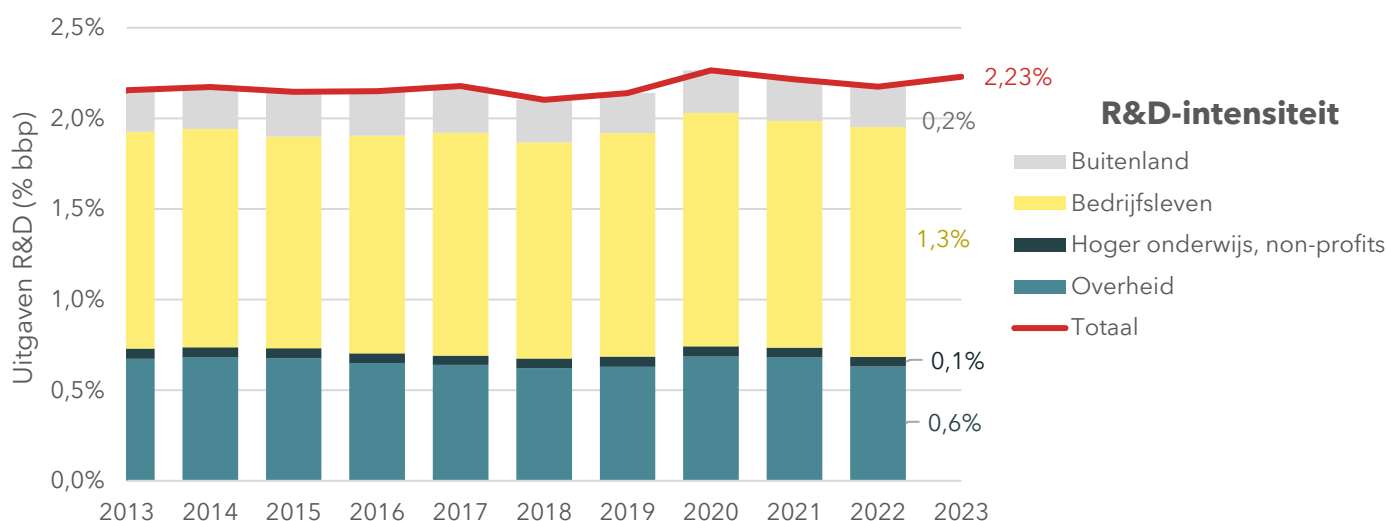
Kennisinfrastructuur - R&D-investeringen

R&D-investeringen zorgen voor vernieuwing en innovatie in de Nederlandse economie. Via spillovereffecten kunnen bedrijven profiteren van de aanwezige kennisbasis, waardoor een land met hoge R&D-investeringen in de regel een aantrekkelijke locatie is voor bedrijven om zich te vestigen.

De Nederlandse R&D-uitgaven blijven stabiel als aandeel van het bbp, maar de overheidsbijdrage neemt af. De uitgaven aan R&D als percentage van het bbp zijn tussen 2021 en 2022 vrijwel gelijk gebleven, met uitzondering van een lichte daling in het aandeel van de overheid (zie Figuur 4.12). Het bedrijfsleven neemt traditioneel het grootste deel van de R&D-investeringen voor zijn rekening, terwijl de overheid gemiddeld goed is voor circa 0,7 procent van het bbp. Tussen 2013 en 2019 namen de overheidsuitgaven aan R&D als aandeel licht af. De invoering van het Nationaal Groeifonds (NGF) in 2020 compenseerde deze daling tijdelijk. Sindsdien is echter opnieuw een geleidelijke afname zichtbaar: van 0,7 procent in 2020 naar 0,6 procent in 2022. Het NGF wordt de komende jaren uitgefaseerd (Nationaal Groeifonds, 2024), al blijft er ook na 2023 financiering beschikbaar voor lopende R&D-projecten (Rijksoverheid, 2025). Volgens het Rathenau Instituut (2025) zal de combinatie van de uitfasering van het NGF en een afnemende bijdrage aan universitair onderzoek leiden tot een verdere daling van de overheidsuitgaven aan R&D in de periode van 2024 tot 2029.

In 2023 bedroeg de R&D-intensiteit in Nederland 2,23 procent van het bbp. Daarmee blijft Nederland achter op de in EU-verband afgesproken doelstelling van 3,00 procent uit het Lissabonakkoord en ligt het net onder het EU-gemiddelde van 2,24 procent (Eurostat, 2025c). De Nederlandse R&D-uitgaven concentreren zich vooral binnen de technische en natuurwetenschappen (zie Figuur B.10). Dit laatste wetenschapsgebied laat daarbij de grootste groei zien: hun aandeel in de totale R&D-uitgaven steeg van 22 procent in 2013 naar 26 procent in 2024. De technische wetenschappen blijven echter het grootste aandeel ontvangen, met 41 procent in 2022. Binnen het hoger onderwijs en bij onderzoeksinstellingen is de verdeling over de verschillende wetenschapsgebieden evenwichtiger (Rathenau Instituut, n.d.).

Figuur 4.12 Overheidsuitgaven aan R&D als percentage van het bbp dalen licht; andere sectoren blijven stabiel

Bron: OECD (2025, MSTI-dataset), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

dat gebaseerd is op veel afwegingen en maakt het moeilijk om verschillende bronnen met elkaar te vergelijken. Ten tweede verschaft de NVP een Europese vergelijking die het TechLeap-rapport niet (open-source) kan bieden. Ten derde is dit een veelgebruikte bron door overheidsorganisaties als CBS, wat de relevantie onderbouwt.

Campussen en scienceparken versterken de kennisverspreiding tussen bedrijven en kennisinstellingen en versnellen de omzetting van onderzoek in bedrijvigheid. De kennis die in Nederland wordt ontwikkeld is waardevol en de verspreiding hiervan essentieel. Die kennis ontstaat niet alleen uit R&D-activiteiten van bedrijven, maar ook bij kennisinstellingen. Campussen en scienceparken spelen daarin een cruciale rol.³³ Op deze campussen vindt een wisselwerking plaats tussen kennisinstellingen en bedrijven, vaak via interdisciplinaire samenwerking, wat de omzetting van kennis in nieuwe bedrijvigheid versnelt. De werkgelegenheid op campussen is tussen 2018 en 2024 met 86 procent gestegen (BCI Global, 2024b; zie Figuur B.11, links). De relatieve groei is vergelijkbaar tussen de verschillende ontwikkelfases van campussen: de werkgelegenheid op opstartende campussen steeg met 46 procent, op groeiende campussen met 54 procent en op volwassen campussen met 47 procent.³⁴ In 2024 telt Nederland 35 campussen, tegenover 29 in 2018 (Figuur B.11, rechts). De regionale effecten van campussen zijn aanzienlijk: campussen trekken meer en andere typen bedrijvigheid naar een regio, kunnen voor meer werkgelegenheid in een gemeente zorgen en verplaatsen zich vaak naar locaties buiten de campus waardoor ook daar effecten te bemerken zijn (BCI Global, 2024a).

Energie-infrastructuur - Energieprijzen

Fluctuaties in energieprijzen kunnen grote gevolgen hebben voor de kostenstructuur, winstgevendheid en investeringsbeslissingen van (met name energie-intensieve) bedrijven. Hogere energieprijzen kunnen bedrijven ook stimuleren om te investeren in efficiëntie-verhogende maatregelen en duurzame innovatie.

De Nederlandse gasprijzen bleven jarenlang relatief stabiel tot de sterke prijsstijgingen in 2022 (zie Figuur 4.13). De energiecrisis in dat jaar zorgde voor een prijsstijging van 10 cent per kWh eind 2021 naar 21 cent begin 2023 voor zakelijke kleinverbruikers – meer dan een verdubbeling.³⁵ Na de crisis bleven de gasprijzen op een hoger niveau dan voorheen. Waar zakelijke kleinverbruikers in de eerste helft van 2018 nog 8 cent betaalden, was dat in de tweede helft van 2024 gestegen naar 17 cent, een stijging van 113 procent. Gemiddeld bestond 54 procent van de gasprijs in deze periode uit belastingen en heffingen. Eind 2022, de piek van de energiecrisis, was dit aandeel op zijn laagst, met 37 procent. In de opvolgende jaren groeide dit weer naar 53 procent eind 2024, een stijging van 26 procent vergeleken met eind 2023.

Voor grootverbruikers zijn de gasprijzen sinds de piek in 2022 gedaald naar het niveau van 2018. Zowel in de eerste helft van 2018 als in de tweede helft van 2024 bedroeg de totale prijs 3 cent per kWh. Over dezelfde periode bestond gemiddeld 26 procent van deze prijs uit belastingen en heffingen. Tijdens de energiecrisis eind 2022 bereikte dit aandeel een minimum van 11 procent van de totale gasprijs. Eind 2024 was dit gestegen naar 32 procent, wat – naast het niveau van 35 procent in de eerste helft van 2020 – een hoogste punt vormt sinds het begin van de meting. Ten opzichte van eind 2023 is dit aandeel dan ook met 32 procent gestegen.

De stroomprijzen laten een vergelijkbaar verloop zien als de gasprijzen. De energiecrisis in 2022 zorgde voor een sterke stijging van 24 cent eind 2021 naar 52 cent begin 2023 voor zakelijke kleinverbruikers – meer dan een verdubbeling. Sindsdien daalde de stroomprijs geleidelijk, maar eind 2024 ligt deze nog altijd ruim boven het

³³ 'Campussen' omvat vanaf hier zowel campussen als scienceparken.

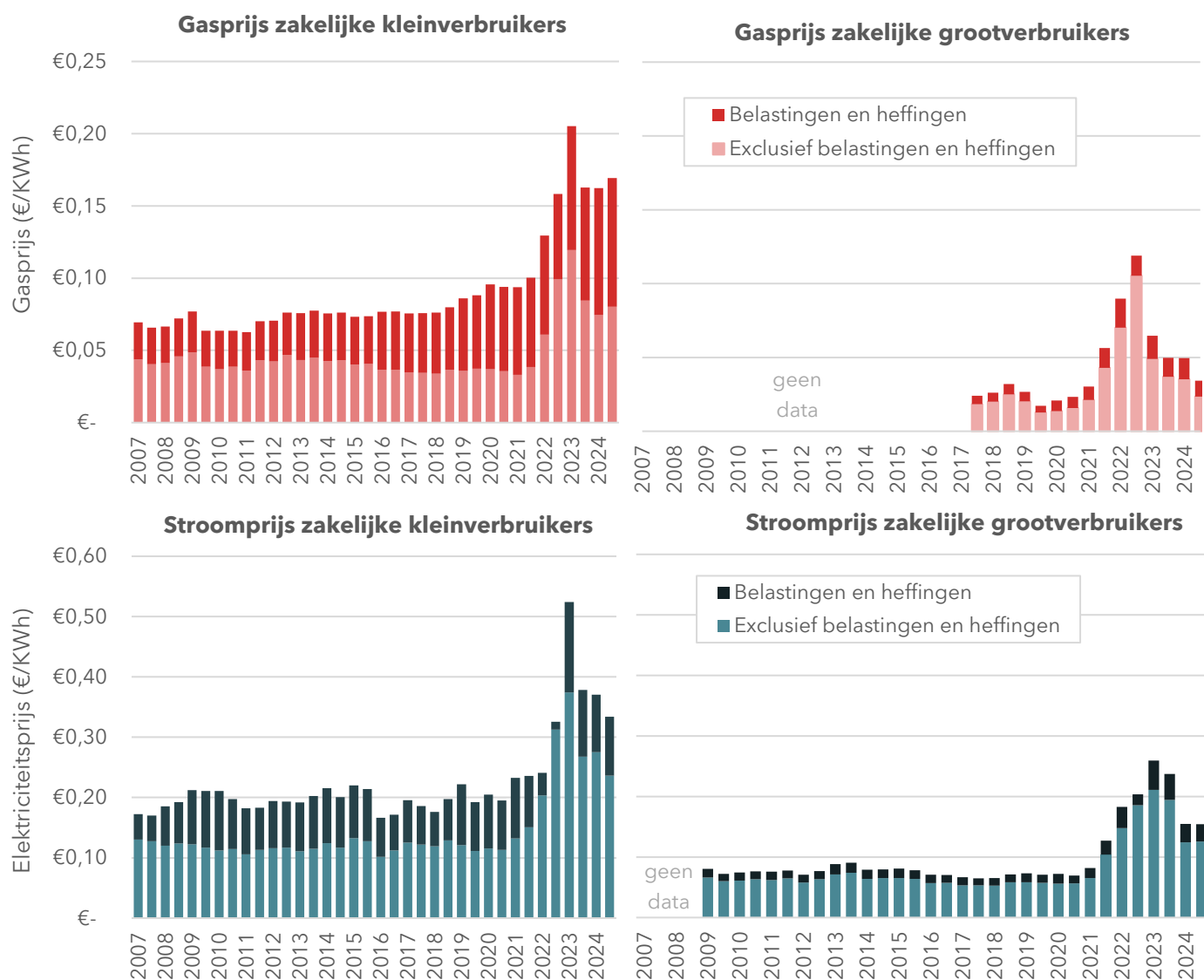
³⁴ BCI deelt campussen in op levensfase aan de hand van het aantal bedrijven, het aantal organisaties waarbij minstens 50 fte zich bezighouden met R&D/innovatie en de werkgelegenheid (gemeten in fte). Een campus in ontwikkeling moet 1 tot 25 bedrijven tellen met een totale werkgelegenheid van minder dan 250 fte en heeft geen R&D-organisaties met meer dan 50 fte. Een volwassen campus moet meer dan 50 bedrijven tellen, waarvan meer dan 3 een R&D-organisatie zijn met meer dan 50 fte, en waarbij er in totaal meer dan 1.250 fte aan werkgelegenheid is.

³⁵ De overheid bood via de *Tegemoetkoming Energiekosten energie-intensief mkb* (TEK) een gedeeltelijke compensatie voor de hogere energiekosten aan het mkb die een significant deel van hun omzet aan energiekosten kwijt zijn. Deze regeling hielp bedrijven tot en met 2023 door de periode met extreme prijsstijgingen.

niveau van 2018, ongeveer 83 procent boven het niveau van begin 2018. Over de periode van begin 2018 tot eind 2024 bestond de stroomprijs gemiddeld voor 32 procent uit belastingen en heffingen. Tijdens de energiecrisis bereikte dit aandeel een dieptepunt: in de tweede helft van 2022 maakten belastingen en heffingen slechts 4 procent van de totale prijs uit. Sindsdien is het aandeel van belastingen en heffingen op de stroomprijs voor kleinverbruikers gestegen en bijna stabiel op 29 procent van de totale prijs.

De stroomprijzen voor grootverbruikers zijn, net als voor kleinverbruikers, gedaald sinds de energiecrisis, maar blijven hoger dan vóór de COVID-periode. Waar grootverbruikers in de eerste helft van 2018 nog 7 cent per kWh betaalden, is deze prijs in de tweede helft van 2024 15 cent, meer dan een verdubbeling. Gemiddeld bestond 18 procent van deze prijs uit belastingen en heffingen. Tijdens de energiecrisis daalde dit aandeel tot 9 procent, maar sindsdien is het weer gestegen naar vergelijkbare niveaus als in de eerdere jaren, met 19 procent eind 2024.

Figuur 4.13 Energieprijzen blijven - na piek in 2022 - op een relatief hoog niveau, met name voor kleinverbruikers

Bron: Eurostat (2025a), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

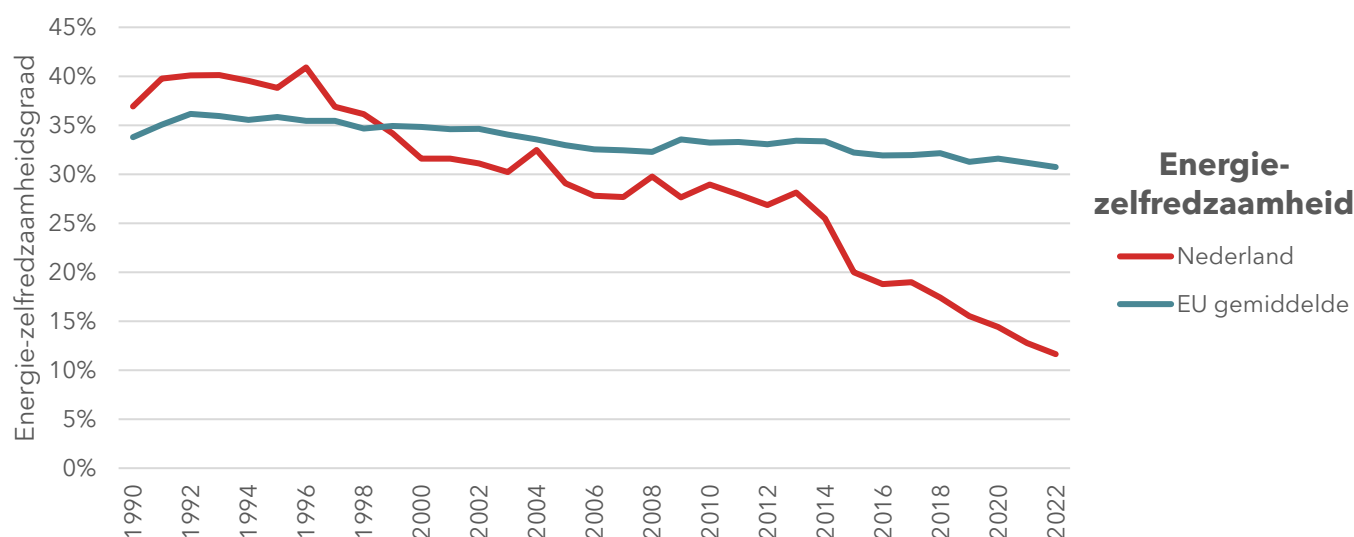
Noot: Kleinverbruiker met verbruik onder de 20 MWh resp. 1.000 GJ en grootverbruiker met minstens 150.000 MWh resp. 4.000.000 GJ. Prijzen per half jaar. Data kleinverbruikers in 2017H2 zijn geïnterpoleerd vanwege ontbrekende gegevens.

Energie-infrastructuur - Energiezelfredzaamheid

Energiezelfredzaamheid – het aandeel van de binnenlandse energieproductie in de totale beschikbare energie in een land – is cruciaal voor de weerbaarheid van het Nederlandse ondernemingsklimaat doordat zij de afhankelijkheid van energie-invoer verkleint en de stabiliteit van het energieaanbod versterkt (Eurostat, 2025b). Een hoger niveau van zelfredzaamheid biedt ondernemingen meer grip op hun energiekosten, verkleint hun blootstelling aan internationale prijsfluctuaties en vergroot de continuïteit van productieprocessen. Daarmee ondersteunt energie-zelfredzaamheid niet alleen de veerkracht van individuele bedrijven, maar ook de aantrekkelijkheid en concurrentiekracht van Nederland als vestigingsland.

De Nederlandse energiezelfredzaamheidsgraad is de afgelopen decennia gezakt tot onder het Europees gemiddelde (zie Figuur 4.14).³⁶ Deze daling hangt samen met de afbouw van aardgaswinning die in 2014 begon, terwijl in 2022 nog 31 procent van het energieverbruik in Nederland uit gas afkomstig was (IEA, n.d.). Hierdoor is de afhankelijkheid van energie-import toegenomen. Een belangrijk onderdeel van het Nederlandse energieaanbod is elektriciteit, waarvan het grootste deel nog steeds wordt opgewekt met aardgas. Tegelijk neemt het aandeel hernieuwbare bronnen, zoals wind- en zonne-energie, snel toe. Sinds 2023 produceert Nederland voor het eerst meer hernieuwbare dan niet-hernieuwbare elektriciteit (zie Figuur B.12).

Figuur 4.14 De Nederlandse energiezelfredzaamheid daalt al decennia sneller dan het EU-gemiddelde

Bron: Eurostat (2025b), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Noot: EU-gemiddelde gebaseerd op EU-27-landen

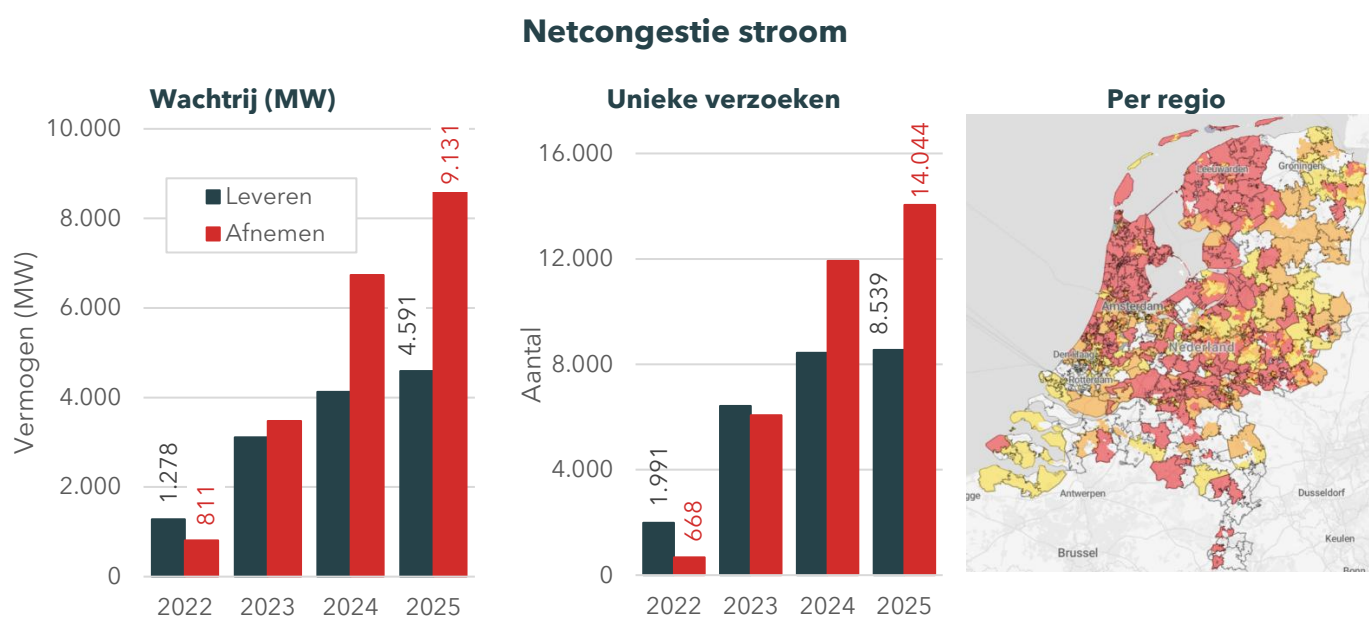
Energie-infrastructuur - Netcongestie

Netcongestie beïnvloedt direct de beschikbaarheid van energie voor bedrijven en vormt daarmee een belangrijke randvoorwaarde om productieprocessen draaiende te houden, nieuwe bedrijvigheid mogelijk te maken en de energietransitie te ondersteunen. Beperkingen op het elektriciteitsnet kunnen investeringen in uitbreiding, elektrificatie en verduurzaming vertragen.

³⁶ De energiezelfredzaamheid in dit figuur meet hoeveel van het totale energie-aanbod in een land is geproduceerd of gerecycled binnen dat land. Om zo onafhankelijk mogelijk te zijn van (geopolitieke) schokken en de daarmee vaak gepaard gaande prijsschommelingen is het voor ondernemers van belang dat deze graad zo hoog mogelijk ligt.

De netcongestie in Nederland neemt verder toe en vormt een groeiende belemmering voor bedrijven die elektriciteit willen afnemen of terugleveren. Er staan steeds meer bedrijven in de wachtrij om een aansluiting te bemachtigen (zie Figuur 4.15). Voor het gebruik van (duurzame) elektriciteit is een afdoende aansluiting nodig en hetzelfde geldt voor het leveren van opgewekte stroom. Het Landelijk Actieprogramma Netcongestie (LAN) zet zich in om netcongestie te verminderen en een toekomstbestendig elektriciteitsnet te realiseren. Deze samenwerking tussen netbeheerders, overheden, het ACM en marktpartijen volgt drie actielijnen om tot dit doel te komen: (i) sneller bouwen, (ii) beter benutten en (iii) slimmer inzicht. Volgens de meest recente voortgangsrapportage van het LAN steeg het aantal bedrijven in de wachtrij voor een nieuwe of verzwaarde grootverbruikersaansluiting om stroom af te nemen tussen 2024 en 2025 met 18 procent. Het aantal aanvragen voor teruglevering aan het net nam in diezelfde periode met 1 procent toe. Het tekort aan vermogen op het net groeide met 35 procent voor afname en met 11 procent voor levering. Tussen 2022 en 2025 groeide de wachtrij met unieke verzoeken voor het leveren op het stroomnet met 329 procent, terwijl de wachtrij unieke verzoeken voor afnemen zelfs groeide met 2.002 procent. Deze cijfers sluiten aan bij de landelijke zorgen over netcongestie die al langere tijd bestaan en veel organisaties raakt (Rijksvastgoedbedrijf, 2025). Netcongestie doet zich in het hele land voor, maar de mate waarin verschilt sterk per gemeente.

Figuur 4.15 Zowel de wachtrij voor het leveren van stroom als het afnemen ervan is toegenomen

Bron: RVO (2025) en Partners in Energie (n.d., kaartlaag "Afname"), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI (2025)

Noot: Opgeteld voor heel Nederland waarbij leveren = invoeding, afnemen = afname.

Kaart wachtrij afname op regionaal niveau: rood = tekort aan transportcapaciteit met wachtrij; oranje = gebied is in onderzoek met wachtrij; geel = transportcapaciteit beperkt beschikbaar zonder wachtrij, doorzichtig = transportcapaciteit beschikbaar zonder wachtrij.

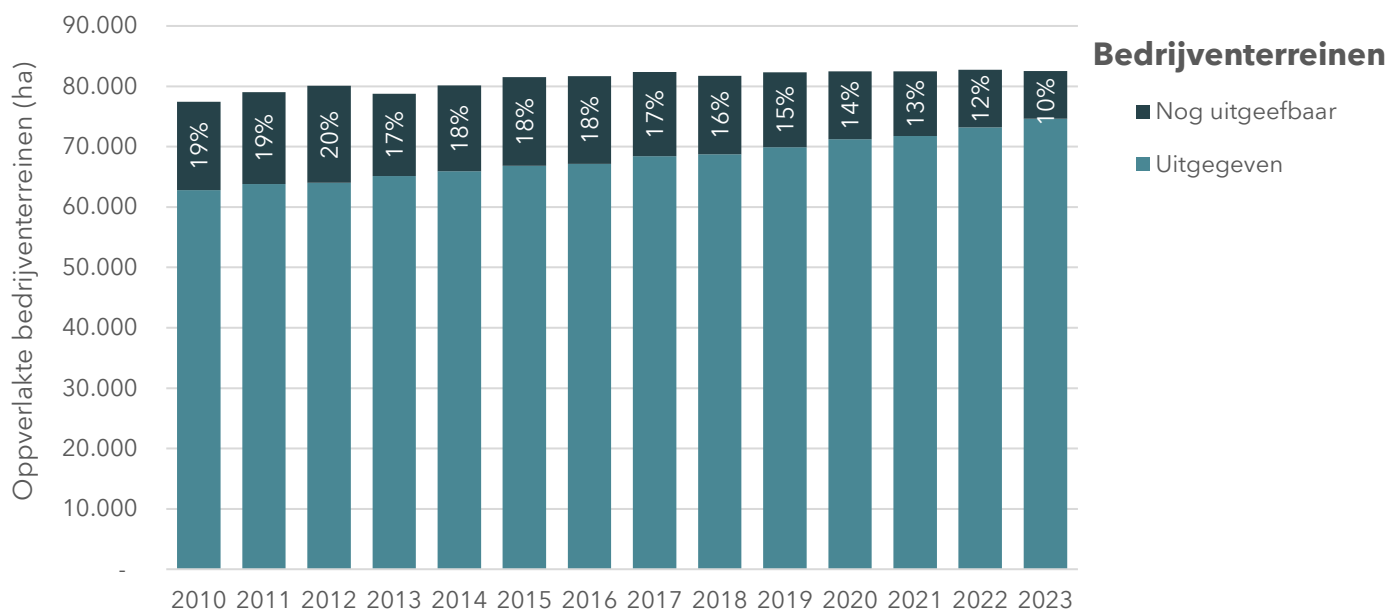
Beschikbaarheid van ruimte - Ruimtegebrek

Ruimtegebrek bepaalt in hoeverre nieuwe bedrijven zich kunnen vestigen, uitbreiden of vernieuwen. Voldoende beschikbare ruimte is nodig om nieuwe bedrijvigheid aan te trekken, bestaande bedrijven te laten doorgroeien en ruimte te bieden aan maatschappelijke opgaven zoals woningbouw en de energietransitie. Een tekort aan uitgeefbare bedrijventerreinen kan investeringen vertragen en economische groei beperken. Ook hangt

ruimtegebrek samen met mogelijke motivatie om bedrijfsactiviteiten te verplaatsen naar het buitenland, zoals benoemd in sectie 2.3 – al is hier de definitie voor ruimtegebrek breder.

Het aandeel nog uitgeefbare ruimte op Nederlandse bedrijventerreinen krimpt al jaren, terwijl tegelijkertijd de totale oppervlakte bedrijventerreinen in Nederland tussen 2022 en 2023 kleiner werd (zie Figuur 4.16). Deze oppervlakte groeide van 77,4 duizend hectare in 2010 naar 82,8 duizend hectare in 2022, maar kromp vervolgens in 2023 naar 82,5 duizend hectare. Dit landelijke beeld verhuult daarbij landelijke verschillen, waarbij in sommige provincies nog ruimte over is terwijl andere provincies feitelijk uitverkocht zijn. Een recent rapport in opdracht van het ministerie van EZ schetst een beeld waarbij in zes van de twaalf provincies alle ruimte voor bedrijventerreinen uitgegeven is (Stec Groep, 2025).³⁷ Daar staat tegenover dat de leegstand in kantoren, winkels en industrie in 2024 voor het eerst sinds de coronapandemie toenam (zie Figuur B.13). Specifiek voor kantoren geldt dat zowel het aandeel leegstaande objecten als het aandeel van de totale oppervlakte in leegstand toenam – namelijk met respectievelijk 0,2 en 0,1 procentpunt. Deze trends duiden niettemin op de druk waaronder de ruimte voor bedrijven staat. Naast voldoende ruimte voor bedrijfsactiviteiten is er ook meer ruimte nodig voor woningbouw, de energietransitie en natuur (ministerie van EZK, n.d., par. “Ruimtelijke randvoorwaarden”). Voldoende ruimte voor deze ontwikkeling is – zeker op de langere termijn – ook belangrijk voor het ondernemingsklimaat. Vooral de groothandel en vervoer, de detailhandel en horeca en de industrie komen hierdoor onder druk te staan, omdat deze sectoren naar verwachting de grootste extra ruimtebehoefte hebben tot 2030 (ministerie van EZK, n.d., par. “Verwachte ruimte vraag”).

Figuur 4.16 De bezetting op bedrijventerreinen neemt nog steeds jaarlijks toe

Bron: IBIS (n.d.), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Dit jaar berekend door het totaal uitgegeven oppervlakte op te tellen bij de al uitgegeven oppervlaktes.

Beschikbaarheid van ruimte - Stikstof

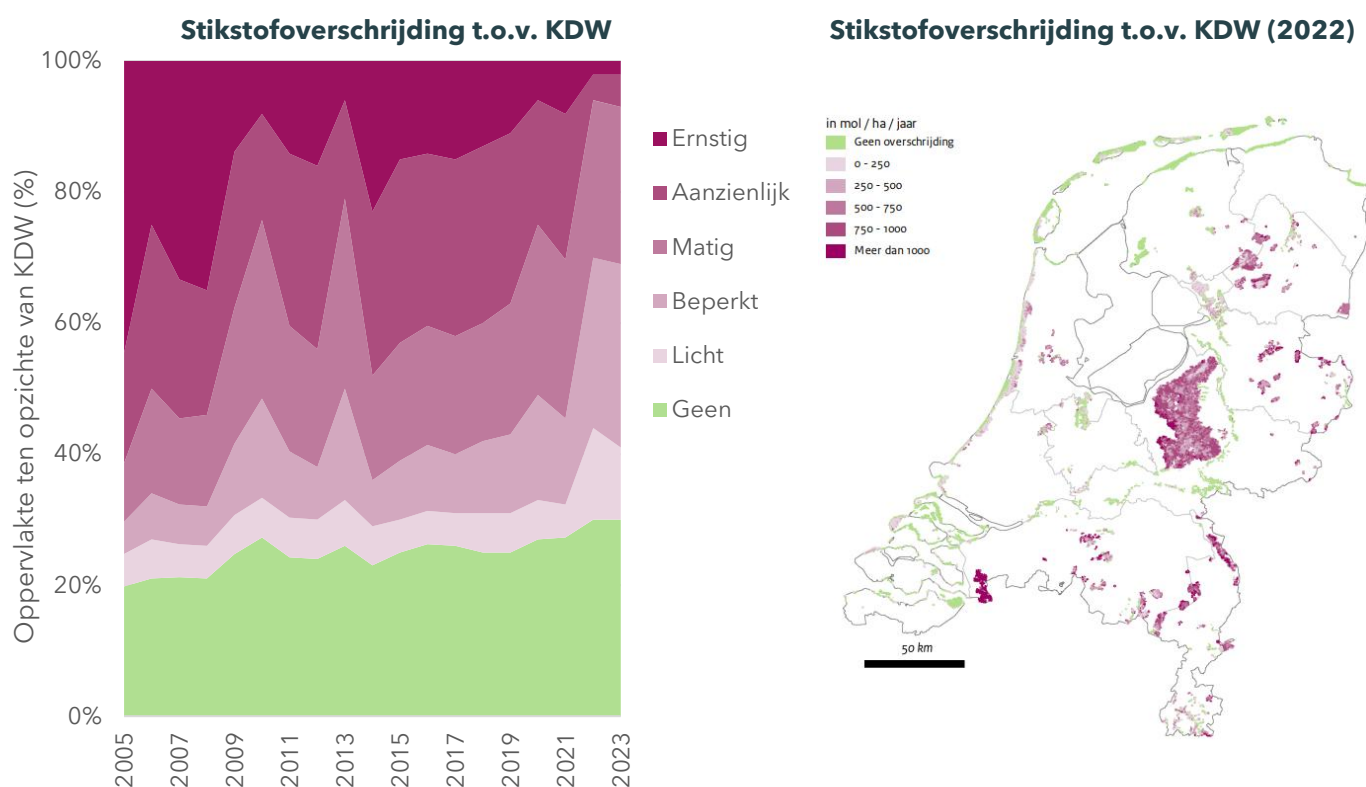
Sinds de uitspraak van de Raad van State over PAS-melders in 2019 is een vergunning voor stikstofuitstoot een noodzakelijke voorwaarde om te kunnen ondernemen. Vanwege de stikstofoverbelasting op veel Nature 2000-

³⁷ Dit zijn de provincies Gelderland, Noord-Brabant, Noord-Holland, Overijssel, Utrecht en Zeeland. In Zuid-Holland is er alleen in het hoge scenario sprake van ruimtetekort (zie p.28 Stec Groep, 2025).

gebieden heeft de overheid maatregelen voor de landbouw-, industrie- en de verkeersector vastgesteld. Voor bedrijven in sectoren zoals landbouw, bouw en industrie, waar veel stikstof wordt uitgestoten, leiden deze regels vaak tot beperkingen op productiecapaciteit, vergunningverlening en uitbreidingsmogelijkheden.

Grote delen van de Nederlandse natuur zijn overbelast (zie Figuur 4.17, links), waardoor de uitstoot van stikstof in Nederland de komende jaren flink omlaag moet. We spreken van overbelasting zodra de kritische depositiewaarde (KDW) van stikstof wordt overschreden.³⁸ Figuur 4.17 toont verschillende maten van overschrijding, van lichte overschrijding (tot 250 mol per hectare per jaar) tot ernstige overschrijding (meer dan 1.000 mol per hectare per jaar). Tussen 2005 en 2023 is het aandeel oppervlakte van Natura 2000-gebieden waar de KDW niet overschreden wordt gestegen van 20 procent naar 29 procent. Dat betekent dat het aandeel overbelaste natuur afneemt. Ook de mate van overbelasting daalt: in 2005 kende nog 45 procent van de gebieden een ernstige overschrijding van de KDW, tegen slechts 2 procent in 2023. Met name in Noord-Brabant, het noorden van Limburg, Drenthe, Overijssel en op de Veluwe is de natuur (sterk) overbelast (zie Figuur 4.17, rechts).

Figuur 4.17 Aandeel overbelaste oppervlakte neemt licht af, maar er blijft sprake van overschrijding

Bron: RIVM (2024a, dataset "Natura 2000-gebieden"; 2024b), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Ernstig = meer dan 1.000 mol/ha/jaar; aanzienlijk = 750 tot 1.000 mol/ha/jaar; matig = 500 tot 750 mol/ha/jaar; beperkt = 250 tot 500 mol/ha/jaar; licht = 0 tot 250 mol/ha/jaar. Let op: dit gaat over overschrijding van de KDW, dus niet de absolute waarden van stikstofdepositie in deze gebieden.

De omvang van de vergunningenproblematiek – die ondernemers direct raakt – is moeilijk objectief vast te stellen, concludeert het PBL (2024). Dit komt onder meer door verschillen tussen de juridische stelsels van vóór en na 2019.

³⁸ De kritische depositiewaarde (KDW) is een door ecologen bepaalde waarde die aangeeft hoeveel stikstof de natuur aankan zonder dat er schade ontstaat. Wanneer er geen overbelasting plaatsvindt wil dat niet zeggen dat de natuur niet belast is – de KDW is dan enkel niet overschreden (RIVM, 2024b).

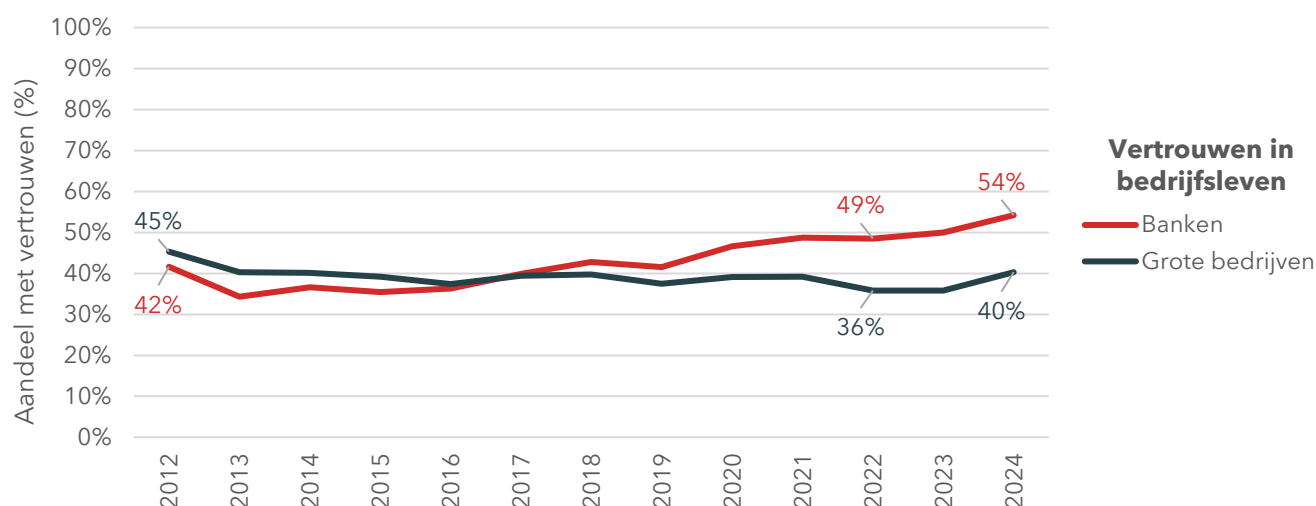
Hoewel vergunningen belemmeringen voor bedrijven kunnen vormen, dienen ze ook een maatschappelijk doel: het beschermen van natuur tegen schadelijke activiteiten. Daarom ligt het ook niet in de lijn der verwachtingen dat de vergunningenproblematiek ooit volledig zou zijn 'opgelost' – waarbij vergunningverlening weer net zo makkelijk is als vroeger. Recente ontwikkelingen bevestigen dit beeld. Begin 2025 heeft de rechtbank Den Haag, in een zaak tussen Greenpeace en de Staat, een vonnis uitgesproken dat de Staat verplicht vóór 2031 ervoor te zorgen dat er in minimaal 50 procent van de Natura 2000-gebieden geen stikstofoverschrijding van de KDW plaatsvindt (Rechtbank Den Haag, 2023, 2025).

Sentiment over bedrijfsleven - Vertrouwen in het bedrijfsleven

Vertrouwen in het bedrijfsleven beïnvloedt het maatschappelijk draagvlak voor ondernemerschap en investeringen. Een hoog vertrouwen versterkt de legitimiteit van bedrijven en bevordert samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en samenleving. Een laag vertrouwen in het bedrijfsleven kan, zoals besproken in Paragraaf 2.3, samenhangen met een motivatie om bedrijfsactiviteiten naar het buitenland te verplaatsen.³⁹

Het vertrouwen in het bedrijfsleven, zowel in banken als in grote bedrijven, is tussen 2023 en 2024 gestegen met 4 procentpunt (zie Figuur 4.18). Het vertrouwen in banken bereikte daarmee met 54 procent het hoogste niveau sinds de financiële crisis. Hoewel het vertrouwen in het bedrijfsleven sinds 2012 is gedaald, herstelde het sentiment het afgelopen jaar licht. Een groei in het vertrouwen in het bedrijfsleven is uitzonderlijk sinds het begin van deze meting. De toename in vertrouwen geldt voor alle groepen, ongeacht onderwijsniveau, leeftijd, geslacht of stedelijkheid (CBS, 2025g). Het lage vertrouwensniveau in 2012 hangt samen met de nasleep van de economische crisis, waaruit het vertrouwen in banken sindsdien geleidelijk is hersteld.

Figuur 4.18 Het vertrouwen van burgers in het bedrijfsleven stijgt zowel voor banken als grote bedrijven

Bron: CBS (2025g), bewerking door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: Aandeel personen van 15 jaar en ouder met tamelijk veel of heel veel vertrouwen.

³⁹ Onder de aanname dat vertrouwen in het bedrijfsleven als goede proxy fungeert voor het sentiment over bedrijfsleven.

4.2 Deelconclusies

In dit afsluitende hoofdstuk zijn enkele actuele thema's relevant voor (ontwikkelingen in) het Nederlandse ondernemingsklimaat belicht met een feitelijke analyse. Hieronder volgt een puntsgewijze samenvatting per dimensie:

- Nederland beschikt over veel **talent**, maar de arbeidsmarkt blijft structureel krap. Vooral in technische beroepen binnen de nijverheid- en energiesector is de vraag groter dan het aanbod. Er zijn signalen van een mismatch op de markt: de vacaturegraad is uitzonderlijk hoog, vooral in technische beroepen binnen de nijverheid en energie. Ondertussen is de Nederlandse beroepsbevolking steeds hoger opgeleid. De kwaliteit van middelbaar onderwijs neemt daarentegen af, zo blijkt uit de PISA-scores, wat de toekomstige beschikbaarheid van talent kan beperken. De krapte kan aangevuld worden met buitenlands talent, voor wie Nederland een populaire bestemming blijkt;
- Sinds 2023 zijn de Nederlandse vennootschapsbelastingtarieven stabiel. Bedrijven beoordelen het **belastingklimaat** echter in zijn totaliteit, waarbij ook andere fiscale instrumenten zoals de 30%-regeling, aandelen inkoopfaciliteit en bedrijfsopvolgingsfaciliteit worden meegewogen. De ervaren voorspelbaarheid wordt daarbij mede bepaald door (het idee van) frequente beleidswijzigingen en aangekondigde maar teruggedraaide maatregelen, wat bij bedrijven tot onzekerheid kan leiden;
- Zowel de structurele als eenmalige regeldrukkosten zijn de afgelopen zes jaar steeds gestegen, met name door (implementatie van) Europees beleid. Dit strookt met de lage waardering voor **faciliterende dienstverlening** onder bedrijven;
- De Nederlandse **fysieke infrastructuur** blijft internationaal sterk, met een hoge bereikbaarheid via Schiphol en de haven van Rotterdam. Beide hubs behouden een centrale positie in mondiale logistieke netwerken, al vlakt het herstel van de connectiviteit na de pandemie af. Binnenlands stijgen de vervoerkosten tussen 2015 en 2021 in vrijwel alle modaliteiten sneller dan de inflatie, met de grootste toename bij vervoer per spoor.
- Nederland beschikt over een sterke **digitale infrastructuur** met brede toegang tot snel internet en een goede voorbereiding op cyberdreigingen. Het aandeel bedrijven met hoge internetsnelheden is inmiddels zeer hoog, wat de digitale transformatie ondersteunt. De groei van zakelijke glasvezelaansluitingen vlakt echter af. Nederland behoort internationaal tot de best voorbereide landen op cyberdreigingen, maar voortdurende investeringen blijven nodig om de digitale stabiliteit te versterken;
- De brede welvaart in Nederland is de afgelopen zes jaar toegenomen, maar deze groei vlakt wel af. Na een lichte daling vorig jaar blijft de kwaliteit van leven dit jaar stabiel. Dat beeld sluit aan bij het structureel hoge oordeel van bedrijven over de **kwaliteit van leven** in Nederland. De brede welvaart blijft hoog, maar staat onder druk door maatschappelijke en omgevingsklimaatgerelateerde uitdagingen
- Het **financieringslandschap** in Nederland is gestaag verbeterd. Het financieringsgat is klein, en voor mkb'ers zelfs het kleinst sinds 2018. Sinds 2022 zijn de rentes op zakelijke kredieten gestegen, maar het hoogtepunt van de rentestijgingen lijkt voorlopig voorbij. Ook het Nederlandse durfkapitaallandschap blijft op de lange termijn groeien. Deze ontwikkelingen sluiten aan bij de hogere waardering van bedrijven voor de financieringsmogelijkheden in Nederland. Toch blijft toegang tot financiering niet voor iedereen vanzelfsprekend: vooral kleinere en oudere mkb's met verduurzaming als doel ervaren meer moeite om financiering te verkrijgen, wat wijst op een structurele drempel voor duurzame investeringen;⁴⁰
- Aan de ene kant beschikt Nederland over een sterke **kennisinfrastructuur**, met vooraanstaande universiteiten, groeiende innovatiecampussen en een hechte samenwerking tussen bedrijven en kennisinstellingen. Aan de

⁴⁰ In Paragraaf 2.2 blijkt dat de waardering van bedrijven is gestegen. Omdat deze dimensie meerdere aspecten omvat, is het moeilijk de stijging aan één factor toe te schrijven. De samenhang tussen deze drie thema's vormt daarentegen een plausibele verklaring voor de toegenomen waardering.

andere kant blijven de uitgaven aan R&D al jaren stabiel rond de 2,2 procent van het bbp, waarmee de Europese 3%-norm niet wordt behaald. Een daling van de overheidsinvesteringen in R&D in de toekomst (o.a. uitfasering NGF) vormen een risico voor het behoud van de sterke kennispositie van Nederland;

- De Nederlandse **energie-infrastructuur** staat onder druk door blijvend hoge energieprijzen, toenemende netcongestie en een dalende energiezelfredzaamheid. De stijgende vraag naar aansluitingen belast het elektriciteitsnet zwaar en vormt, samen met hoge kosten en importafhankelijkheid, een structurele uitdaging voor de energiezekerheid en daarmee voor het ondernemingsklimaat. Tegelijkertijd is er vooruitgang in de verduurzaming van de energieproductie, met name de elektriciteitsproductie, wat op termijn ook kan bijdragen aan meer een hogere zelfredzaamheid;
- De **beschikbare fysieke ruimte** voor economische activiteit in Nederland staat onder toenemende druk door schaarste en milieubeperkingen. Door de hoge vraag neemt de beschikbaarheid van bedrijventerreinen af. Tegelijkertijd zorgen stikstofregels voor drempels bij uitbreidingsinvesteringen;
- Het **vertrouwen in banken en het bedrijfsleven** is in 2024 gestegen, met het bankwezen op hun hoogste niveau sinds de financiële crisis. Het positievere sentiment geldt voor alle bevolkingsgroepen en markeert een breed herstel in het maatschappelijk vertrouwen in het bedrijfsleven.

5 Conclusie

Het Nederlandse ondernemingsklimaat stabiliseert dit jaar, maar is nog niet hersteld van de eerdere daling. Sterke dimensies, zoals kwaliteit van leven, infrastructuur en een hoog kennisniveau, blijven stabiel, terwijl knelpunten op het gebied van stabiliteit en voorspelbaarheid, regelgeving en verschillende vormen van krapte aanhouden. Bedrijven overwegen nadrukkelijker verplaatsing en investeren vaker buiten Nederland, wat wijst op aanhoudende druk op de internationale concurrentiepositie.

De waardering van bedrijven ligt na twee jaar van terugval voor het eerst weer op een (iets) hoger niveau, en ook op internationale ranglijsten blijft de positie van Nederland vrijwel gelijk ten opzichte van vorig jaar. Tegelijkertijd blijven zowel de bedrijfswaardering als de internationale concurrentiepositie onder het niveau van enkele jaren geleden. De dalende trend van de afgelopen jaren lijkt daarmee gestabiliseerd, maar (sterk) herstel blijft vooralsnog uit.

Het Nederlandse ondernemingsklimaat kent een aantal stabiel sterke kanten. Bedrijven zijn positief over de kwaliteit van leven in Nederland, het hoge kennisniveau, de digitale en fysieke infrastructuur en de nabijheid van belanghebbenden. Op deze dimensies behoort Nederland al langere tijd tot de mondiale kopgroep. Met name bedrijven in de kantoorsectoren – zoals de ICT-sector en zakelijke en financiële dienstverlening – sluiten goed aan op deze sterktes en zijn daardoor vaker positiever over het ondernemingsklimaat. De belangrijkste uitdagingen liggen op het gebied van voorspelbaarheid van beleid en politieke stabiliteit, het sentiment over het bedrijfsleven, verschillende vormen van schaarste – waarbij arbeid en energie momenteel het zwaarst wegen – en de regeldruk die bedrijven ervaren. Met name bedrijven in de fysieke sectoren – zoals agro, industrie, energie en bouw – ondervinden hier last van en zijn mede hierdoor vaak negatiever gestemd. De meso-analyse bevestigt dat arbeidsmarktkrapte, regeldruk, netcongestie en stikstofbeperkingen structurele knelpunten vormen. Doorbraken op deze terreinen zouden naar verwachting een merkbare verbetering van het ondernemingsklimaat opleveren, zowel in de perceptie van bedrijven als (op termijn) in de internationale vergelijkingen.

In lijn met de stabilisering van de waardering van het ondernemingsklimaat neemt het aantal bedrijven dat overweegt om activiteiten (deels) naar het buitenland te verplaatsen niet toe. Wel geven bedrijven die dit overwegen aan dat deze overwegingen nadrukkelijker zijn geworden. Ook verschuift de focus van de verwachte (groei)investeringen door bedrijven naar het buitenland. Mogelijk dat het uitblijven van (snel) herstel maakt dat verplaatsing naar en/of investering in het buitenland nu sterker worden overwogen. Bij verplaatsingsoverwegingen is het belang van pushfactoren, oftewel onaantrekkelijker dimensies van het ondernemingsklimaat in Nederland, tevens toegenomen ten opzichte van vorig jaar. Dit onderstreept de aanhoudende druk op het Nederlandse ondernemingsklimaat.

De drie invalshoeken van de monitor (micro, macro en meso) geven een complementair beeld van waar de belangrijkste verbeteropgaven liggen. Dat deze beelden verschillen is in lijn met de uiteenlopende scope van deze analyses. De microanalyse richt zich op de structurele eigenschappen van het Nederlandse ondernemingsklimaat, terwijl internationale ranglijsten in de macroanalyse soms een bredere reikwijdte (zoals concurrentiekracht, waarin ook economische prestatie-indicatoren zijn opgenomen) en soms juist een smallere focus kennen (zoals ranglijsten

die gefocust zijn op innovatiekracht). Ook verschillen in timing spelen een rol, waarbij internationale indicatoren in sommige gevallen enkele jaren achterlopen op de percepties die in de microanalyse worden gemeten. Een concreet voorbeeld hiervan zijn de ontwikkelingen op het gebied van durfkapitaal en financiering, waar recente verbeteringen zichtbaar zijn in bedrijfswaarderingen en feitelijke indicatoren, maar die zich mogelijk pas later in internationale ranglijsten zullen manifesteren.

Referenties

- ACM (2025). Telecommonitor: Vaste Netwerken.. *Autoriteit Consument & Markt*. Verkregen via <https://public.tableau.com/app/profile/autoriteit.consument.en.markt/viz/Telecommonitor/NETWERKEN>
- Adviescommissie belastingheffing van multinationals (2020, 15 april). Rapport Op weg naar balans in de Vennootschapsbelasting: Analyses en aanbevelingen. Verkregen via [11. Rapport+Adviescommissie+ter+Haar.pdf](#)
- Arat, E., Slappendel-Henschen, A., & Pronk, C. (2025, mei). Stay rate and labour market position of international graduates 2013-2022 (NUF2025/02). *Nuffic*. Verkregen via <https://www.nuffic.nl/sites/default/files/2025-05/nuffic-stay-rate-and-labour-market-position-of-international-graduates-2013-2022.pdf>
- Badir, M., Timmerman, J., & Van Hoorn, L. (2021). Het opstarttarief in de vennootschapsbelasting verdient meer aandacht. *Economische Statistische Berichten (ESB)*, 106(4800), 380-383. Verkregen via <https://esb.nu/het-opstarttarief-in-de-vennootschapsbelasting-verdient-meer-aandacht/>
- Bakens, J., Cobben, L., Abbink, H., Meijer, R., Dijkman, S., Fouarge, D., & Pestel, N. (2023, december). De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2028 (ROA-R-2023/3). *Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA), School of Business and Economics, Maastricht University*. Verkregen via https://cris.maastrichtuniversity.nl/ws/portalfiles/portal/174713431/ROA_R_2023_3_anob2028.pdf
- Baumeister, R.F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C., & Vohs, K.D. (2001). Bad Is Stronger Than Good. *Review of General Psychology*, 5(4), 323-370.
- BCI Global (2024a). Op de 20 belangrijkste campussen en scienceparken meer dan 22.000 nieuwe arbeidsplaatsen bij 3.000 bedrijven. *Buck Consultants International*. Verkregen via <https://www.bciglobal.nl/op-de-20-belangrijkste-campussen-en-science-parken-meer-dan-22-000-nieuwe-arbeidsplaatsen-bij-3-000-bedrijven>
- BCI Global (2024b). Campussen onderzoek. *Buck Consultants International*. Verkregen via https://extranet.bciglobal.com/documents/Campussen_Onderzoek_-_Rapport_-_04122024.pdf
- Behrens, C., & Jongeling, A. (2025, mei). Monitor netwerkkwaliteit en staatsgaranties 2009-2024. *SEO-rapport, 2025-71*. Verkregen via <https://www.seo.nl/wp-content/uploads/2025/06/2025-71-Monitor-netwerkkwaliteit-en-staatsgaranties.pdf>
- Belastingdienst (n.d.). Tarieven voor de vennootschapsbelasting. Verkregen via https://www.belastingdienst.nl/wps/wcm/connect/bldcontentnl/belastingdienst/zakelijk/winst/vennootschapsbelasting/tarieven_vennootschapsbelasting
- Box & Soede (2024). Opbrengst winstbelasting stijgt door winsten in alle bedrijfsgroepen. Verkregen via <https://esb.nu/opbrengst-winstbelasting-stijgt-door-winsten-in-alle-bedrijfsgroepen/>
- Brouwer, G, Van Hoenselaar, F., & Nijhuis, M. (2023, 3 oktober). Midden- en kleinbedrijf betaalt een hogere rente en dit duidt op marktfalen. *Economische Statistische Berichten (ESB)*, 109(4930), 86-89. Verkregen via <https://esb.nu/midden-en-kleinbedrijf-betaalt-een-hogere-rente-en-dit-duidt-op-marktfalen/>
- CBS (2013). Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers 2013. *Ministerie van Economische Zaken & Centraal Bureau voor de Statistiek*, 60121 201301 I-74. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2013/50/het-ondernemingsklimaat-in-cijfers-2013>
- CBS (2020). Brede-welvaarttrends. Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2020. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://longreads.cbs.nl/monitor-brede-welvaart-en-sdgs-2020/brede-welvaarttrends/>
- CBS (2021). Brede-welvaarttrends. Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2021. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://longreads.cbs.nl/monitor-brede-welvaart-en-sdgs-2021/brede-welvaarttrends/>

- CBS (2022). Brede-welvaarttrends (BWT): hier en nu. Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2022. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via https://www.cbs.nl/-/media/pdf/2022/20/2022II11_mbw_2022.pdf
- CBS (2023). Brede-welvaarttrends en SDG's (BWT): hier en nu. Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2023. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-brede-welvaart-en-desustainable-development-goals/monitor-brede-welvaart-en-de-sustainable-development-goals2023/brede-welvaart/hier-en-nu>
- CBS (2024a). Brede-welvaarttrends en SDG's (BWT): hier en nu. Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2024. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/monitor-brede-welvaart-ende-sustainable-development-goals/hier-en-nu/hier-en-nu-samenvatting>
- CBS (2024b). Landelijke Monitor Leegstand 2024. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2024/48/landelijke-monitor-leegstand-2024>
- CBS (2024c). SDG 4: Kwaliteitsonderwijs. In Monitor Brede Welvaart en de Sustainable Development Goals. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/monitor-brede-welvaart-en-de-sustainable-development-goals/sdg-s/sdg-4-kwaliteitsonderwijs>
- CBS (2025a). Bevolking; hoogstbehaald onderwijsniveau en onderwijsrichting. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/85313NED/table>
- CBS (2025b). Bevolking; kerncijfers. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/80567NED/table>
- CBS (2025c). Bijlage A – Bedrijven met verduurzaming als doel en hun zoektocht naar financiering. In Financieringsmonitor 2024. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/aanvullende-statistische-diensten/2025/financieringsmonitor-2024/bijlage-a-bedrijven-met-verduurzaming-als-doel-en-hun-zoektocht-naar-financiering>
- CBS (2025d). Financieringsmonitor 2024. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/aanvullende-statistische-diensten/2025/financieringsmonitor-2024>
- CBS (2025e). Hier en nu. In Monitor Brede Welvaart en de Sustainable Development Goals. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/monitor-brede-welvaart-en-de-sustainable-development-goals/hier-en-nu>
- CBS (2025f). Uitgaven aan regulier onderwijs. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/80393NED/table>
- CBS (2025g). Vertrouwen in mensen en in organisaties; persoonskenmerken. *CBS StatLine*. Verkregen via <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/85533NED/table?dl=A5BF2>
- CBS (2025h). Nederland Handelsland 2025: export, import en investeringen. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2025/38/nederland-handelsland-2025-export-import-en-investeringen>
- CBS, KvK, EIB, MKB Nederland, & VNO-NCW (2025, 6 augustus). Belemmeringen. *Conjunctuurenquête Nederland, derde kwartaal 2025*. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2025/conjunctuurenquete-nederland-derde-kwartaal-2025/6-belemmeringen>
- CBS (n.d.). 1959 – Aardgas. In Tijdlijn historische energie. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Verkregen via <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/tijdlijn-historische-energie/1959-aardgas>
- Container News (2024, 21 februari). Rotterdam sees TEU decline amid stable financial results. Verkregen via <https://container-news.com/rotterdam-sees-teu-decline-amid-stable-financial-results/>
- CPB (2022, 25 mei). Evaluatie fiscale regelingen gericht op bedrijfsoverdracht. *Centraal Planbureau*. Verkregen via <https://www.cpb.nl/evaluatie-fiscale-regelingen-gericht-op-bedrijfsoverdracht>
- Draghi, M. (2024). The future of European competitiveness: A competitiveness strategy for Europe. *Europese Commissie*.

- De Jong, G., Koeman, N., Konijn, S., Volberda, H., & Heij, K. (2022). Het Nederlandse innovatielandschap de toekomst tegemoet: Resultaten van de Nederlandse Innovatie Monitor 2022. *SEO Economisch Onderzoek*, 2022-86.
- De Jong, G., Koeman, N., Konijn, S., Volberda, H., & Hollen, R. (2023a). Nederlandse Innovatie Monitor 2023: Oververhitting in het Nederlandse innovatielandschap. *SEO Economisch Onderzoek*, 2023-95.
- De Jong, G., Koeman, N., Konijn, S., Volberda, H., & Hollen, R. (2023b). Monitor Ondernemingsklimaat 2023: Opzet en nulmeting. *SEO Economisch Onderzoek & ACBI*, 2023-107.
- De Jong, G., Konijn, S., Koeman, N., Volberda, H., & Hollen, R. (2024a). Nederlandse Innovatie Monitor 2024: Kansen en risico's op het gebied van verduurzaming, AI en arbeidsmigratie. *SEO Economisch Onderzoek*, 2024-142.
- De Jong, G., Koeman, N., Konijn, S., Volberda, H., & Hollen, R. (2024b). Monitor Ondernemingsklimaat 2024: Actualisatie en doorontwikkeling. *SEO Economisch Onderzoek & ACBI*, 2024-150.
- De Jong, G., Konijn, S., Koeman, N., Volberda, H., & Hollen, R. (2025). Nederlandse Innovatie Monitor 2025: Het innovatielandschap in een kwetsbare omgeving. *SEO Economisch Onderzoek*, 2025-178.
- DNB (n.d.). Rente – statistisch dashboard. *De Nederlandsche Bank*. Verkregen via <https://www.dnb.nl/statistieken/dashboards/rente/>
- DNB (2024). Internationale verwevenheid scherper in beeld. *De Nederlandsche Bank*.
- EIB (2024, oktober). Trends op de bouwarbeidsmarkt. Arbeidsmarktrapportage 2024. *Economisch Instituut voor de Bouw*. Verkregen via <https://www.eib.nl/wp-content/uploads/2024/10/Arbeidsmarktrapportage-2024.pdf>
- E-Governance Academy (n.d.). National Cyber Security Index (NCSI). Verkregen via <https://ncsi.ega.ee/>
- Elfferich, A. (2022, 12 mei). Stay rate and labour market position of international graduates in the Netherlands. *Nuffic*. Verkregen via <https://www.nuffic.nl/sites/default/files/2023-06/stay-rate-and-labour-market-position-of-international-graduates-in-the-netherlands.pdf>
- Eurostat (2025a). Electricity prices for non-household consumers - bi-annual data (from 2007 onwards). Verkregen via <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/bookmark/69b472f3-fd78-4b6a-a963-d8b94b1277e4?lang=en>
- Eurostat (2025b). Energy self-reliance - nrg_ind_esr. Verkregen via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nrg_ind_esr_custom_18321345/default/table
- Eurostat (2025c). Gross domestic expenditure on R&D (GERD) by sector of performance - rd_e_gerdtot. Verkregen via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/rd_e_gerdtot_custom_18035245/default/table
- Eurostat (2025d). Gross weight of goods handled in all ports by direction - annual data [mar_go_aa_custom_17919509]. Verkregen via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/MAR_GO_AA/default/table?lang=en
- Eurostat (2025e). Job vacancy and unemployment rates - Beveridge curve. Verkregen via https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Job_vacancy_and_unemployment_rates_-_Beveridge_curve
- Eurostat (2025f). Labour cost index by NACE Rev. 2 activity - nominal value, quarterly data. Verkregen via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LC_LCI_R2_Q_custom_159799/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=07fae7ed-f609-456f-be85-314a58e49657&c=1615906278178
- Eurostat (2025g). Type of connections to the internet by size class of enterprise. Verkregen via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_ci_it_es_custom_9407985/bookmark/table?lang=en
- Golden Egg Check (2024). Funding analyse Q4 2023. *Golden Egg Check*. Verkregen via <https://goldeneggcheck.com/funding-analyse-q42023/>

- Havenbedrijf Rotterdam (2024). Impact of Red Sea unrest on Rotterdam throughput expected to be slight. Verkregen via <https://www.portofrotterdam.com/en/news-and-press-releases/impact-of-red-sea-unrest-on-rotterdam-throughput-expected-to-be-slight>
- Havenbedrijf Rotterdam (n.d.). Port performance. *Havenbedrijf Rotterdam*. Verkregen via <https://www.portofrotterdam.com/en/logistics/port-performance>
- Heyma, A., Kesteren, J. van, Klinker, I., Bakens, J., Gerards, R. & Graus, E. (2022, 20 oktober). Arbeidsmarktkrapte technici. *SEO-rapport, 2022-82*. Verkregen via <https://www.seo.nl/publicaties/arbeidsmarktkrapte-technici/>
- IBIS (n.d.). IBIS openbare bestanden groep. Verkregen via <https://provincies.pleio.nl/groups/view/86a606a7-5989-429c-af9c-bd36404a2f7a/ibis-openbare-bestanden-groep/files/36b64df1-a3f7-4b37-bd10-5139a08b5b86>
- IEA (n.d.). The Netherlands – Energy mix. *International Energy Agency*. Verkregen via <https://www.iea.org/countries/the-netherlands/energy-mix>
- Invest Europe (n.d.). Activity data. *Invest Europe*. Verkregen via <https://www.investeurope.eu/research/activity-data/>
- Invest in Holland (n.d.). Smart logistics – Gateway to Europe. *Netherlands Foreign Investment Agency (NFIA)*. Verkregen via <https://investinholland.com/doing-business-here/business-operations/smart-logistics/>
- KvK (2025, 16 september). Je bv en Prinsjesdag: dit zijn de belastingplannen. *Kamer van Koophandel*. Verkregen via <https://www.kvk.nl/wetten-en-regels/je-bv-en-prinsjesdag-dit-zijn-de-belastingplannen/>
- Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (KiM) (2023). Update bedrijfseconomische kostenkengetallen goederenvervoer. *KiM-notitie*. Verkregen via https://www.kimnet.nl/site/binaries/site-content/collections/documents/2023/03/30/kostenkengetallen-voor-het-goederenvervoer/KiM+notitie+update+bedrijfseconomische+kostenkengetallen+goederenvervoer_def.pdf
- Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (KiM) (n.d.). Kostenkengetallen voor het goederenvervoer – datasets en publicaties. Verkregen via <https://www.kimnet.nl/documenten/2023/03/30/kostenkengetallen-voor-het-goederenvervoer>
- Kersten, A. (2025, 18 maart). Onderwijsuitgaven blijven verder achter bij groei economie. *Algemene Onderwijsbond*. Verkregen via <https://www.aob.nl/actueel/artikelen/onderwijsuitgaven-blijven-verder-achter-bij-groei-economie/>
- Mittal, V., Ross, W.T., & Baldasare, P.M. (1998). The Asymmetric Impact of Negative and Positive Attribute-Level Performance on Overall Satisfaction and Repurchase Intentions. *Journal of Marketing*, 62(1), 33-47.
- Ministerie van Economische Zaken (2024). Staat van de Digitale Infrastructuur - De ruggengraat van onze digitale economie. Verkregen via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2024/01/22/staat-van-de-digitale-infrastructuur>
- Ministerie van Economische Zaken (2025, oktober). Regeldrukmonitor: Ontwikkeling regeldrukkosten. Verkregen via <https://www.regeldrukmonitor.nl/ontwikkeling-regeldrukkosten>
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK) (n.d.). Borgen fysieke ruimte en ruimtelijke ordening voor bedrijven. In *Bedrijvenbeleid in Beeld – strategische doelen*. Verkregen via <https://www.bedrijvenbeleidinbeeld.nl/strategische-doelen/zorgen-voor-een-uitmuntend-ondernemings--en-vestigingsklimaat/borgen-fysieke-ruimte-en-ruimtelijke-ordening-voor-bedrijven>
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK) (n.d.). Verwachte ruimtevraag door bedrijven. In *Bedrijvenbeleid in Beeld – strategische doelen*. Verkregen via <https://www.bedrijvenbeleidinbeeld.nl/strategische-doelen/zorgen-voor-een-uitmuntend-ondernemings--en-vestigingsklimaat/borgen-fysieke-ruimte-en-ruimtelijke-ordening-voor-bedrijven/verwachte-ruimtevraag-door-bedrijven>

- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) (2024, december). Internationale prestaties (PISA). OCW in Cijfers. Verkregen via <https://www.ocwincijfers.nl/sectoren/ocw-internationaal/onderwijs/leerlingen-en-studenten/internationale-prestaties-pisa>
- Nationaal Groeifonds (2024, 16 mei). Nationaal Groeifonds wordt uitgefaseerd. Verkregen via <https://www.nationaalgroeifonds.nl/actueel/nieuws/2024/05/16/nationaal-groeifonds-wordt-uitgefaseerd>
- NVP (n.d.). Marktcijfers – archief. Nederlandse Vereniging van Participatiemaatschappijen. Verkregen via <https://nvp.nl/feiten-cijfers/marktcijfers/archief/>
- Nicodeme G., Caiumi A., & Majewski I. (2018). What Happened to CIT Collection?. Solving the Rates-Revenues Puzzle. *Taxation Papers 74, Directorate General Taxation and Customs Union, European Commission*.
- Notteboom, T. (2024, augustus). Top 15 container ports in the EU in H1 2024. *PortEconomics.eu*. Verkregen via <https://www.porteconomics.eu/portgraphic-top-15-container-ports-in-the-eu-in-h1-2024/>
- NU.nl (2025, 6 oktober). Weer duizenden bedrijven erbij op wachtlijst voor overvol stroomnet. Verkregen via <https://www.nu.nl/klimaat/6371426/weer-duizenden-bedrijven-erbij-op-wachtlijst-voor-overvol-stroomnet.html>
- OECD (2025, september). Main Science and Technology Indicators (MSTI) – Gross domestic expenditure on R&D by sector and source of funds. *OECD Data Explorer*. Verkregen via [https://data-explorer.oecd.org/vis?lc=en&tm=msti&snb=1&vw=tb&df\[ds\]=dsDisseminateFinalDMZ&df\[id\]=DSD_MSTI%40DF_MSTI&df\[ag\]=OECD.STI.STP&pd=1981%2C2024&dq=NLD.A.G_FA%2BG_FON%2BG_FG%2BG_FB%2BPNP%2BGV%2BH%2BB%2BG.PT_B1GQ.Z.&to\[TIME_PERIOD\]=false](https://data-explorer.oecd.org/vis?lc=en&tm=msti&snb=1&vw=tb&df[ds]=dsDisseminateFinalDMZ&df[id]=DSD_MSTI%40DF_MSTI&df[ag]=OECD.STI.STP&pd=1981%2C2024&dq=NLD.A.G_FA%2BG_FON%2BG_FG%2BG_FB%2BPNP%2BGV%2BH%2BB%2BG.PT_B1GQ.Z.&to[TIME_PERIOD]=false)
- OESO (n.d.-c). Corporate income tax statutory and targeted small business rates. *OECD Data Explorer*. Verkregen via [https://dataexplorer.oecd.org/vis?lc=en&fs\[0\]=Topic%2C1%7CTaxation%23TAX%23%7CCorporate%20tax%23TAX_CPT%23&pg=0&fc=Topic&bp=true&snb=15&df\[ds\]=dsDisseminateFinalDMZ&df\[id\]=DSD_TAX_CIT%40DF_CIT&df\[ag\]=OECD.CTP.TPS&df\[vs\]=1.0&dq=NLD.A.CIT_C%2BCIT_SCG%2BCIT_LSN%2BCIT_EX_ST%2BCIT.TA%2BST..S13%2BS1311%2BS13M..&to\[TIME_PERIOD\]=false&pd=2000%2C2024&ly\[cl\]=TIME_PERIOD&ly\[rw\]=TARGETING%2CCOMBINED_MEASURE&vw=tb](https://dataexplorer.oecd.org/vis?lc=en&fs[0]=Topic%2C1%7CTaxation%23TAX%23%7CCorporate%20tax%23TAX_CPT%23&pg=0&fc=Topic&bp=true&snb=15&df[ds]=dsDisseminateFinalDMZ&df[id]=DSD_TAX_CIT%40DF_CIT&df[ag]=OECD.CTP.TPS&df[vs]=1.0&dq=NLD.A.CIT_C%2BCIT_SCG%2BCIT_LSN%2BCIT_EX_ST%2BCIT.TA%2BST..S13%2BS1311%2BS13M..&to[TIME_PERIOD]=false&pd=2000%2C2024&ly[cl]=TIME_PERIOD&ly[rw]=TARGETING%2CCOMBINED_MEASURE&vw=tb)
- Partners in Energie (n.d.). Capaciteitskaart. Verkregen via <https://data.partnersinenergie.nl/capaciteitskaart/>
- PBL (2024, februari). Sociaal-economische effecten van stikstofbronmaatregelen en natuurmaatregelen *Planbureau voor de Leefomgeving, PBL-publicatie 5205*. Verkregen via <https://www.pbl.nl/system/files/document/2024-02/pbl-2024-sociaaleconomische-effecten-van-stikstofbronmaatregelen-en-natuurmaatregelen-5205.pdf>
- Rathenau Instituut (n.d.). *R&D-uitgaven naar sector van uitvoering en wetenschapsgebied*. Verkregen via <https://www.rathenau.nl/nl/wetenschap-cijfers/geld/wat-geeft-nederland-uit-aan-rd/rd-uitgaven-naar-sector-van-uitvoering-en-wetenschapsgebied>
- Rathenau Instituut (2025, 27 juni). TWIN 2023-2029. Totale investeringen in wetenschap en innovatie. Verkregen via https://www.rathenau.nl/sites/default/files/2025-05/TWIN_2023-2029_Rathenau_Instituut.pdf
- Rechtbank Den Haag (2023, 11 juli). *Dagvaarding Greenpeace – stikstofzaak tegen de Nederlandse Staat*. Rechtspraak. Verkregen via <https://www.rechtspraak.nl/SiteCollectionDocuments/2023-07-11-Dagvaarding-Greenpeace-stikstof-def.pdf>
- Rechtbank Den Haag (2025, 5 september). *Rechtbank beveelt Nederlandse Staat wettelijk stikstofdoel 2030 te halen*. Rechtspraak. Verkregen via <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Den-Haag/Nieuws/Paginas/Rechtbank-beveelt-Nederlandse-Staat-wettelijk-stikstofdoel-2030-te-halen.aspx>
- Reuters (2025, 12 februari). Dutch prime minister promises action to help tech startups thrive. Verkregen via <https://www.reuters.com/technology/dutch-prime-minister-promises-action-help-tech-startups-thrive-2025-02-12/>

- Rijksoverheid (2025, 4 juli). Bijna 800 miljoen euro van Nationaal Groeifonds naar zes innovatieve projecten. Verkregen via <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2025/07/04/bijna-800-miljoen-euro-van-nationaal-groeifonds-naar-zes-innovatieve-projecten>
- Rijksvastgoedbedrijf (2025, 16 april). *Door netcongestie dreigt afsluiting gebouwen*. Rijksvastgoedbedrijf. Verkregen via <https://www.rijksvastgoedbedrijf.nl/actueel/nieuws/2025/04/16/door-netcongestie-dreigt-afsluiting-gebouwen>
- RIVM (2024a, mei). Dataset bij Monitor stikstofdepositie in Natura 2000-gebieden 2024. *Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu*. Verkregen via <https://www.rivm.nl/documenten/dataset-bij-monitor-stikstofdepositie-in-natura-2000-gebieden-2024>
- RIVM (2024b). Monitor stikstofdepositie in Natura 2000-gebieden 2024. *Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, RIVM-rapport 2024-0076*. Verkregen via <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2024-0076.pdf>
- RVO (2025, september). Actualisatie voortgang – Kenniscommunity Netcongestie. *Rijksdienst voor Ondernemend Nederland*. Verkregen via <https://open.overheid.nl/documenten/d4d3e52d-149d-41e4-ad82-9ce257e9617a/file>
- Stec groep (2025). Actualisatie cijfers ruimte voor economie. Analyse bedrijventerreinen en industrieclusters 2025.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1991). Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference-Dependent Model. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(4), 1039-1061.
- Techleap. (2025, 18 april). State of Dutch Tech Report 2025. <https://techleap.nl/reports/state-of-dutch-tech-report-2025>
- Techleap & Nederlandse Vereniging van Participatiemaatschappijen. (2021). The untapped potential of Dutch venture capital: Why pension funds should seize the moment. Verkregen via <https://www.nvpportal.nl/document/18/The%20untapped%20potential%20of%20Dutch%20VC%20%E2%80%94%20TL%20NVP.pdf>
- The Economist (2025, 11 april). Which countries would benefit most from an American brain drain?. Verkregen via <https://www.economist.com/graphic-detail/2025/04/11/which-countries-would-benefit-most-from-an-american-brain-drain>
- UWV (2025, 3e kwartaal). Dashboard Spanningsindicator. Verkregen via <https://www.uwv.nl/nl/arbeidsmarktinformatie/dashboards/dashboard-spanningsindicator>
- Vereniging Deltametropool (n.d.). Internationale connectiviteit. Verkregen via <https://deltametropool.nl/projecten/internationale-connectiviteit/>
- Wereldbank (2022). Pre-concept note: Business Enabling Environment. Verkregen via: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/2250b12dfe798507f7b42064378cc616-0540012022/original/BEE-Concept-Note-December-2022.pdf>

Bijlage A Onderzoeksverantwoording

Bijlage A.1 Microanalyse (waardering van bedrijven)

De microanalyse maakt gebruik van data verzameld middels de *Nederlandse Innovatie Monitor*. Sinds 2005 laat het Amsterdam Centre for Business Innovation (ACBI) van de Universiteit van Amsterdam de Nederlandse Innovatie Monitor uitvoeren om het innovatievermogen van het Nederlandse bedrijfsleven te analyseren. Vanaf 2019 voert SEO Economisch Onderzoek (SEO) het onderzoek uit. De monitor is gebaseerd op een vragenlijst die wordt uitgezet onder bestuurders en leidinggevenden van Nederlandse bedrijven. In 2022 is voor het eerst een blok vragen opgenomen over het Nederlandse ondernemingsklimaat.⁴¹ In 2023 is dat blok verder uitgebreid en worden de verzamelde data ingezet voor deze op zichzelf staande monitor over het ondernemingsklimaat.

In de vragenlijst wordt expliciet gevraagd naar de percepties van bedrijven. Hoewel dit subjectieve oordelen zijn, hebben percepties invloed op het handelingsperspectief van een bedrijf – bijvoorbeeld bij het nemen van investeringsbeslissingen en bij de keuze om bedrijfsactiviteiten al dan niet naar een ander land te verplaatsen. Als zodanig bieden deze percepties het meest actuele beeld van de mate waarin Nederland aantrekkelijk wordt gevonden om in te ondernemen.

In totaal zijn er dit jaar 658 complete vragenlijsten verzameld. De onderzoekspopulatie richt zich op organisaties en bedrijven met meer dan één werkzaam persoon, dus exclusief zzp'ers. Ook de overheidssector, zorg en onderwijs, cultuur, sport en recreatie, belangen- en hobbyverenigingen en overige dienstverlening (het *niet-bedrijfsleven*) blijven buiten beschouwing. Door hun grote aandeel in de Nederlandse bedrijvenpopulatie zouden zzp'ers een grote weerslag hebben op de bevindingen, terwijl niet alle uitgevraagde thema's (op dezelfde manier) relevant voor hen zijn – dat laatste geldt ook voor het niet-bedrijfsleven.⁴² Na deze selecties blijven er 283 respondenten over.

Een (gepseudonimiseerde) koppeling van deze respondenten aan administratieve bedrijvendata van het CBS maakt het mogelijk om representatieve uitspraken te doen over het gehele Nederlandse bedrijfsleven. Hiervoor schatten we een wegingsmodel dat de uitkomsten corrigeert voor oververtegenwoordiging van bepaalde typen bedrijven in de steekproef. Er wordt hierbij rekening gehouden met de sector, omvang, vestigingsregio en het WBSO-gebruik (als proxy voor of een bedrijf aan innovatie doet).⁴³ Zie Bijlage A van de Nederlandse Innovatie Monitor 2025 voor een gedetailleerde beschrijving van dit wegingsmodel (De Jong et al., 2025).⁴⁴

Bijlage A.2 Macroanalyse (internationale positie)

De macroanalyse maakt hoofdzakelijk gebruik van openbare gegevensbronnen. Door gebruik te maken van verschillende gegevensbronnen en ranglijsten die elk een eigen focus hebben wordt in dit onderdeel van de

⁴¹ Zie hoofdstuk 4 van de Nederlandse Innovatie Monitor 2022, De Jong et al. (2022).

⁴² Als meer inzicht over deze groep(en) vanuit beleidsoogpunt wenselijk is, bevelen we aan hiervoor afzonderlijke meetinstrumenten te ontwikkelen.

⁴³ De Wet Bevordering Speur- en Ontwikkelingswerk (WBSO) biedt organisaties een belastingvoordeel voor loonkosten gemoeid met het uitvoeren van bijvoorbeeld *research & development* (R&D) of technisch-wetenschappelijk onderzoek.

⁴⁴ Een consequentie van deze manier van wegen is dat midden- en kleinbedrijven (mkb'ers) impliciet zwaarder wegen dan grote(re) bedrijven, omdat Nederland meer mkb'ers telt in vergelijking met het aantal grootbedrijven. Op verschillende plekken worden bevindingen uitgesplitst naar organisatieomvang, waarmee specifiek inzicht wordt gegeven in hoe kleine, middelgrote en grote bedrijven verschillen in hun percepties over het ondernemingsklimaat.

monitor een integraal beeld gegeven van de positie van het Nederlandse ondernemingsklimaat in internationaal perspectief.

Om de internationale concurrentiepositie van Nederland in kaart te brengen is gebruikgemaakt van de volgende gegevensbronnen:

- Global Competitiveness Index van de International Institute for Management Development (IMD);
- Global Innovation Index van de World Intellectual Property Organization (WIPO);
- Future of Growth report van het World Economic Forum (WEF);
- Data van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO);
- World Governance Indicators van de Wereldbank (WB);
- Data van het Internationaal Agentschap voor hernieuwbare energie (International Renewable Energy Agency);
- World Happiness Report; en
- Eurostat.

De relatieve positie van Nederland wordt vergeleken met een set van referentielanden op verschillende indicatoren per dimensie. De referentielanden zijn samengesteld door ten eerste landen op te nemen die op één of andere manier vergelijkbaar zijn met Nederland, zoals bijvoorbeeld Denemarken (DNK), Zwitserland (CHE), Singapore (SGP) of Canada (CAN). Een tweede selectiecriteria betreft dat van geografische nabijheid, waarbij landen zoals België (BEL), Duitsland (DEU), het Verenigd Koninkrijk (GBR) en Frankrijk (FRA) zijn toegevoegd. Daarnaast zijn landen die op één of meerdere van de dimensies wereldwijd tot de top behoren meegenomen; landen zoals de Verenigde Staten (USA), Japan (JPN) en Zweden (SWE) behoren tot deze groep. De data achter de indicatoren van de Monitor Ondernemingsklimaat 2025 komen in enkele gevallen niet volledig overeen met die van 2024, ook niet als de indicatoren hetzelfde zijn. Dat komt doordat sommige databronnen niet alleen een nieuw jaar toevoegen, maar tegelijkertijd ook eerdere jaren herzien of actualiseren. Als gevolg hiervan kan soms de rangorde in eerdere jaren licht afwijken ten opzichte van voorgaande edities.

Bijlage A.3 Meso-analyse (feitelijke trends)

Anders dan de analyses op micro- en op macroniveau, kent de meso-analyse (vrijwel) geen samengestelde indicatoren. Waar het in een enquête mogelijk is om te vragen naar de generieke perceptie over bijvoorbeeld de aanwezigheid van talent, dient deze dimensie in de meso-analyse te worden opgebroken in verschillende indicatoren. Het is daarbij niet voor alle dimensies mogelijk om een volledig beeld te schetsen van alle facetten die van belang zijn. Zo is er fysieke infrastructuur voor veel diverse vervoermodaliteit (per weg of spoor, over water of door de lucht etc.) die zowel in kwaliteit als kwantiteit verschilt en zowel een regionale als internationale component kent. Er is daarom voor gekozen om indicatoren te kiezen die direct te relateren zijn aan een set van actuele thema's, zoals arbeidsmarktkrapte en netcongestie, die raken aan het ondernemingsklimaat (zie Figuur A.1).

Bij het opstellen en selecteren van de meso-indicatoren is er een aantal uitgangspunten gehanteerd. Er worden alleen indicatoren gebruikt die ...

1. ... openbaar zijn;
2. ... periodiek (en dus niet eenmalig) onderzocht worden; en
3. ... relevant zijn voor ondernemen en bedrijfsleven.

Aanvullend is er een sterke voorkeur voor indicatoren met objectieve, administratieve gegevens zoals gepubliceerd door onafhankelijke instellingen (CBS, OESO, Eurostat etc.).

De dimensies nabijheid van belanghebbenden, stabiliteit en voorspelbaarheid overheidsbeleid en kwaliteit overheidsdienstverlening bleken zich moeilijk te lenen voor een analyse op basis van feitelijke (kwantitatieve) indicatoren. Er is daarom voor gekozen om deze drie dimensies niet mee te nemen in de meso-analyse.

Figuur A.1 De samenhang tussen de dimensies van het ondernemingsklimaat en actuele thema's

Dimensie	Thema	Indicator
Aanwezigheid van talent	Aanwezigheid van talent	Vacaturegraad (CBS)
		Personeelskosten (Eurostat)
		Opleidingsniveau (CBS)
		Footloose index (Economist)
	Onderwijs	PISA-scores
		Onderwijsuitgaven (CBS)
Belastingklimaat	Fiscale stabiliteit	Ontwikkelingen in de Vpb en andere fiscale wijzigingen
Faciliterende wetgeving	Regeldruk	Eenmalige regeldrukkosten (EZ)
		Structurele regeldrukkosten (EZ)
Fysieke infrastructuur	Internationale bereikbaarheid	Monitor Netwerkkwaliteit (SEO)
		Aanloophavens
		Vervoerde zeevracht (Eurostat)
		Kostenkengetallen (KIM)
Digitale infrastructuur	Digitale connectiviteit	Zakelijke glasaansluitingen (ACM)
		Bedrijfsleven snel internet (Eurostat)
Kwaliteit van leven	Brede welvaart	Monitor Brede Welvaart (CBS)
Financieringsmogelijkheid	Financieringsgat	Financieringsmonitor (CBS)
	Rentestanden	Rente zakelijk krediet (DNB)
	Durfskapitaal investeringen	Venture capital (NVP)
Kennisinfrastructuur	R&D-investeringen	R&D-intensiteit (OESO)
		Campussen (BCI)
Energie-infrastructuur	Energieprijzen	Prijzen gas (Eurostat)
		Prijzen stroom (Eurostat)
	Energiemix	Energie-zelfredzaamheid (Eurostat)
	Netcongestie	Wachtrij (Netbeheer Nederland)
Beschikbaarheid van ruimte	Ruimtegebrek	Oppervlakte bedrijventerreinen (IBIS)
		Leegstand bedrijfspanden (CBS)
		Landgebruik (CBS)
	Stikstof	Overbelasting natuur (RIVM)
Sentiment over bedrijfsleven	Sentiment over bedrijfsleven	Vertrouwen in bedrijfsleven (CBS)

Bron: SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Bijlage B Additionele figuren en tabellen

Bijlage B.1 Microanalyse (waardering van bedrijven)

Tabel B.1 Het oordeel over energie-infrastructuur en het sentiment over het bedrijfsleven is het meest gedaald

Monitor 2025 vergeleken met:	Monitor 2022	Monitor 2023	Monitor 2024
Construct	(df=64)	(df=61)	(df=91)
Rapportcijfer ondernemingsklimaat (schaal 1-10)	-0,76***	-0,60**	+0,15
<i>Dimensies ondernemingsklimaat (schaal 1-7):</i>			
- Aanwezigheid van talent	-0,05	-0,34.	-0,13
- (Gunstig) belastingklimaat	-0,53**	-0,37*	-0,17
- Faciliterende wetgeving	-0,61***	-0,53**	-0,26.
- Kwaliteit van leven	+0,05	-0,08	+0,03.
- Nabijheid van belanghebbenden	-0,12	+0,11	+0,09.
- Fysieke infrastructuur		+0,16	+0,18
- Digitale infrastructuur		-0,21	-0,23
- Financieringsmogelijkheden		+0,13	+0,11
- Kennisinfrastructuur		-0,26.	-0,10
- Energie-infrastructuur		-0,31	+0,25
- Beschikbaarheid fysieke ruimte		-0,13	+0,03
- Sentiment over bedrijfsleven		-0,23	+0,07

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2022-2025, bewerkingen door SEO Economisch Onderzoek en ACBI

Noot: .p<0,1 *p<0,05 **p<0,01 ***p<0,001. df (degrees of freedom) is gelijk aan het aantal respondenten dat in beide jaren deelnam min één.

Tabel B.2 Regressieanalyse toont verschillen in waardering ondernemingsklimaat naar organisatiekenmerken

Gehele steekproef			
Gemiddelde waardering voor het Nederlandse ondernemingsklimaat			6,1
Oprichting organisatie		Geografische markt	
Voor 1981	-	Lokaal of regionaal	-
1981 - 2000	+0,4 *	Nationaal	-
2001 - 2010	-0,4 *	Europees of wereldwijd	-
2011 - 2015	-		
Na 2015	-		
Sector		Aantal medewerkers organisatie	
Bouwnijverheid & vastgoed	-	2 t/m 10 medewerkers	-
Handel, vervoer & horeca	-0,3 *	11 t/m 49 medewerkers	-
Industrie, agro & energie	-0,8 ***	50 t/m 99 medewerkers	-
Informatie & communicatie	+1,1 **	100 t/m 249 medewerkers	-
Zakelijke & financiële dienstverlening	+0,8 ***	250 of meer medewerkers	-
Regio		WBSO-gebruik	
Friesland, Groningen, Drenthe & Overijssel	+0,5 *	Ja	-
Noord-Holland & Flevoland	-	Nee	-
Utrecht & Gelderland	-0,4 *		
Zuid-Holland	-		
Zeeland, Noord-Brabant & Limburg	-		
Productiviteit (omzet per werknemer)			
1 ^e kwantiel (0-25)	-		
2 ^e kwantiel (26-50)	-		
3 ^e kwantiel (51-75)	+0,4 *		
4 ^e kwantiel (76-100)	-		

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025 en CBS Microdata, bewerking door SEO en ACBI (2025)

Noot: .p<0,1 *p<0,05 **p<0,01 ***p<0,001. Gebaseerd op 283 waarnemingen, gewogen naar representativiteit voor de Nederlandse bedrijvenpopulatie exclusief zzp'ers en *niet-bedrijfsleven* (zie Bijlage A.1). Op basis van een gewogen lineaire regressie waarin alle organisatie-kenmerken zijn meegenomen met 283 observaties en een gecorrigeerde R² van 0,16.

Tabel B.3 Regressie-uitkomsten goed (8 of hoger) rapportcijfer ondernemingsklimaat, controlerend voor achtergrondkenmerken

Gehele steekproef			
Aandeel dat een goed (8 of hoger) rapportcijfer geeft voor het Nederlandse ondernemingsklimaat			0,15
Oprichting organisatie		Geografische markt	
Voor 1981	-	Lokaal of regionaal	-
1981 - 2000	+0,11 **	Nationaal	-
2001 - 2010	-	Europees of wereldwijd	-
2011 - 2015	-		-
Na 2015	-		-
Sector		Aantal medewerkers organisatie	
Bouwnijverheid & vastgoed	-	2 t/m 10 medewerkers	-
Handel, vervoer & horeca	-0,06 .	11 t/m 49 medewerkers	-
Industrie, agro & energie	-0,11 *	50 t/m 99 medewerkers	-
Informatie & communicatie	+0,20 *	100 t/m 249 medewerkers	-
Zakelijke & financiële dienstverlening	+0,11 **	250 of meer medewerkers	-
Regio		WBSO-gebruik	
Friesland, Groningen, Drenthe & Overijssel	-	Ja	-
Noord-Holland & Flevoland	-	Nee	-
Utrecht & Gelderland	-0,08 .		
Zuid-Holland	-		
Zeeland, Noord-Brabant & Limburg	-		
Productiviteit (omzet per werknemer)			
1 ^e kwantiel (0-25)	-		
2 ^e kwantiel (26-50)	-		
3 ^e kwantiel (51-75)	-		
4 ^e kwantiel (76-100)	-0,07 .		

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025 en CBS Microdata, bewerking door SEO en ACBI

Noot: .p<0,1 *p<0,05 **p<0,01 ***p<0,001. Op basis van een gewogen lineaire regressie (WLS) waarin alle organisatiekenmerken zijn meegenomen met 283 observaties en een gecorrigeerde R² van 0,08. Voor meer informatie over deze analyse verwijzen wij naar Bijlage A.5 van de Nederlandse Innovatie Monitor 2025, zie De Jong et al. (2025).

Tabel B.4 Regressie-uitkomsten onvoldoende (5 of lager) rapportcijfer ondernemingsklimaat, controlerend voor achtergrondkenmerken

Gehele steekproef			
Aandeel dat een onvoldoende (5 of lager) cijfer geeft voor het Nederlandse ondernemingsklimaat			0,29
Oprichting organisatie		Geografische markt	
Voor 1981	-	Lokaal of regionaal	-0,13 *
1981 - 2000	-0,16 **	Nationaal	-
2001 - 2010	+0,18 ***	Europees of wereldwijd	+0,06 .
2011 - 2015	-		
Na 2015	-		
Sector		Aantal medewerkers organisatie	
Bouwnijverheid & vastgoed	-	2 t/m 10 medewerkers	-
Handel, vervoer & horeca	+0,10 **	11 t/m 49 medewerkers	-
Industrie, agro & energie	+0,12 *	50 t/m 99 medewerkers	-
Informatie & communicatie	-0,30 *	100 t/m 249 medewerkers	-
Zakelijke & financiële dienstverlening	-0,20 ***	250 of meer medewerkers	-
Regio		WBSO-gebruik	
Friesland, Groningen, Drenthe & Overijssel	-	Ja	-
Noord-Holland & Flevoland	-	Nee	-
Utrecht & Gelderland	-		
Zuid-Holland	-		
Zeeland, Noord-Brabant & Limburg	-		
Productiviteit (omzet per werknemer)			
1 ^e kwantiel (0-25)	-		
2 ^e kwantiel (26-50)	-		
3 ^e kwantiel (51-75)	-0,15 **		
4 ^e kwantiel (76-100)	-		

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025 en CBS Microdata, bewerking door SEO en ACBI

Noot: .p<0,1 *p<0,05 **p<0,01 ***p<0,001. Op basis van een gewogen lineaire regressie (WLS) waarin alle organisatiekenmerken zijn meegenomen met 283 observaties en een gecorrigeerde R² van 0,13. Voor meer informatie over deze analyse verwijzen wij naar Bijlage A.5 van de Nederlandse Innovatie Monitor 2025, zie De Jong et al. (2025).

Tabel B.5 Regressie-uitkomsten aandeel dat minimaal enigszins overweegt activiteiten te verplaatsen, controlerend voor achtergrondkenmerken

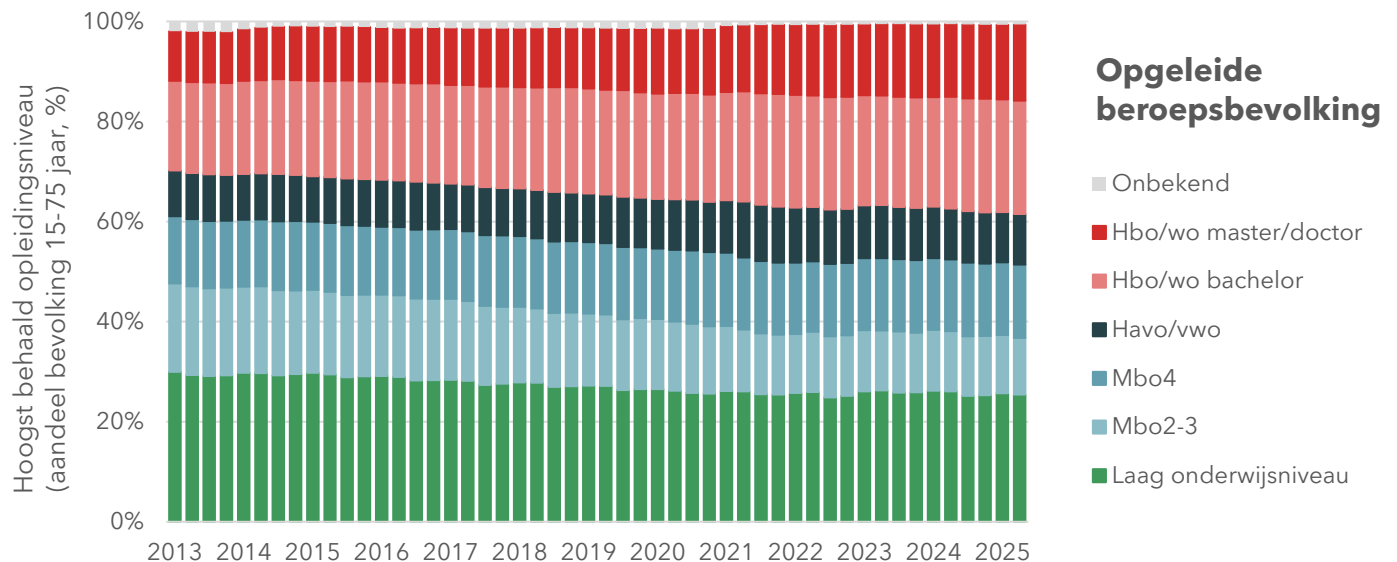
Gehele steekproef			
Aandeel dat enigszins tot in zeer sterke mate overweegt om in de komende twee jaar activiteiten naar het buitenland te verplaatsen			0,20
Oprichting organisatie		Geografische markt	
Voor 1981	-	Lokaal of regionaal	-0,19 ***
1981 - 2000	-0,08 *	Nationaal	-0,15 ***
2001 - 2010	-	Europees of wereldwijd	+0,20 ***
2011 - 2015	-		-
Na 2015	+0,17 *		-
Sector		Aantal medewerkers organisatie	
Bouwnijverheid & vastgoed	-	2 t/m 10 medewerkers	-
Handel, vervoer & horeca	-	11 t/m 49 medewerkers	-
Industrie, agro & energie	+0,09 *	50 t/m 99 medewerkers	-
Informatie & communicatie	-	100 t/m 249 medewerkers	-
Zakelijke & financiële dienstverlening	-	250 of meer medewerkers	-
Regio		WBSO-gebruik	
Friesland, Groningen, Drenthe & Overijssel	-	Ja	-
Noord-Holland & Flevoland	-	Nee	-
Utrecht & Gelderland	-		
Zuid-Holland	-		
Zeeland, Noord-Brabant & Limburg	-		
Productiviteit (omzet per werknemer)			
1 ^e kwantiel (0-25)	-		
2 ^e kwantiel (26-50)	-		
3 ^e kwantiel (51-75)	-0,10 *		
4 ^e kwantiel (76-100)	+0,10 **		

Bron: De Nederlandse Innovatie Monitor 2025 en CBS Microdata, bewerking door SEO en ACBI

Noot: .p<0,1 *p<0,05 **p<0,01 ***p<0,001. Op basis van een gewogen lineaire regressie (WLS) waarin alle organisatiekenmerken zijn meegenomen met 283 observaties en een gecorrigeerde R² van 0,27. Voor meer informatie over deze analyse verwijzen wij naar Bijlage A.5 van de Nederlandse Innovatie Monitor 2025, zie De Jong et al. (2025).

Bijlage B.2 Meso-analyse (feitelijke trends)

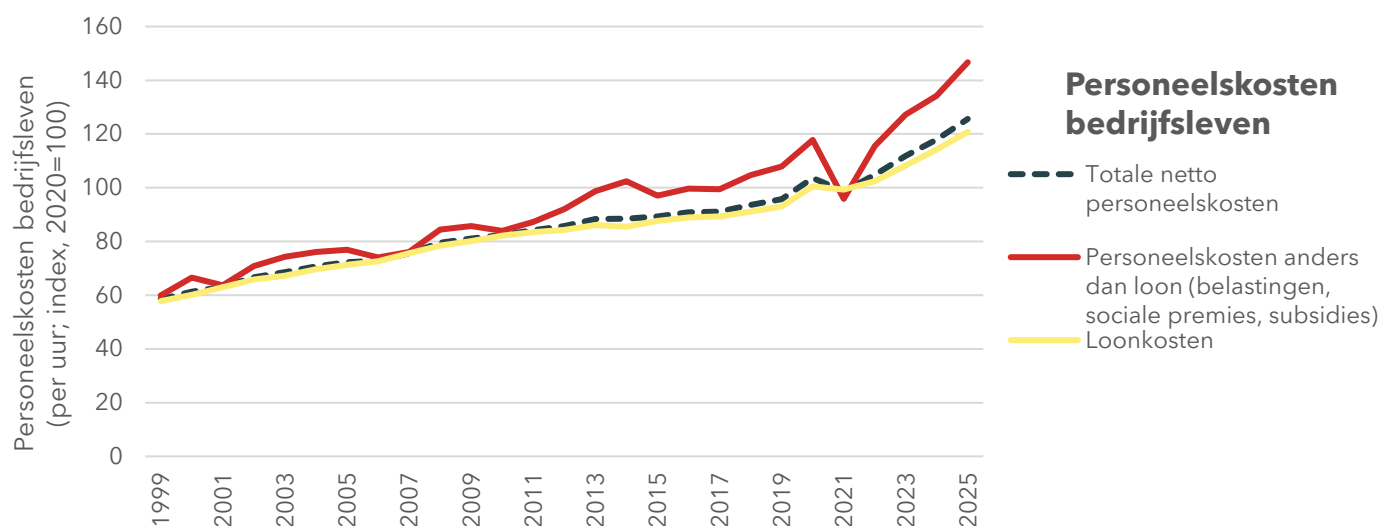
Figuur B.1 De Nederlandse beroepsbevolking vertoont al jaren een stijging in het aandeel hoger opgeleiden

Bron: CBS (2025a), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Noot: Gegevens per kwartaal. Indeling CBS: laag (basisonderwijs, vmbo of havo-/vwo-onderbouw), middelbaar (havo/vwo, mbo2-4) en hoog onderwijs (hbo/wo).

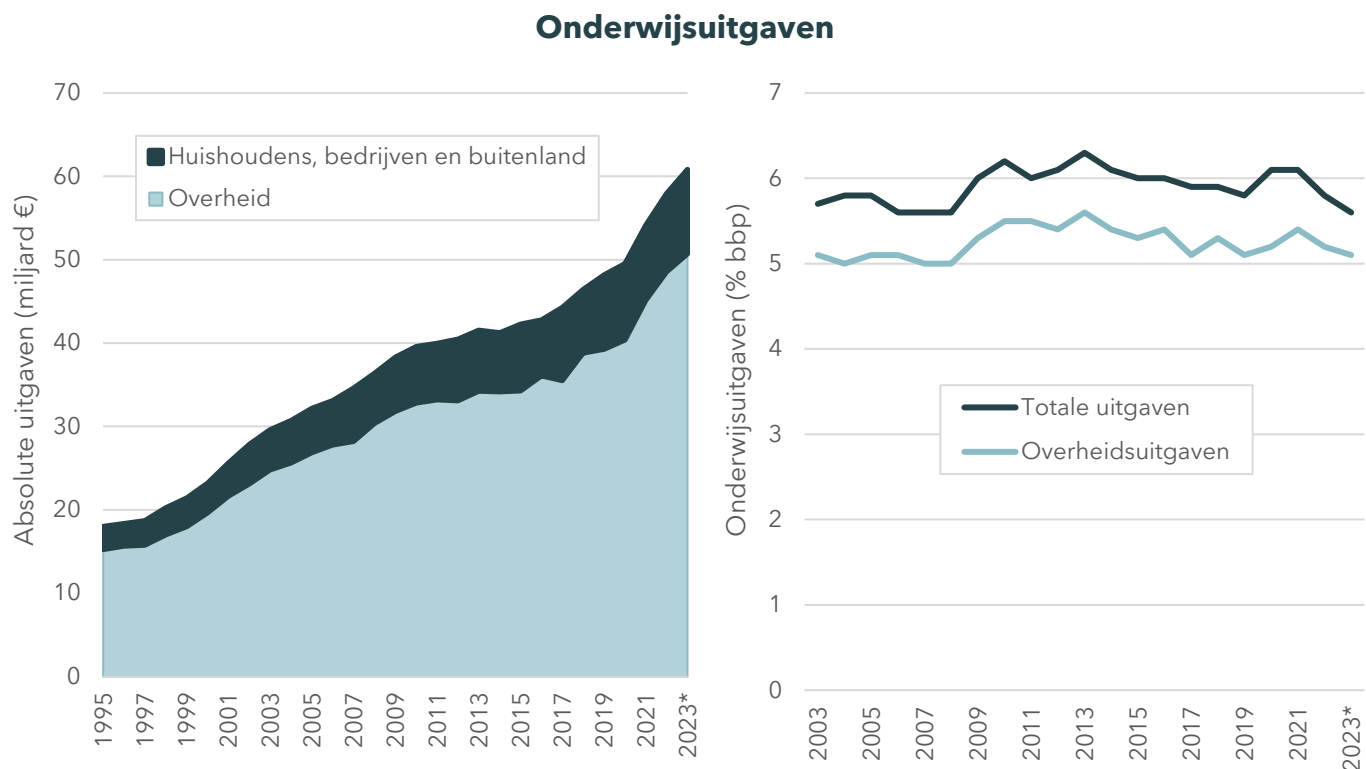
Figuur B.2 Personeelskosten, met name kosten anders dan loon, blijven ook in 2025 stijgen

Bron: Eurostat (2025f), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

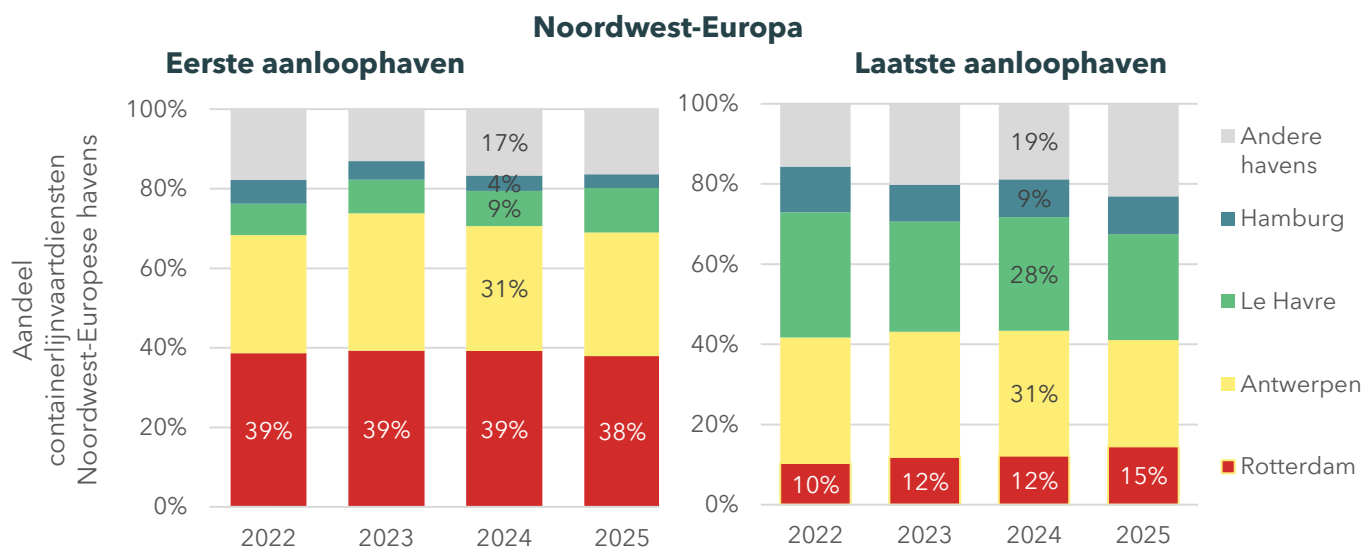
Noot: Enkel voor sectoren binnen de 'business economy' (i.e. exclusief overheden, defensie, onderwijs, zorg en cultuur). Personeelskosten exclusief uitgaven aan werving, uniformen, cursussen en trainingen. Gecorrigeerd voor seizoens- en kalendereffecten.

Figuur B.3 Uitgaven aan onderwijs als percentage van het bbp zijn in 2023 ongeveer hetzelfde als in 2003

Bron: CBS (2025f), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

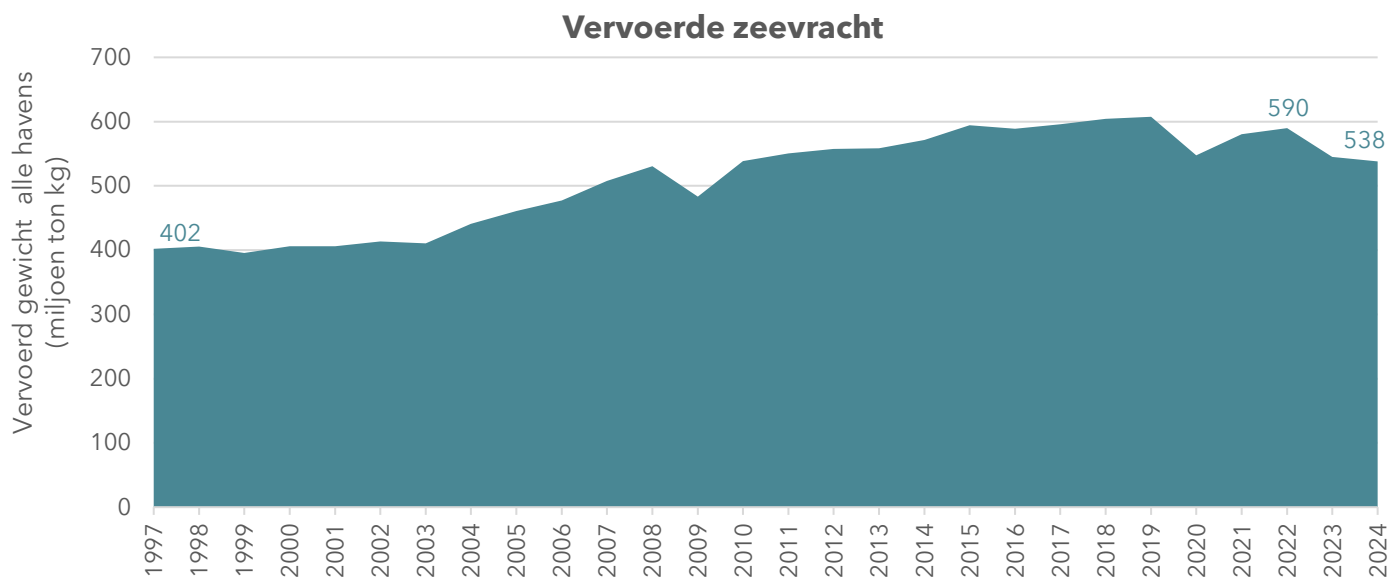
Figuur B.4 Rotterdam is een populaire eerste aanloophaven en steeds populairder als laatste aanloophaven

Bron: Havenbedrijf Rotterdam (n.d.; geüpdatet inclusief september 2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

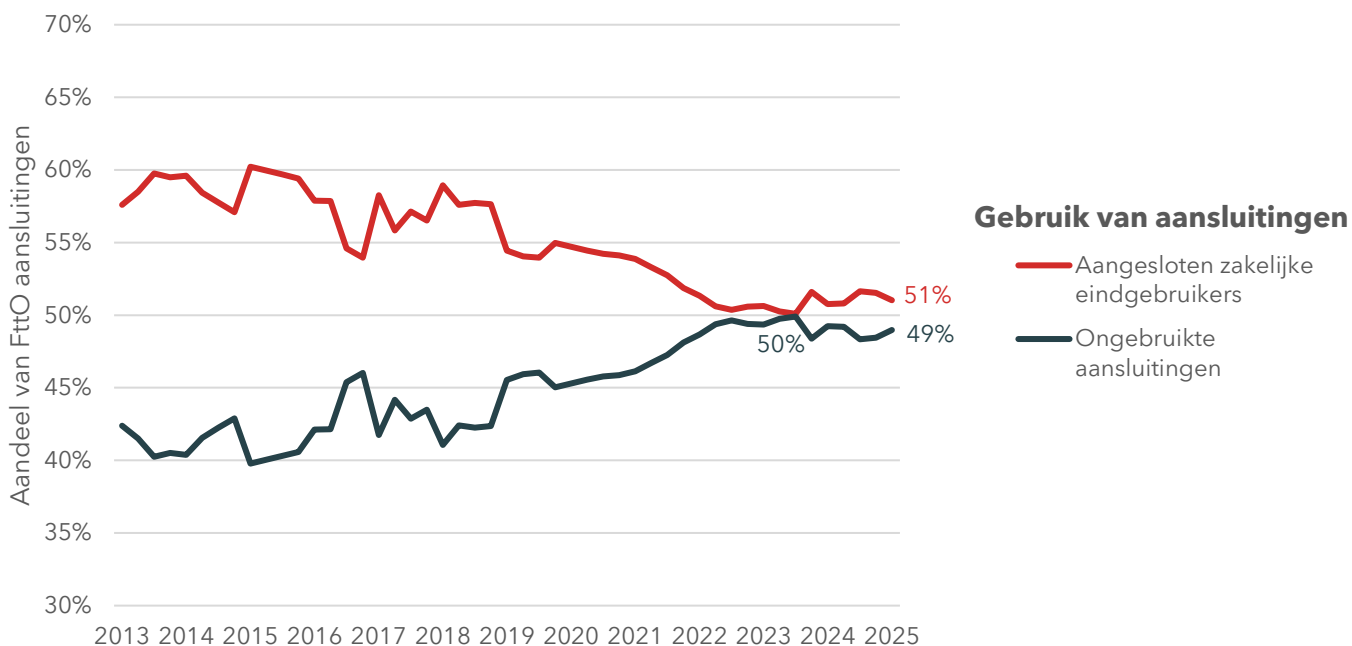
Noot: Data bevatten alleen containerhandel. Andere havens bevat de Bremerhaven, Amsterdam, Duinkerken, Zeebrugge en de Wilhelmshaven.

Figuur B.5 De daling in zeevrachtgewicht tussen 2022 en 2024 behoort tot de grootste sinds 1997

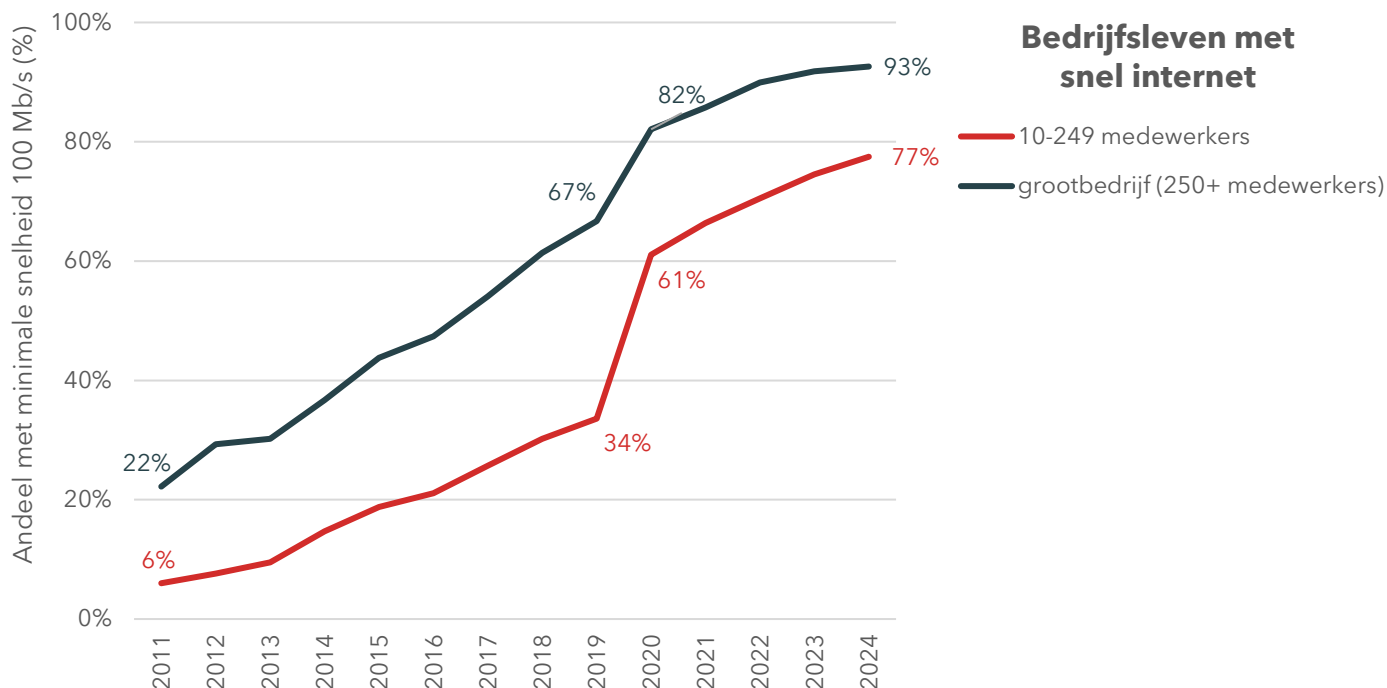
Bron: Eurostat (2025d), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Figuur B.6 Over de jaren is het aandeel van aangesloten zakelijke eindgebruikers kleiner geworden

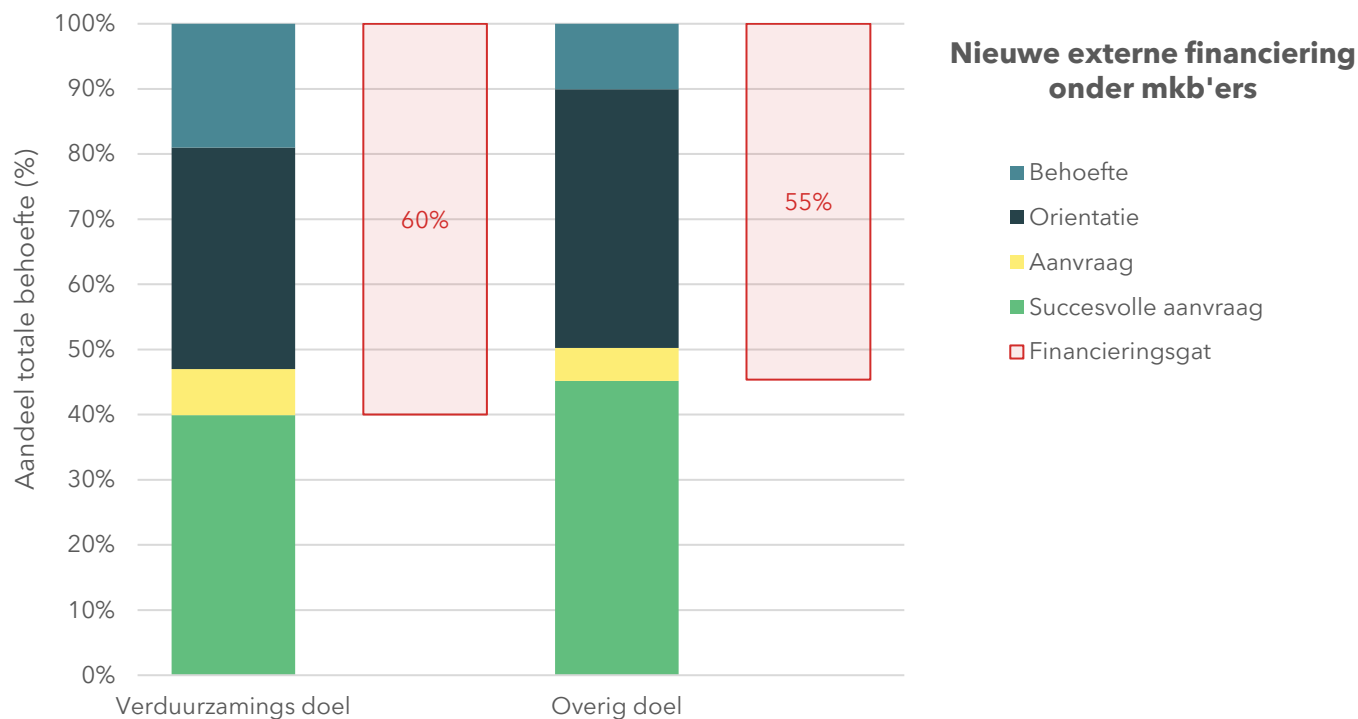
Bron: Autoriteit Consument & Markt (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Figuur B.7 De stijging in het aandeel bedrijven met snel internet vakt de afgelopen jaren iets af

Bron: Eurostat (2025g), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

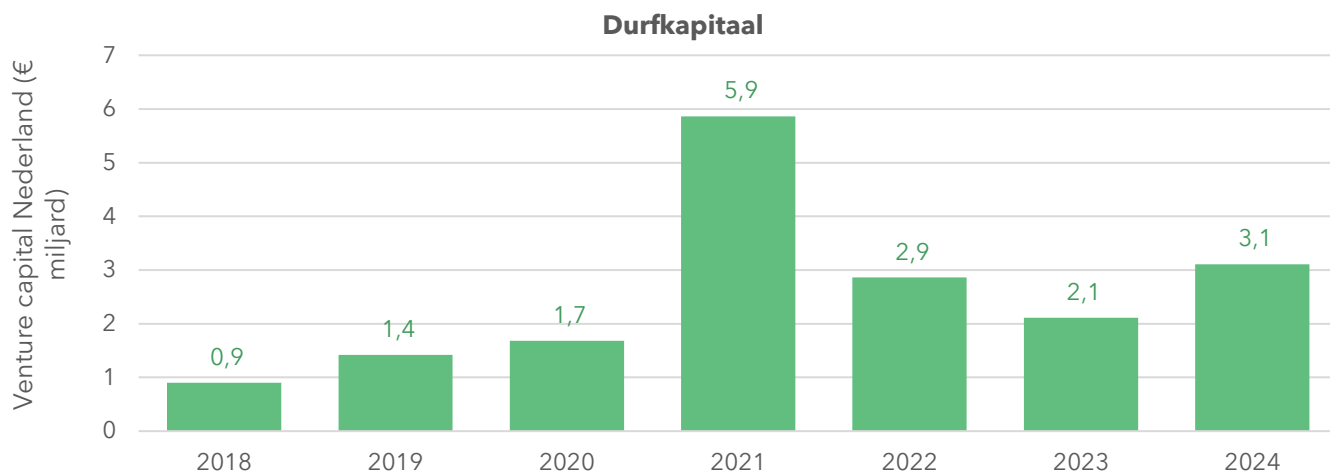
Figuur B.8 Mkb'ers met duurzaam financieringsdoel realiseren minder vaak hun financieringsbehoefte

Bron: CBS (2025c), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

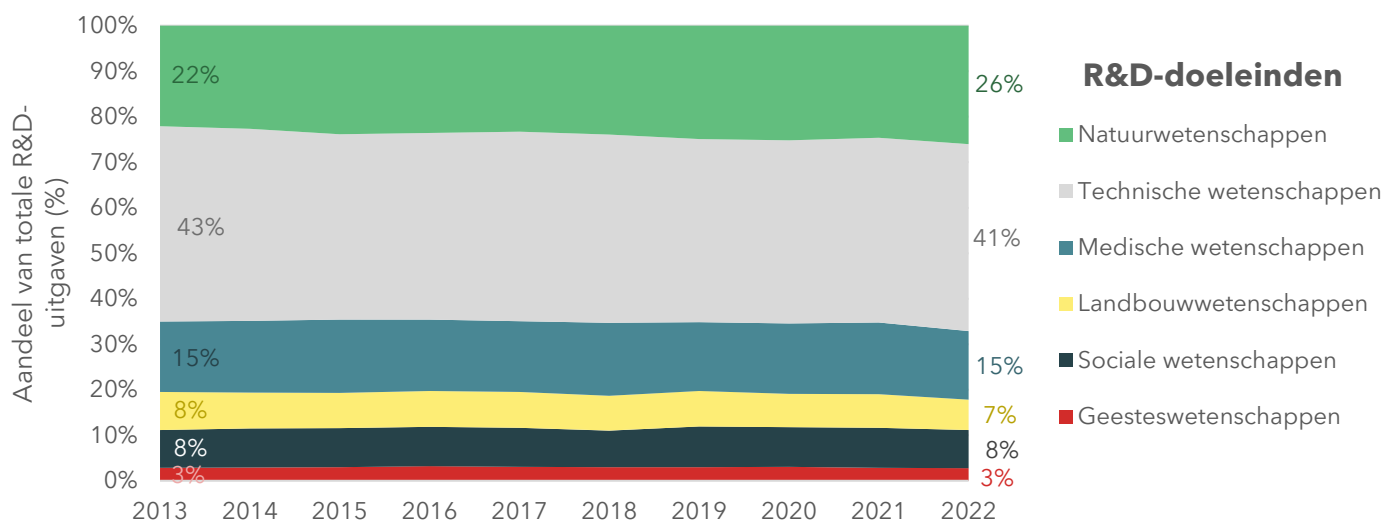
Noot: Anders dan Figuur 4.9 betreft dit alleen mkb'ers met een financieringsbehoefte, wat hier gelijk staat aan 100 procent.

Figuur B.9 Na een tweejarige daling is het opgehaald durfkapitaal bij Nederlandse startups in 2024 gestegen

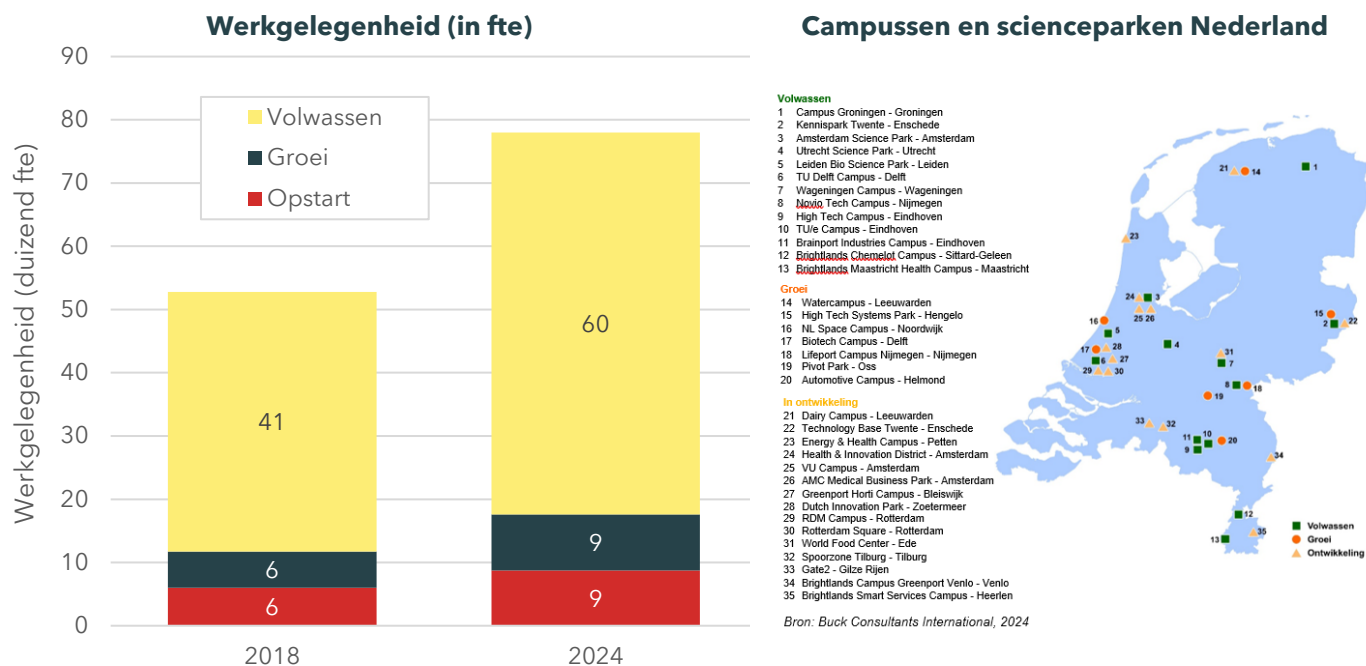
Bron: Techleap (2025), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Figuur B.10 R&D-uitgaven vinden vaker plaats in natuur en technische wetenschap

Bron: Rathenau Instituut (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

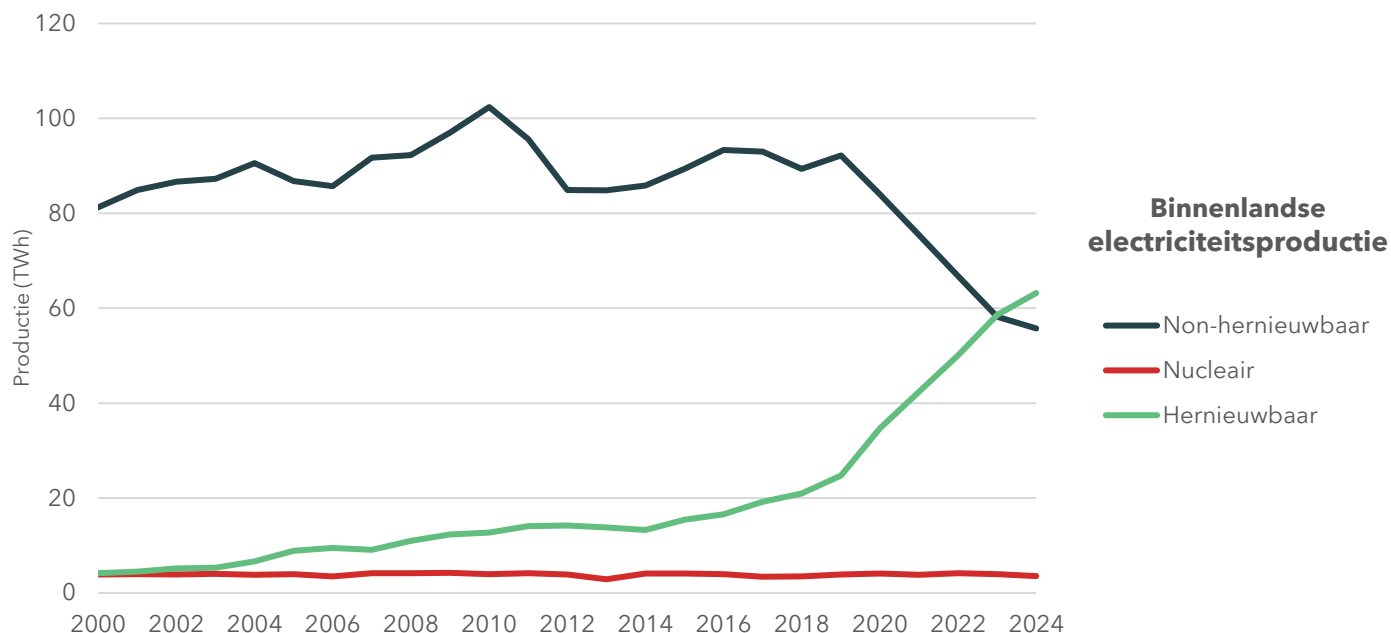
Figuur B.11 Er is een groei aan werkgelegenheid op campussen

Bron: BCI Global (2024b), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

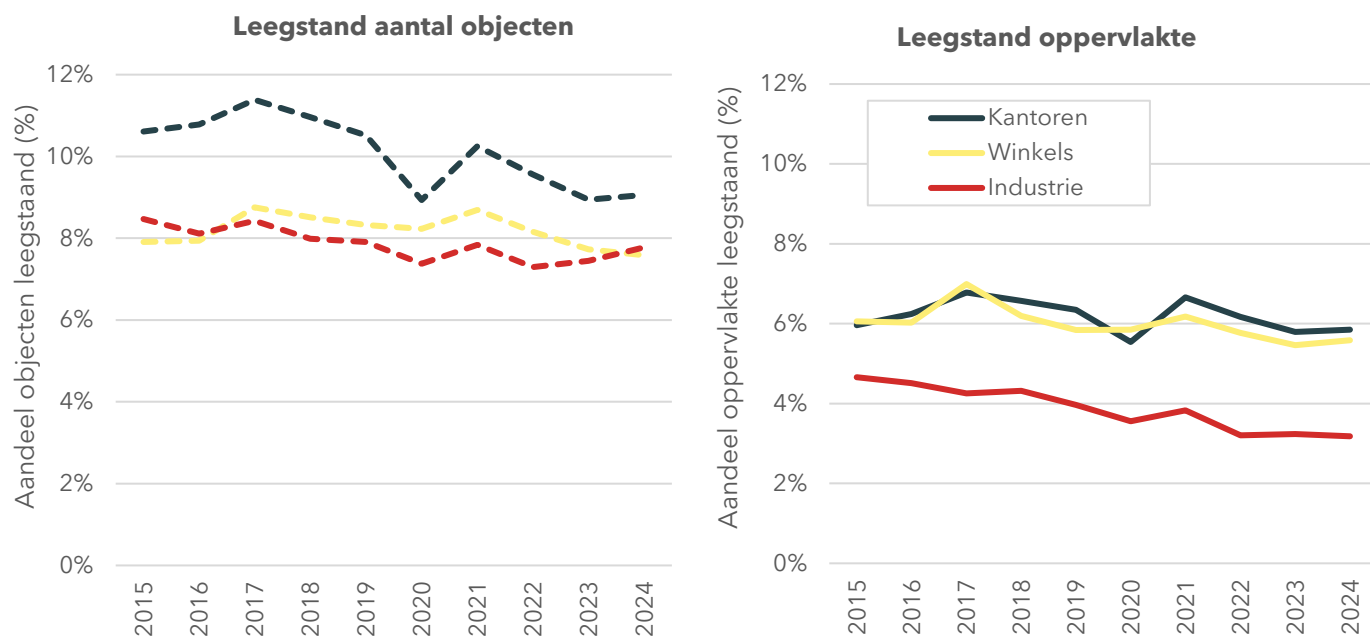
Noot: Er wordt een onderverdeling gemaakt van de campussen naar de categorieën 'volwassen' (campussen waar meerdere grote R&D-vestigingen zijn gevestigd), 'groei' (zich ontwikkelende campussen door een toename van onderzoekers en bedrijven) en 'opstart' (campussen in de eerste jaren).

Figuur B.12 Nederland produceert voor het eerst meer hernieuwbare dan niet-hernieuwbare elektriciteit

Bron: IEA (2024), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Figuur B.13 De leegstand is op meerdere vlakken voor het eerst sinds COVID toegenomen

Bron: CBS (2024b), bewerking door SEO Economisch Onderzoek

“De wetenschap dat het goed is.”

SEO Economisch Onderzoek doet onafhankelijk toegepast onderzoek in opdracht van overheid en bedrijfsleven. Ons onderzoek helpt onze opdrachtgevers bij het nemen van beslissingen. SEO Economisch Onderzoek is gelieerd aan de Universiteit van Amsterdam. Dat geeft ons zicht op de nieuwste wetenschappelijke methoden. We hebben geen winstoogmerk en investeren continu in het intellectueel kapitaal van de medewerkers via promotietrajecten, het uitbrengen van wetenschappelijke publicaties, kennisnetwerken en congresbezoek.

SEO-rapport 2025-189
ISBN 978-90-5220-612-7

Informatie & Disclaimer

SEO Economisch Onderzoek heeft op de verkregen informatie en data geen onderzoek uitgevoerd dat het karakter draagt van een accountantscontrole of due diligence. SEO is niet verantwoordelijk voor fouten of omissies in de verkregen informatie en data.

Copyright © 2025 SEO Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Het is geoorloofd gegevens uit dit rapport te gebruiken in artikelen, onderzoeken en collegesyllabi, mits daarbij de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld. Gegevens uit dit rapport mogen niet voor commerciële doeleinden gebruikt worden zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s). Toestemming kan worden verkregen via secretariaat@seo.nl.

Roetersstraat 29
1018 WB Amsterdam

+31 20 399 1255
secretariaat@seo.nl
www.seo.nl